

संस्कृतव्याकरणम्

(संस्कृत-शास्त्रम्)

ऐच्छिकम्

कक्षा ८-१०

भाग एक

संस्कृतव्याकरणम्

(संस्कृतशास्त्रम्)
ऐच्छिकम्

नवमदशमकक्षयोः कृते

भाग एक

प्रकाशक

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड
सानो ठिमी, भक्तपुर

सर्वाधिकार जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेडमा सुरक्षित
पाठ्यक्रम (२०३८) अनुसार
पहिलो संस्करण २०४१, मंसिर

तपाईंले किनेको पुस्तकमा छपाइ प्रविधि सम्बन्धी कुनै त्रुटि फेला परेमा अधिकृत
वितरक (साक्षा) अथवा स्थानीय बिक्रेताबाट उक्त पुस्तक साट्न सक्नुहुनेछ ।

ज.श.सा.के.लि.

मूल्य ९।१५

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड (एजुकेशन प्रेस) मा मुद्रित ।

“राष्ट्रिय प्रतिभालाई फुलाउने, फलाउने
तथा जनताको मनोभावनालाई
विकासमूलक बनाउने नीति लिई लागू
गरिएको यस राष्ट्रिय शिक्षा
योजनाबाट केही वर्षभित्र एउटा
जागरूक, परिश्रमी र उन्नतिशील
समाजको सिर्जना हुन सक्नेछ भन्ने
मैले आशा लिएको छु ।”

—श्री ५ वीरेन्द्र

हाम्रो भनाइ

शिक्षालाई जीवन सापेक्ष गराई राष्ट्रिय एकता, सार्वभौमिकता राजमुकुट र स्वतन्त्रताको रक्षा गर्ने, कर्तव्यनिष्ठ नागरिक तयार गराउने र सामाजिक जीवन यापनको लागि आवश्यक ज्ञान र शीप हासिल गराउने राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ को विशुद्ध उद्देश्य अनुरूप विद्यालयस्तरका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरूको विकास गर्ने प्रक्रिया चालू रहिआएको छ ।

श्रमप्रति श्रद्धा जगाई उपयोगी नागरिक तयार गराउने र देशभक्ति, राजभक्ति तथा ईश्वरभक्ति सिकाई अनुशासित सुयोग्य नागरिक तयार गराउने माध्यमिक शिक्षाको उद्देश्यमा आधारित संशोधित पाठ्यक्रम २०३८ अनुसार यो पाठ्यपुस्तक तयार गराई प्रकाशमा ल्याइएको छ ।

यस पाठ्यपुस्तकको संकलन तथा संपादन श्री विष्णुप्रसाद न्यौपाने र श्री शुकदेव शमले गर्नु भएको हो ।

सम्बन्धित विषयका अनुभवी शिक्षक, प्राध्यापक एवं विशेषज्ञहरूको सुझाव समेतलाई ध्यानमा राखी यस पाठ्यपुस्तकलाई सकेसम्म स्तरयुक्त बनाउने प्रयास गरिएको छ तापनि यसमा भाषागत, विषयगत, शैलीगत कतिपय त्रुटिहरू अझ हट्न नसकेका होलान् । तिनका सुधारका लागि शिक्षक, अभिभावक विद्यार्थी लगायत सबै बुद्धिजीवी पाठकहरूको सक्रिय सहयोगको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने हुँदा यस पवित्र सेवा कार्यमा यहाँहरूको रचनात्मक सुझावको यो केन्द्र सदैव स्वागत गर्दछ ।

श्री ५ को सरकार

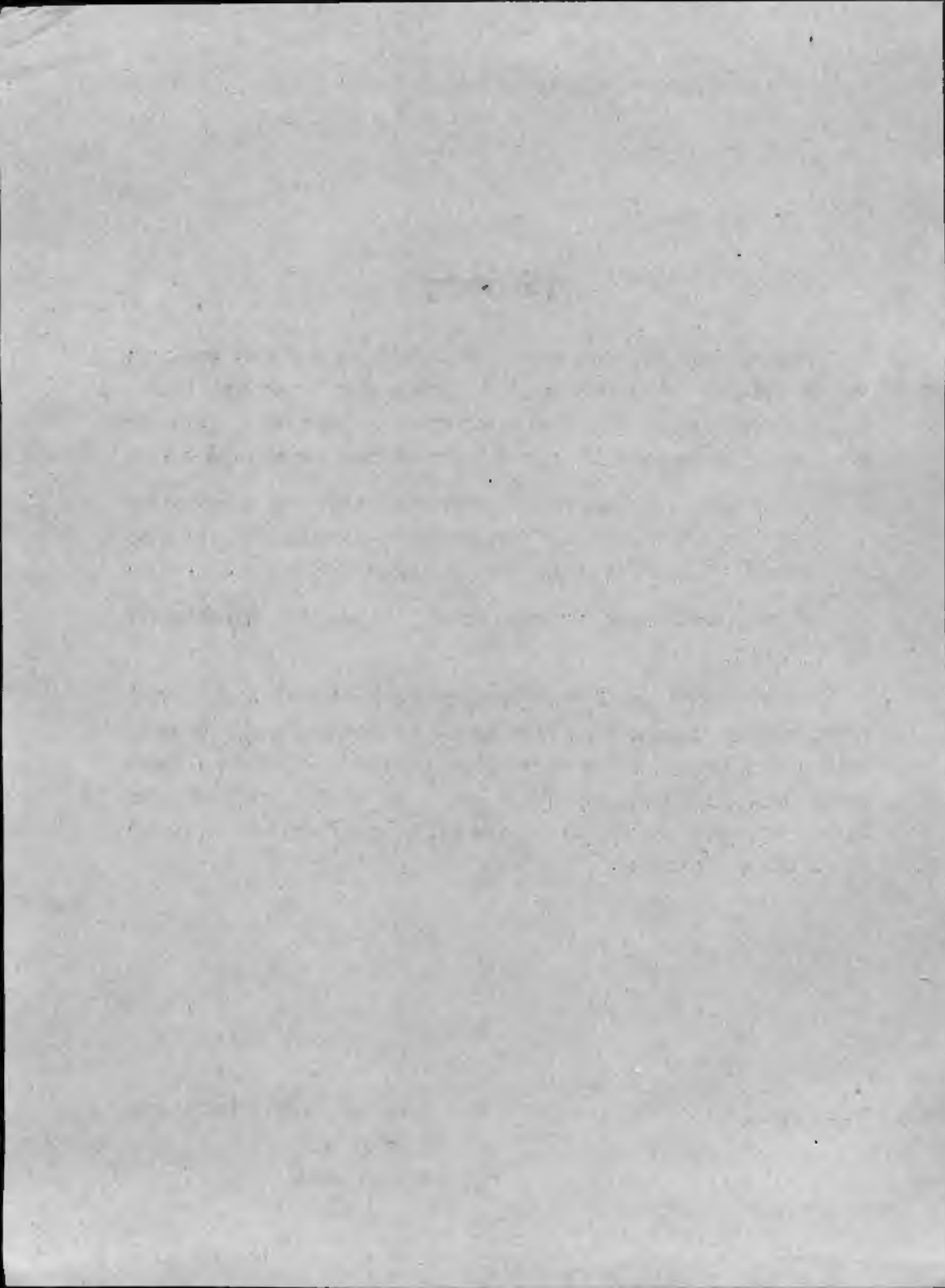
शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय

पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा निरीक्षण विकास केन्द्र

हरिहर भवन

सलितपुर, नेपाल ।

२०४१ मंसिर

विषय-सूची

पूर्वतिङन्ते

(१) भ्वाङ्गः	१
कर्तृवाच्ये वाक्यरचनाविधिः	२५
घातुतालिका	२६
वाक्यसंशोधनप्रकारः	२७
आत्मनेपदिनः	२८
उभयपदिनः	३७
(२) अदादिगणः	४३
अथोभय पदिनः	५४
(३) जुहोत्यादिगणः	६०
(४) दिवादिगणः	६५
(५) स्वादिगणः	७३
(६) तुदादिप्रकरणम् (तत्रोभयपदिनः)	७८
अथ परस्मैपदिनः	८०
अथाऽऽत्मनेपदिनः	८३
(७) रुधादिगणः	८६
(८) तनादिगणः	९०
(९) कयादिगणः	९४
(१०) चुरादिगणः	९९

उत्तरतिङन्ते

(११) गिञ्प्रक्रिया	१०४
प्यन्तक्रियापदैषु वाक्यरचना	१०९
(१२) सञ्जन्तप्रक्रिया	१११
(१३) यङन्तप्रक्रिया	११७
(१४) यङलुगन्तप्रक्रिया	१२२
(१५) नामघातुप्रक्रिया	१२५
(१६) कण्ठ्वादिः	१३०
(१७) आत्मनेपदप्रक्रिया	१३०
(१८) परस्मैपदप्रक्रिया	१३८

(१९) भावकर्मप्रक्रिया	१४२
भाववाच्यं कर्मवाच्ये च वाक्यरचना	१४५
द्विकर्मकधातूनां क्रियापदेषु वाक्यरचना	१४६
(२०) कर्मकर्तुं प्रक्रिया	१४६
(२१) लकारार्थप्रक्रिया	१४२

कृदन्ते

(२२) कृत्यप्रक्रिया	१६१
(२३) कृत्प्रक्रिया	१६६
(२४) उत्तरकृदन्तम्	१६२

अथ तिङन्तं प्रारभ्यते

तिङन्ते भ्वादयः

धातोद्वये प्रत्यया । तिङ् कृतश्च । तत्र आदौ धातोर्विधीयमानेषु लकारेष्वदिश्यमाना-
स्तिङः प्रदम्यन्ते । कृतप्रत्ययाश्च धातोरधिकारे प्रयोक्ष्यन्ते ।

धीः । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ्
एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः (१) ।

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ३।४।६६

लकाराः सकर्मकेभ्यः (२) कर्मणि कर्तरि च स्फुरकर्मकेभ्यो (३) भावे कर्तरि च ।

वर्तमाने लट् ३।२।१२३

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् (४) स्यात् । अटावित्ती । उच्चारणसामर्थ्याल्लस्य नेत्वम् । भू
सत्तायाम् । कर्तुं विवक्षायां भू ल् इति स्थिते ।

तिप्तस्मिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांभ्यासाथाध्वमिड्वहिमहिङ् ३।४।७८

एतेऽष्टादश लक्षणाः स्युः ।

लः परस्मैपदम् ३।४।६६

लक्षणाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

तङानावात्मने पदम् ३।४।१००

तङ्कप्रत्याहारः ज्ञानञ्जानञौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ।

अनुदात्तङित् आत्मनेपदम् ३।३।१२

अनुदात्ते (५) उपदेशे यो ङित्तन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मने पदं स्यात् ॥

(१) लेट्लकारो वेद एव प्रवर्तते ।

(२) फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वम् ।

(३) फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम् ।

(४) प्रारब्धापरिसमाप्तिर्वर्तमानता ।

(५) यथा एध वृद्धावित्यत्र धकारोत्तरवर्ती अकारोऽनुदात्तः ।

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १।३।७२

स्वरितेतो(१) ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् १।३।७८

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि लस्य परस्मैपदं स्यात् ॥

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः १।४।१०१

तिङ् उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ।

ताग्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः १।४।१०२

लब्धप्रथमादिमंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेकवचनादिमंज्ञानि स्युः ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः १।४।१०५

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि (२) युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः ॥

अस्मद्युत्तमः(३) १।४।१०७

तथा भूतेऽस्मद्युत्तमः ॥

शेषे प्रथमः १।४।१०५

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू ति इति जाते ।

तिङ्शित्सार्वधातुकम् ३।४।११३

तिङ् शितश्च धात्वधिकारोक्तः एतत्संज्ञाः स्युः ॥

कर्तरि णप् ३।१।६८

कर्तृत्रये सार्वधातुके परे धातोः णप् ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः ७।३।८४

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् ॥ अवादेश । भवति । भवतः(४) ॥

(१) यथा भज सेवयामित्यत्र जकारोत्तरवर्ती अकारः स्वरितः ।

(२) तिङ्वाच्यं यत् कारकं (कर्तृरूपं कर्मरूपं वा) तद्वाचिनि— तद्वाचके । यथा—त्वं भवामि । त्वमनुभूयसे (मया) ।

(३) तिङ्वाच्यकारकवाचिनि अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च उत्तमः (पुरुषः) यथा— अहं भवामि । अहं अनुभूये ।

(४) विभक्तित्वेन सकारस्य नेत्वम् ।

मोऽन्तः ७।३।१

प्रत्ययावयवस्य अस्यान्तादेशः । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि । भवयः । भवय ।

अतो दीर्घो यञि ७।३।१०१

अतोऽङ्स्य दीर्घो यञादौ सार्वधातुके । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति ।
तो भवतः । ते भवन्ति । त्व भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । ग्रहं भवामि । ग्रावां
भवामः । वयं भवामः ।

शेषे विभाषाऽकृत्वादावचान्त उपदेशे ८।४।१८

उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन्धातावुपसर्गस्थाभिमुत्तात्परस्य नेर्णत्वं वा
स्यात् । प्रणिभवति ।

परोक्षे लिट् ३।४।११५

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् (१) स्यात् । लस्य तिबादयः ।

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः ३।४।८२

लिट्स्तिवादीनां णलादयः स्तु । भू म इति स्थिते ।

भुवो वुस्तुङ्लिटोः ६।४।८८

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि ॥

लिटिधातोरनभ्यासस्य ६।१।८

लिटिपरेऽनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकच प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादयः परस्य तु द्विती-
यस्य । भूव् भूव् इति जाते ।

पूर्वोऽभ्यासः ६।१।४

अत्र ये द्वे तयोः ॥

हलादिः शेषः

अभ्यासस्यादिहल् शिष्यतेऽप्ये हलो लुप्यन्ते ॥

ह्रस्वः ७।४।५६

अभ्यासस्याचः ॥

भवतेरः ७।४।७३

भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि ।

(१) वर्तमानध्वंमत्वं भूतत्वम्, व्यतीतया रात्रिः पञ्चार्धेन अगामिन्या पूर्वार्धेन च सहितः कालो-
ऽद्यतनः, तद्भिन्नाऽनद्यतनः ।

अभ्यासे चर्च ८।४।५४

अभ्यासे जलां चरः स्युर्जगत्त्व । शशां जशः खया चर इति विवेकः । बभूव ।
बभूवतुः । बभूवुः ॥

लिट् च ३।४।११५

लिङादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥

आर्धधातुकस्येड्वलादेः ७।२।३५

बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविथ । बभूविम (१) ।

अनद्यतने लुट् ३।३।१५

भविष्यत्यनद्यतनेऽर्धे (२) धातोर्लुट् ॥

स्यतासी लृलुटोः ३।१।३३

धातोरेती स्तो लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः । लृ इति लृलुटोर्ग्रहणम् ।

आर्धधातुकं शेषः ३।४।११४

तिङ्शित्द्वयोऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः २।४।८५

डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । भविता ॥

तासस्त्योलोपः ७।४।५०

सादी प्रत्यये ॥

रि च ७।४।५१

रादौ प्रत्यये तथा ॥ भवितारी । भवितारः । भवितासि । भवितास्थ । भवितास्थ ।
भवितस्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ।

लृट् शेषे च ३।३।१३

भविष्यदर्थान्धातो लृट् क्रियार्थाया क्रियायां सत्यामसत्यां च । इट् । भविष्यति । भविष्यतः ।
भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ।

(१) असयोगाल्लिट् कित् इत्यनेन कित्त्वात् 'अद्युक् किति' इति इण् निषेधे ततः क्रादिनिय-
मादिति ।

(२) वर्तमानान्, उत्तरवर्ती कालो, भविष्यन् कालः ।

लोट् च ३।३।१६२।

विध्यादिस्वर्येषु घातोर्लोट् ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ३।३।१७३

एहः ३।४।८२

लोट् इकारस्य उः । भवतु ।

तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ७।१।३५

आशिषि तुह्योः । परत्वात्सर्वदेशः । नन् द्विज्वेत्यस्य क्वावकाश इति चेच्छृणु ।
अनन्यार्थङकार युक्तानङ्गादिविति गृहाण । भवतात् (१) ।

लोढो लङ्वत् ३।४।८५

लोढस्तामादयः सलोपश्च ।

तस्यस्थमिपां तांतन्तामः ३।४।१०१

द्वितश्चतुर्णां तामयदाः स्युः । भवताम् । भवन्तु ।

सेहर्घपिच्च ३।४।८७

लोढः सेहि लो ऽपिच्च ।

अतो हेः ६।४।१०५

लुक् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ।

मेनिः ३।४।८२

लोढः ।

आडुत्तमस्य पिच्च ३।४।६२

लोडुत्तमस्याद् स पिच्च । हिन्योक्तत्वं न, इकारोच्चारण सामर्थ्यात् । भवानि ।

ते प्राग्धातोः १।४।८०

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ।

आनि लोट् ८।४।१६

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोढादेशस्यानीत्यस्य नस्य जः स्यात् । प्रभवानि ।

(दुरः कृत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो बलतम्यः) दुस्थितिः । दुर्भवानि ।

(१) लुगपेक्षया परत्वाद्धेस्तातङ् । अन्तरङ्गानपि विधीन् इति परिभाषा तु अनित्यात्वान्नेह

(२) आटः पित्तफलं तु सुनवै इत्यादौ फलति ।

(अन्तः शब्दस्याङ्गिकविधित्वेवूपसर्गत्वम् (१) वाच्यम्) अन्तर्भवाणि ।

नित्यं द्वितः ३।४।६६

मकारान्तस्य डिदुत्तमस्य नित्यं लोपः । अलोऽन्त्यस्येति सलोपः । भवाव । भवाम् ।

अनद्यतने लङ् ३।२।१११

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्घातोर्लङ् ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ३।४।७१

एष्वङ्गस्याट् ।

इतिश्च ३।४।१०

द्वितो नस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः ।

अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव ।
अभवाम् ।

विधितिमन्त्रणामन्त्रणा (२) घीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३।१।१६१

एष्वर्येषु घातोर्लिङ् ।

यासुट् परस्मैपदेषुवात्तो डित्च ३।४।१०३

लिङ्गः परस्मैपदानां यासुडागमो डित्च । डित्त्वोक्तेर्जायते क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यतस्त्विधा-
विति प्रतिषेध इति । तेन वक्ष्यमाणेत्यत्र डीञ्च ।

लिङ्गः सलोपोऽन्त्यस्य ७।२।७१

सार्वधातुर्वनिङोऽन्त्यस्य सस्य लोपः । इति प्राप्ते ।

अतो येयः ७।२।१०

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय । गृणः । 'लोपो व्योर्वलि' । भवेत् (३) ।
भवेताम् ।

(१) अन्तर्घा इत्यत्र अङ्गविधौ, अन्तरूपसर्गत्वम् ।

अन्तर्घिरित्यत्र क्विधौ च, अन्तरूपसर्गत्वम् ।

(२) विधिः — प्रेरणम् । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं = नियोगकरणमावश्यकं श्राद्ध-
भोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं = कामचारानुज्ञा । अघीष्टः सत्कारपूर्वको श्रापार-
सम्प्रश्नः = प्रार्थना ।

(३) कृताकृतप्रसङ्गिविधेर्नित्यत्वात् पूर्वं यासुटि ततः शपि ।

शेर्जुस् २।४।१०

लिङ् : भवेयुः । भवेः । भवंतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ।

लिङ्गशिषि ३।४।११६

आशिषि लिङ्गस्तिङ्गार्धधातुसङ्गः स्यात् ।

किदाशिषि

आशिषि निङ्गो यामुद् कित् । स्कारिति सलोपः ।

ङ्किचि च १।१।४

गित्किचिप्रमिते इत्यक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयान् । भूयास्ताम् । भूयामुः । भूयाः । भूया-
स्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ।

लुङ् ३।२।११०

भूतार्थे घातोलुङ् ।

माङि लुङ् ३।३।१७५

सर्वलकारापवादः ।

स्मोत्तरे लङ् च ३।३।१७६

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च

किल लुङि ३।२।४३

शबाद्यपवादः ।

कलेः सिचि ३।१।४४

गतिस्याधुपाभूयः सिचिः परस्मैपदेषु २।४।७७

लुक् । भाषाविहेणादेशपिबती गृह्यते ।

भूसुबोस्तिङ् ७।३।८८

भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि गुणो न । अभूत् । अभूताम् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् ।
अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूय ।

न माङ्योगे ६।४।७४

अडाटी न स्तः ।

परिभाषा २ उदाहरण

१- गित् =

२- कित् =

मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् । मा स्म भूत् ।

लिङनिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ३।३।१३६

(१) हेतुहेतुमद्भावादि (२) लिङ्निमित्तं यत्र तत्र भविष्यदधातोर्लृङ्क्रियाया अनिष्पत्ती गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यतः । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम । सुबृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुमिक्षमभविष्यत् इत्यादि ज्ञेयम् । प्रभवतीत्यादौ उपसर्गानामसमस्त्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम् —

संहितैकपदे नित्या नित्या धातुपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥१॥ ॥ इति ॥

सन्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गो भवतीत्यादौ उत्पद्यत इत्याध्यायः । उपसर्गस्त्वर्य विशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । परभवति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवति । इत्यादौ विलक्षणार्थाविगतेः । उक्तं च —

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥१॥ ॥ इति ॥

अत सतत्य गमने । अतति । अतत । अतन्ति । अतसि । अतयः । अतय । अतयि । अताव । अताम ।

अत आदेः ७।४।७०

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवाद । आत । आततुः । आतुः । आतिथ । आतथुः । आत । आत । आतिथ । आतिथ । अतिता । अतिथ्यति । अततु ।

आङजादीनाम् ६।४।७२

अङादेरेङ्स्याद् लृङ्-लृङ्-लृङ् । आतत् । अतत् । अत्यात् । लृङ् सिचि इडागमे कृते । अस्ति सिचोऽपुक्ते ७।३।६६

विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापुक्तस्य हल ईडागमः ।

इट ईटि ८।२।२८

इटः परस्य सस्य सोषः स्यादीटि । (सिउसोष एकादेशे सिहो वाच्य) । आतीत् । आतिष्टाम् ।

सिजभ्यस्तविविभ्यश्च ३।४।१०६

सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य द्विसंवन्धिनो भोजुम् । आतिषु । आतीः । आतिष्टम् । आतिष्ट । आतिषम् । आतिष्व । आतिष्म । आतिष्यत् । एवम् अव रक्षणगतिकान्तिप्रोत्तितृप्त्यवगम-प्रवेश भवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्यवाप्त्यालिङ्गन हिंसादान भागवृद्धिषु । भवतीत्यादि ।

(१) हेतु=

(२) हेतुमद्भाव=

विधगत्याम् ।

पुगन्तलघूपधस्य च ७।३।८६

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्यैको गुणः सार्वधातुकार्यधातुकार्योः । धात्वादेरिति सः । सेधति ।
षत्वम् । सिषेध ।

सेक्, सृप्, स्तृ, स्तृज, स्तृ, स्तृथान्ये दन्त्याजन्तसादयः ।

एकाचः षोपदेशाः, ष्वष्क, स्विद्, स्वञ्ज् स्वप् स्मिङ् ॥१॥

दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्त्योऽणञोऽपि । ष्वस्कादीनां पृथग् ग्रहणात् ॥

असंयोगात्स्विद् फिक् १।२।५

असंयोगात्परोऽपिल्लिद् विद् स्यात् । सिषिधत् । सिषिधु । सिषेधिय । सिषिधयः ।
सिषिध । सिषेध । सिषिधिव । सिषिधिय । सेधिता । सेधिष्यति । मेधनु । असेधत् । सेधेत् ।
मिष्यात् । असेधीत् । असेधिष्यत् ।

सात्पदाद्योः ८।३।१११

सातेः पदादेशच सस्य षो न । इति निषेधे प्राप्ते ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तोतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ८।३।६५

उपसर्गस्याभिनितादेशां सस्य षः ॥

सविरप्रतोः ८।३।६६

प्रतिभिन्नापुपसर्गात्सदेः सस्य षः ॥

स्तम्भेः ८।३।६७

सौत्रस्य षः ॥

अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः ८।३।६८

अवात् स्तम्भेरेतयोरर्थयोः सस्य षः ।

वेद्य स्वनो भोजने ८।३।६९

व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः ।

परिनिविम्यः सेवसितसयसिधुसहसुद्स्तुस्वञ्जाम् ८।३।७०

परिनिविम्यः परेषामेषां सस्य षः । निषेधति ।

प्राक्सितादङ्घ्र्यवायेऽपि ८।३।७१

मितशब्दान्प्राग्ये मुनोत्यादयस्तेषामङ्घ्र्यवायेऽपि मस्य घ । न्यषेधत् । न्यषेधीत् ।
न्यषेधिष्यत् ।

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ८।३।६४

प्राक्स्थितात्स्यादिष्वभ्यासेन व्यवयेऽपि घत्वं स्यात्, एषामेव चाभ्यासस्य न तु मुनोत्या-
दीनाम् । निषिषेध । निषिषिधत् ।

सेधतेर्गंतौ ८।३।११३

गत्यर्थस्य सेधतेः सस्य षो न । गङ्गा वितेधति एवम् चित्ती संज्ञाने । शुच शोके । गद
व्यक्तायां वाचि । गदति ।

**नेर्गद नद पत पद घु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्साति वपति बहति शाम्यति
चिनोति वेग्धिषु च ८।३।१७**

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णत्वं स्यात् गदनदादिषु परेषु । प्रणिगदति ।

कुहोश्चुः ७।४।६२

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवगदिशः ।

अत उपधायाः ७।२।११६

वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये । जगाद । जगदतु । जगद् । जगदिय । जगदयु ।
जगद ।

णलुप्तमो वा ७।१।६१

णित् स्यात् । जगाद । जगद । गदिता । गदिष्यति । गदतु । अगदत् । गदेत् । गद्यात् ।

अतो ह्लादेलघोः ७।२।७

ह्लादेलघोरतो वृद्धिर्वेदादी सिचि परस्मैपदेषु । अगर्दत् । अगर्दत् । अगदिष्यत् ।
गद अव्यक्ते शब्दे ।

णो नः ६।१।६५

धात्वादर्णस्य न । णोपदेशास्त्वनर्द्नादिनाम्नाघ् नन्द नक्कनूनतः ।

उपसर्गदिसमासेऽपि णोपदेशस्य ८।४।१४

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । नदति ।
ननाद ।

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ६।४।१२०

लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्येऽस्थस्यात् एत्वमभ्यासलो-
पश्च किति लिटि । नेदत्तुः । नेदुः ।

थलि च सेटि ६।४।१२१

इद्वन्ति थनि प्रागुक्तं स्यात् । नेदिथ । नेदथु । नेद । ननाद । ननद । नेदिव ।
नेदिम । नदिना । नदिष्यति । नदतु । अनदन् । नदेन् । नद्यात् । अनादीत् (१) । अनदीत् ।
अनदिष्यत् । च्युतिर् क्षरणे । (इर इत्संज्ञा वाच्यः)

शार्पूर्वाः लयः ७।२।६१

शिष्यन्ते अभ्यासस्य । हल दिशेषापवादः । चुरच्योन्त ।

इरितो वा १।३।५७

इरितो धातोश्चल्लेख्य वा परमं पदम् । अश्च्युनत् । अश्च्योर्नात् । यकाररहितोऽप्ययम् ।
श्चोतति च्श्चोत । अश्चोतीन् । च्युतिर् आसेचने । च्योतति । टुनदि समृद्धौ ।

आदिञ्जिडुडव (२) १।३।५

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः ।

इदितो नुम् धातोः ७।१।५८

नन्दति । ननन्द । नन्दिता । नन्दिष्यति । नन्दन् । अनन्दन् । मन्देन् । इदित्वाप्रलोपो
न । नन्द्यान् । अनन्दिन् । अनन्दिष्यन् । एव कुथि पुथि लुथि मथि हिंसा संलक्षनयोः ।
बिदि अवयवे । बिन्दति । बिदीति पाठान्तरम् । भिन्दति । गडि वदनैकदेशे । गण्डति । चदि
आह्लादने । चन्दति । त्रिदि चेष्टायाम् । त्रन्दति । कदि क्रदि लक्रदि आह्लादने रोदने च ।
ल्किदि परिदेवने । तकि कृच्छ्रजीवने । युगि जुगि वुगि वज्जने । मधि मण्डने ।
शिधि आघ्राणे । मन्थ विलोडने । मन्थति । ममन्थ । कित्वाप्रलोपः । मथ्यात् । अर्च
पूजायाम् । अर्चति ।

तस्मान्मुङ् द्विहलः ७।४।७१

द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात्परस्य मुट् । आनर्च ।

(१) अतो हनादेर्लघोरित्यनेन पाक्षिकी वृद्धिः ।

(२) ञि-ट्-ड् एषामित्वफलानि क्रमेण, ञीत्यस्य ञीतः ञत्, ट् इत्यस्य ट्वितोऽयुच्, ड् इत्य-
स्य ड्वित क्त्वः । क्रमेणोदाहरणानि — ञिष्विदा स्विभः, टुनदि नन्दथु, डुपचष्
पक्त्रिमम् ।

आनर्चतुः । आनर्चतुः । अर्चिता । अर्चिष्यति । अर्चतु । आर्चन् । अर्चेत् । अर्च्यात् ।
 आर्चीत् । आर्चिष्यत् । एवम् । अर्दं गतौ याचने च । अति अदि बन्धने । यन षण् संभक्तौ ।
 यनति । बवान् ।

न शसद्वदधादिगुणानाम् ६।४।१२४

शसेर्देवकारादीनां गुणशब्देन भावितो योज्यः तस्य च एत्वाभ्यासलोपी न । बधन्तुः ।
 बधन्तुः । सनति । ससान् । सेनतुः । सेनुः ।

ये विभाषा ६।४।४३

जनसनखनामात्वा वा यादौ कृति । सायात् । सन्यात् । वज्रज्र गतौ । व्रजति ।
 वज्राज । व्रजिता । व्रजिष्यति । व्रजतु । अव्रजत् । व्रजेत् । व्रज्यात् ।

वदव्रजहलन्तस्याच्चः ७।२।३

एषामचो वृद्धिः परस्मैपदे सिचि । अव्राजीन् । अव्रजिष्यत् । कटे वर्षाविरणयोः ।
 कटति । चकाट । कटिता । कटिष्यति । कटतु । अकटत् । कटेत् । कटपात् ।

हृष्यन्तक्षणश्चसजागृणिष्येदिताम् ७।२।५

हृमयान्तस्य क्षणादेर्ष्यन्तस्य ष्वयतेरेदितस्य वृद्धिर्नेडादौ सिचि । अकटीत् । अकटिष्यत् ।

गुप् रक्षणे ।

गुपूधूपविच्छिपणिषनिभ्य आयः ४।१।२८

स्वार्ये ।

सनाद्यन्ता आवतः ३।१।३२

सनादयः कर्मेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः ।

सन् कथच् काम्यच् क्यङ् क्यषोऽथाचारक्विङ्गणिज्यङ्गो तथा ।

यगाय इयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥१॥

सनाद्यन्ताधातव इत्यस्यानन्तरं भूवादय इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् । धातुत्वात्सङ्गादयः ।
 गोपायति ।

आयादय आर्धधातुके वा ३।१।३१

आर्धधातुकविवक्षायामे यङ् णिङ्गो वा स्युः ।

(कास्यनेकाच्च आम्बक्तव्यो सिटि)

घास कासोराग्निधानान्मस्य नेत्वत् ।

अतो लोपः ६।४।४१

भार्घधातुकोपदेशेः यददन्तं तस्यातो लोप भार्घधातुके ।

आमः २।४।८१

आमः परस्य कृक् ।

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि २।१।४०

ग्रामन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तबोऽनु प्रयुज्यन्ते । तेषां द्वित्वादि ।

उरत् ७।४।६६

अभ्यासस्य ऋतोऽत्स्यात्प्रत्यये । वृद्धिः । गोपायाञ्चकार (१) । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ।

द्विर्वचनेऽचि १।१।५६

द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये । गोपायांचक्रत् । गोपायांचक्रुः ।

एकाच उपदेशे (२)ऽनुवात्तात् ७।२।१०

उपदेशे यो घातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्वार्धधातुकस्येण् (३) न-

ऊवृवृत्तयोर्तिरुक्षुण्णोड्स्नुनुक्षुश्चोडोड्श्चिभिः ।

वृङ् वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥१॥

कान्तेषु । शक्तेः । ज्ञान्तेषु । पञ् । मुन् । रिच् । बच् । विच् । सिच् । एते षट् । छान्तेषु प्रच्छयेकः । जान्तेषु त्यज् । निजिच् । भज् । भञ्ज् । भुज् । भ्रश्च । मस्ज् । यज् । यूज् । रुज् । रुञ्ज् । विजिच् । सञ्ज् । स्वञ्ज् । सृज् । पञ्चदश । दान्तेषु । मद् । लुद् । खिद् । छिद् । तुद् । नुद् । पदय । भिद् । विद्यति । विनद् । शद् । सद् । स्विद्य । स्कन्द । हद् । पञ्चदश । घान्तेषु । क्रुष् । क्षुष् । बुध्य । बन्च् । युष् । रुष् । राष् । व्यष् । शुष् । साष् । सिध्य । एकादश । नान्तेषु मन्यहनी द्वौ । पान्तेषु । आप् । क्षिप् । क्षुप् । तप् । तिप् । तृप्य । दृप्य । सिप् । लुप् । षप् । शप् । स्वप् । सृप् । त्रयोदश ।

(१) गोपायाम् इति स्थिते कृदतिङ् इति कृत्त्वं, कृन्मेजन्त इति अव्ययत्वं ततः सौ लुकि चेति विशेषः ।

(२) 'उपदेशे' इति देहलीदीपकन्यायेनोभयान्वयि

(३) पुरस्तादपवादन्यायेन भार्घधातुकस्येड्वलादेरित्यस्यैव बाधको नेतरेषाम् । न तु तीषसह-इत्यादि ।

भान्तेषु । यभ् । रभ् । लभ् । त्रयः । भान्तेषु । गम् । नम् । रम् । यम् । चत्वारः ।
 शान्तेषु । क्रष् । ईष् । दिष् । दृष् । मृष् । रिष् । रुष् । लिष् । विष् । स्पृष् ।
 दश । भान्तेषु । कृष् । स्विष् । तुष् । त्रिष् । दुष् । पुष्य । पिष् । विष् । शिष् । शूष् ।
 श्लिष्य । एकादश । भान्तेषु । भ्रम्बसती द्वौ ।

हान्तेषु । दह् । दुह् । दिह् । नह् । मिह् । रुह् । लिह् । बह् । अप्ठी ।

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्वयधिकं शतम् ।

गोपायाचकथं । गोपायांचक्रयुः । गोपायांचक्र । गोपायांचकार । गोपायाचकृव । गोपायाचकृम ।
 गोपायांचभूव । गोपायामम । जुगाप । जुगुपतु । जुगुपु ।

स्वरतिसूतिसूयति धूञ् दितो वा ७।२।४४

स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य बलादेरार्धधातुकस्येड् वा । जुगोपिथ, जुगोप्य । गोपायिता ।
 गापिता । गोप्ता । गोपायिष्यति । गोप्स्यति । गोपायतु । भगोपायन । गोपायेत् । गोपाय्यात् ।
 गुप्यात् । भगोपायीत् ।

नेटि ७।२।४

इडादौ मिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न । भगोपीत् । भगोप्सीत् ।

मलो मलि ८।२।२६

मलपरस्य सस्य लोप स्याज्मलि । भगोप्ताम् । भगोप्सुः । भगोप्सीः । भगोप्ताम् । भगोप्सु ।
 भगोप्सम् । भगोप्सव । भगोप्सम् । भगोपायिष्यत् । भगोपिष्यत् । भगोप्स्यत् । क्षि क्षये ।
 क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियत् । चिक्षियुः । एकाच इति निषेधे प्राप्ते ।

कृत्भूवस्तुद्रुसुश्रुवो लिटि ७।२।१३

क्रादिभ्य एव लिट् इण् स्यादन्यस्मादनितोऽपि स्यात् ।

अचस्तास्वत्यनितो नित्यम् ७।२।६१

उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण् ।

उपदेशेऽस्त्वतः ७।२।६२

उपदेशेऽनारवतस्तासौ नित्यानिट् परस्य थल इण् ।

ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६३

तासौ नित्यानिट् ऋदन्तस्यैव थलो नेट् भारद्वाजस्य मनेन । तेनान्यस्य तु स्यादेव । अयमत्र
 सग्रहः—

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत् ॥१॥

चिक्षयिथ । चिक्षेथ । चिक्षियथ । चिक्षिय । चिक्षाय । चिक्षय । चिक्षयिव । चिक्षियिम ।
क्षेता । क्षेप्यति । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् ।

अकृत्सार्वधातुकयोदीर्घः ७।४।२५

अजन्ताङ्गस्य दीर्घं स्याद्यादौ प्रत्यये न तु कृत्सार्वधातुकयो । शीयात् ।

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७।२।१

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः परस्मैपदपरे सिचि । अक्षेवीत् । अक्षेप्यत् । तप सन्तापे । तपति ।
तताप । तेपत् । तेपुः । तेपिथ । ततप्य । तप्ता । तप्स्यति । तपनु । अतपत् । तपेत् । तप्यात् ।
अताप्सीत् । अताप्ताम् । अतप्यत् ।

निसस्तपताधनासेवने ६।६।१०२

षः स्यात् । ग्रामेवन पीनः पुन्य ततोऽन्यस्मिन्विषये । निःपति । क्रमु पावविक्षेपे ।

वा भ्राशम्नादाभ्रमुक्रमुबलमुत्रसिन्नुटिलषः ३।१।७०

एभ्य ष्यन्वा कर्तरि सार्वधातुके । पक्षे कप् ।

क्रमः परस्मैपदेषु ७।३।७८

क्रमेदीर्घः परस्मैपदे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम ।

स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ७।२।६६

अत्रैवेद् (१) । क्रमिता । क्रमिष्यति । क्राम्यतु । क्रामतु । अक्राम्यत् । अक्रामत् । क्राम्येत् ।
क्रामेत् । क्रम्यात् । अक्रमीत् । अक्रमिष्यत् । चमृ छमृ जमृ क्षमृ अदने ।

ष्ठिवुबलमुचमां शिति ७।३।७५

अचो दीर्घः । (आङि चम इति वक्तव्यम्) । आचामति । आङि किम् । चमति ।
विचमति । अचमीत् । स्थल संचलने । स्थलति । चस्त्राल ।

अतो हरान्तस्य ७।२।२

अतः समीपी यौ त्रौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः परस्मैपदे सिचि । अस्त्रालीत् ।

अस्त्रालिष्यत् ।

---

(१) स्तु क्रमु धातू उदात्तो, उदात्तत्वादेव तयोरिट् सिद्धः, ततश्च सूत्रमेतन्निप्रयमार्थमित्यतो
व्याचष्टे अत्रैवेद् इति ।

त्सर छद्मगतौ । भत्सारि । पा पाने ।

पावाध्मास्याम्नादाण्दृश्यति सति शवसदां पिबजिघृ घमतिष्ठ मनयच्छपश्यच्छ-
घोशीयसीदाः ७।२।७८

पादीनां पिबादयः स्फुरित्संज्ञकशादी प्रत्यये । पिबादेशोऽदन्तस्तेन न गुणः । पिबति ।

आत ओ णलः ७।२।३४

आदन्ताद्वातोर्णल ग्रीकारादेशः । पपी ।

आतो लोप इटि च ३।४।६४

अजाद्योराधधातुकयो द्विद्विटोः परयोरातो लोपः । पयतुः । पपुः । पपिय । पपाय । पपयुः ।
पप । पपी । पपिव । पपिम । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् ।

एलिङि (१) ६।४।६१

धूसजानां मास्थारौपिबति जहति स्यतीनां चात एत्वमार्धधातुके किति लिङि । पेयात् ।
गातिस्थेति मिचो लुक् । अपात् । अपाताम् ।

आतः ३।४।१०१

सिज्जुङि आदन्तादेव भेजुस् ।

उस्थपदान्तात् ६।१।६६

अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः । अपुः । अपास्यत् । ग्लै ग्लै हर्ष क्षये । ग्लायति ।

आवेच उपदेशोऽङिति ६।१।४५

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्व न तु ङिति (२) । जग्ली । ग्लाता । ग्लास्यति । ग्लायतु ।
ग्लायत् । ग्लायेत् ।

बान्यस्य संयोगादे ६।४।६८

धुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एवं वा आर्धधातुके किति लिङि । ग्लेयात् ।
ग्लयात् ।

यमरमनमाता सकृ च ७।२।७३

एषा सकृ स्यादेभ्यः सिच इद् परस्मैपदेषु । अग्लासीत् । अग्लास्यत् । एवं ग्लायति ।

घेद् पाने । घयति । दधौ ।

(१) घु मा स्था गा पा जहति सां हलीत्यतो हल्कर्जं सर्वमनुवर्तते ।

(२) प्रसज्यप्रतिषेधः, अतो व्याचष्टे ङिति नेति ।

वाधा ध्रुवाप् १।१।२०

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दापदी विना । धेयात् ।

विभाषा धेद्व्योः ३।१।४६

आभ्यां क्लेशचक्र बा ।

अङि ६।१।११

अभ्यास-धात्ववयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेर्द्वितीयस्य । अदधात् । अदधाताम् ।

विभाषाघ्राधेट्शान्छासः २।४।७८

एभ्यः सिचो लुग्वारपरस्मैपदेषु । अध्रान् अधाताम् । अध्रुः । पक्षे इदसकी । अधासीत् ।
अग्रसिष्टाम् अधासिपु । ध्रं न्यक्करणे । ध्रायति । ध्रै स्वप्ने । ध्रायति । ध्रै तृप्तौ । ध्रायति ।
ध्र्ये चिन्तायाम् । ध्र्यायति । रै शब्दे । रायति । स्र्ये ष्टधं शब्दसंज्ञायायोः । स्त्रायति ।
घोषदेशस्यापि सत्वे कृते रूप तुल्यम् । घोषदेशफलं तु तिष्ठघासतीत्यादौ भविष्यति ।
खै खवने ध्रायति । ध्रै जै घै क्षये । ध्रायति । जायति । सायति । घुमास्थेत्यत्र “विभाषा घ्राधेट्”
इत्यत्र च स्यनेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्वसिज्जुकी न । सायात् । असासीत् । कै गै
शब्दे । शै ध्रै पाके । पै ओवे शोषणे । पायात् । अपासीत् । घुमास्थेतीत्वं तदपवाद
एनिङीत्येत्वं ग्रातिस्थेति सिज्जुकी च न । (लक्षण १) प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्)
इति पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । ष्टं वेष्टने । स्तायति । स्नं वेष्टने । शोभायां चेत्येके ।
स्मःयति । दंप् शोधने । दायति । अध्रुत्वादेत्वसिज्जुकी न । दायान् । अदासीत् । घ्रा गन्धो-
पादाने । जिघ्रति । घ्रायात् । घ्र्यात् । अघ्रात् । अघ्रासीत् । अघ्रुः स्यत् । ध्मा शब्दाग्निसंयो-
गयोः । ध्रमति । ष्ठा गतिमिवृत्तौ । तिष्ठति । स्थादिष्विति पत्वम् । अध्रिष्ठौ । उपसर्गा-
दिति पत्वम् । अध्रिष्ठता । स्वेयात् । सत्वे कृते प्रकृतिस्तत्तर्गः स्यात् ।

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ शलि धातुषु ।

सकारजः शकारश्चे षाद्वर्गस्तवर्गजः ॥१॥

ग्रातिस्थेति सिचो लुक् । अस्यात् । स्ना अभ्यासे । दाण् दाने । प्रणियच्छति ।

ह्र् कौटिल्ये । ह्ररति ।

१- लक्षणानुसन्धानजन्य साधुत्व प्रतिपत्तिविषय लाक्षणिकम्, प्रतिपदीकृतं तु साक्षादुद्धरितम्,
यथा पा रक्षण इति धातुः ।

ऋतञ्च (१) संयोगादेर्गुणः ७।४।१०

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणो लिटि । उपधाया वृद्धिः । जह्वार । जह्वरतु । जह्वरुः । जह्वर्थ । जह्वरथुः । जह्वर । जह्वार । जह्वर । जह्वरिव । जह्वरिम । ह्वर्ता ।

ऋद्वनो स्ये ७।२।७०

ऋतोहन्तेष्व स्यस्य इट् । ह्वरिष्यति ह्वरतु अह्वरत् । ह्वरेत् ।

गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७।४।२६

अर्तः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणां यकि यादावार्धधातुके लिङि च । ह्वर्यात् । अह्वर्यात् । अह्वरिष्यत् । स्वं शब्दोपतापयोः । स्वरति । स्वरतीति वेट् । सस्वरिथ । सस्वर्यं । वमयोस्तु परमपि स्वरत्यर्तदिविकल्पं वाधित्वा पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्याच्छ्रयुकः क्तीति निषेधे प्राप्ते क्तादिनियमान्त्यमिट् । सस्वरिव । सस्वरिम । परत्वादृद्धनोरिति नित्यमिट् । स्वरिष्यति ।

स्मृ चिन्तायाम् । स्मरति । वह्न संवरणे । ह्वरति । सृ गतौ । क्वादित्वाभेद् । ससर्यं । ससृव ससृम ।

रिङ् शयग्लिङ्क्षुः ७।४।२८

शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङ् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यान्न दीर्घः । (२) श्रियात् । असार्षीत् । शीघ्र गतौ तु पाश्चेति । शिति धोरादेशः । धावति । कृ घृ सेचने । ध्व हृच्छने । ध्वरति । दृशिर् प्रेक्षणे । पश्यति ।

विभाषा सृजिदृशोः ७।१।१६

आभ्यां षत् इद् वा ।

सृजिदृशोर्मत्यमकिति ६।१।५८

अनयोरमगमः स्याज्जलादावकिति । दद्रष्ट । ददर्शिय ।

षढोः कः सि ८।२।४१

द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्वादङ् वा ।

(१) इह तपरकरणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्, स्तृञ् इत्यादेर्लिटि तस्तरतुरित्यादौ ऋच्छत्युताम् इति गुणस्य जायमानत्वात् ।

(२) अकृत् सार्वधातुकशोर्दीर्घ इति दीर्घः प्राप्तः । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यान्नदीर्घः । रिङ्ग्रहणं सामर्थ्यादीर्घं प्रतिषेधति ।

अद्दशोऽङि गुणः (१) ७।४।१६

अवर्णात् ।

न वृशः ३।१।४७

क्लेवक्ष्यमाणः कसो न । अद्राक्षीत् । अद्रक्ष्यत् । अद् अयणे ।

श्रुवः श्रु च ३।१।७४

श्रुवः श्रु आदेशः श्रुप्रत्ययश्च कर्तरि सार्वधातुके । श्रुणोति ।

सार्वधातुकमपित् १।३।४

अपित्सार्वधातुकं द्विदत् स्यात् । श्रुणुतः ।

ह्रस्वोः सार्वधातुके ६।४।८७

अहोतेः श्रुप्रत्ययान्तस्यानेकाचो ऽङ्गस्यासंयोगपूर्वस्येवर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुक ।
श्रुण्वन्ति । श्रुणांषि । श्रुणुथः । श्रुणुथ । श्रुणोमि (२) ।

लोपश्चास्यान्यतनस्यां म्वोः ६।४।१०७

असंयोगप्रपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा म्वोः परयोः । श्रुण्वः श्रुणुवः । श्रुणमः ।
श्रुणुमः श्रुणाव श्रुणुवतुः श्रुणुवुः श्रुणोथ । श्रुणुवथुः । श्रुणुव । श्रुणाव । श्रुणाव । श्रुणुव ।
श्रुणुव । श्रुणुम । श्रोता । श्रोष्यति । श्रुणोतु । श्रुणुतात् । श्रुणुताम् । श्रुण्वन्तु ।

उतश्चप्रयादसंयोगपूर्वात् ६।४।१०६

असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोऽन्तो हेर्लुक् । श्रुणु । श्रुणुतम् । श्रुणुत । गुणावादेशौ । श्रुणवानि ।
श्रुणवाव । श्रुणवाम । अश्रुणात् अश्रुणुताम् । अश्रुण्वन् । अश्रुणोः । सश्रुणुतम् ।
अश्रुणुत । अश्रुणवम् । अश्रुण्व । अश्रुणुव । अश्रुणम । अश्रुणुम । श्रुणुयात् । श्रुणुयाताम् ।

उत्स्यपदान्तात् ६।१।६६

अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात् । श्रुणुयुः । श्रुणुयाः । श्रुणुयातम् । श्रुणुयात ।
श्रुणुयाव । श्रुणुयाम । श्रुयात् । अश्रोषीत् । अश्रोष्यत् । गभ्तु सृष्टु गतो ।

इषुगमियमां छः ७।३।७७

शिति । गच्छति । जगाम ।

(१) अङि द्वित्वादप्राप्तो गुणोऽनेन विधीयते ।

(२) 'लोपश्चास्यान्यतनस्यां म्वोः' इति सूत्रं बाधित्वा परत्वात्, गुणः ।

गमहनजनखनघसां लोप-विडित्यनङि ६।४।१८

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ विडिति न त्वङि । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिष । जगन्थ । जग्मयुः । जग्म । जगाम । जग्म जग्मिव (१) । जग्मिम । गन्ता ।

गमेरिट् पनस्मैपदेषु ७।२।१८

गमेः सादेराघधातुकस्येद् परस्मैपदेषु । गमिष्यति । गच्छतु । अगच्छत् । गम्यात् ।

पुषाविद्युताद्यलृदितः परस्मैपदेषु १३।१।५४

प्रयन्विकरणपुषादेर्लृतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् परस्मैपदेषु । अगमत् । अगमिष्यत् । संपति ।

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् १६।१।५६

उपदेशऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्बा झलादावकिति । स्रप्ता । अस्रूपत । जिह्विवा । अव्यक्ते शब्दे । ह्वेदति । यभ मंथुने । यमति । वेद् । येभिष ।

अथस्तथोर्धो ऽथः ८।२।४०

अथपरयोस्तथयोर्धः स्यात् न तु दधानेः । ययब्ध । यब्धा । णम प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिय । ननन्थ । नन्ता । नंस्यति । अनंसीत् । अनसिष्टाम् । त्यज हानौ । त्यजति । तत्याज । तत्यजिय । तत्यक्य । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । अत्याक्ताम् । प्रत्यक्षत् । अक्षू व्याप्तौ ।

अक्षोऽन्यतरस्याम् ३।१।७५

शुर्वा स्यात्कर्तरि सार्वधातुके । पक्षे शप् । अक्ष्णोति । अक्षति । आनक्ष । आनक्षिय । आनष्ट । अक्षित । अष्टा । अक्षिष्यति । स्फोरिति सलोपः ।

थठोः कः सि ८।२।४१

अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्णुयाताम् । अक्ष्णुयुः । अक्ष्यात् । आक्षीत् । आक्षिष्टाम् । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ।

तनूकरणे तक्षः ३।१।७६

शुर्वा शब्धिषये । तक्ष्णोति तक्षति वा काष्टम् । ततक्ष । ततक्षिय । ततष्ठ । अतक्षीत् ।

---

(१) वमयोः ऋादिनियमान्नित्यमिट् ।

अतक्षिप्टाम् (१) । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् । वाग्भिः संतक्षति । भर्त्सयती-
त्यर्थः । रक्ष पालने । रक्षति । शिक्ष चुम्बने । प्रणिक्षति । वक्ष रोषे । संघात इत्येके ।

वक्षति । मृक्ष संघाते । मक्ष इत्येके । तक्ष त्वचने त्वचनं संवरणम् त्वचो ग्रहणञ्च ।
पक्ष परिग्रह इत्येके । सूक्ष आदरे । सुमुखं । काक्ष वाक्ष माक्ष काङ्क्षायाम् । द्राक्ष
घ्राक्ष ध्वाक्ष घोरवाशिते च । चूष पाने । तूष तुष्टौ । पूष वृद्धौ । मूष स्तेये । लूष
रूष भूषायाम् । शूष प्रसवे । यूष हिंसायाम् । जूष च । भूष अलङ्कारे । जि जये ।
जयति ।

सन्तिटोर्जेः ७।६।५७

सन्तिणिमित्तादभ्यासात्परस्य जे. क्त्वम् । जिगाय । जिग्यतु । जिगयिथ । जिग्येथ ।
जीव प्राणधारणे । जीवति । पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये । पीवति । पिपीव ।
मुर्वी बन्धने ।

उपधायां च ८।२।७८

घातोरुपधाभूतयो रेफकारयोर्हन्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । मूर्वति । पूर्व पर्व मर्व
पूरणे । पूर्वति । पर्वति । मर्वति । चर्व अदने । चर्वति । कष क्षष शिष जष झष शष चष
मष रुष रिष हिंसार्थाः । शेषति । शिषेव । शेष्टा ।

शल इगुपधादनिटः क्तः ३।१।४५

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चलेः क्सादेशः । अशिक्षत् ।

तीषसहसुभरुषरिषः ७।२।४६

इच्छत्यादेः परस्य तादेराध्वातुक्तस्येङ् वा । रोषिता । रोष्टा । भ्रष भर्त्सने । इह भर्त्सनं
श्वरवः ॥ पुष पुष्टौ । पोषिता । अनुदात्तेषु पुष्यति श्यना निर्देशादयमुदात्तः । अङ्गविधौ देवादि-
कस्थ ग्रहणात् नाङ् । अपोषीत् । श्रिषु श्लिषु प्रुषू प्लुषु बाहे । श्लेषति । श्लेषति । प्रोषति ।
प्लोषति ।

॥ इति परस्मैपदिनः ॥

(१) ऊदित्वाद् वेट् । इट्पक्षे नेटीति वृद्धिनिषेधः । अनिट् पक्षे तु वृद्धिर्भवत्येव ।

अभ्यासः

प्रश्न १. वशसु लकारेषु कतमो लकारश्छन्दस्येव प्रयुज्यते

उ०—“छन्दसि लेट्” इति सूत्रात् लकारेषु पञ्चमो लेट् लकारश्छन्दस्येव प्रयुज्यते यथा—पत् धातोः “लिङ्गर्थे लेट्” इति कर्तरि लेटि लस्य त्रिपि इकारलोपाभावे सिपोऽभावे च “लेटोऽडाटो” इति आदि पताति = पतेदित्यर्थः ।

प्रश्न २. सकर्मकाणामकर्मकाणां च धातूनाम्परिचयो देयः

उ०— धातोरर्थः फलव्यापारोस्तः । फलाश्रयतां कर्मणि व्यापाराश्रयता च कर्तरि वर्तते । यस्य धातोः फलाश्रयव्यापाराश्रयौ भिन्नौस्तः, तादृशो धातुः सकर्मकतामेति । यथा— भवतो हरि भजतीत्यत्र भज् धातो फलाश्रयता हरी व्यापाराश्रयता च भक्ते । अनया रीत्या फलाश्रयव्यापाराश्रययोर्भिन्नतया भज् धातोः सकर्मकत्वं सङ्गच्छते । यस्य धातोः फलव्यापारयोरेकाश्रयता तादृशो धातुरकर्मकतामेति । यथा—बालकः स्वपितीत्यत्र फलाश्रयता व्यापाराश्रयता च बालक एव । अनया रीत्या स्वप् धातोरकर्मकत्वमपि सङ्गच्छते ।

प्रश्न ३. आत्मनेपदभाजां धातूनां परिचयो देयः

उ०— अनुदात्तेभ्य उपदेशे ये धातवो ङितस्तदन्तेभ्यश्च धातुभ्यो विहितेषु लकारेषु आत्मनेपदसंज्ञिनस्तङादय आदिश्यन्ते । उदाहरणं चानुदात्तेता यथा एधते । वर्धते । अयते । एष वृद्धी । वृध् वर्धने । अय गती । ङितामुदाहरणं यथा—शते । मयते । दीयते । शीङ् स्वप्ने । मेङ् प्रणिदाने । दीङ् क्षये । इत्यादयः ।

प्रश्न ४. भवामि, इत्यस्य सिद्धिपथं दर्शयत

उ०— सत्तार्यकादकर्मकाद् भू धातोः “वर्तमाने लट्” इति कर्तरि लटि लस्य उत्तमपुरुषस्यैकवचने सिपि “तिङ् शित्वावंधातुकम्” इति सार्वधातुकत्वे “कर्तरि शप्” इति शपि शपोऽकारस्यापि सार्वधातुकत्वे “सार्वधातुकाधंधातुकयोः” इति गुणोऽवादेशे भव + मि इति जातेऽङ्गसंज्ञाविधायके सूत्रे सदादिप्रहणमहिम्ना विकरणविशिष्टभव इत्यास्यापि, भङ्गतया “अतो दीर्घो यञि” इति दीर्घे भवामि इति रूपम् ।

प्रश्न ५. बभूविथ, इत्यस्य प्रक्रियां दर्शयत

उ०— भू धातोः “परोक्षे लिट्” इति कर्तरि लिटि लस्य मध्यमपुरुषैकवचने सिपि सार्वधातुकसंज्ञा प्रबाध्य “लिट् च” इति आधंधातुकत्वे परस्मैपदानामिति थलि स्थानिवद्भावमादाय “आधंधातुकस्येड्वल्लेः” इति इडागमे “भूवोवृग्लुङ्लिटोः” उति वृगागमे भूव् इ थ इति जाते “लिटि धातोरनभ्यासस्य” उति भूव् इत्यस्य द्वित्वे “पूर्वोऽभ्यासः” इति अभ्यासत्वे “ह्रस्वः इति ह्रस्वे “भवतेरः” इति अभ्यासोकारस्याकारे “अभ्यासे चर्चः” इति अश्वे बभूविथ इति रूपम् ।

प्रश्न ६. सेधिता इत्यस्य साधुत्वं वर्णयत

उ०— गत्यर्थकात् धिध् धातोः “धात्वादेः षः सः” इति सत्वे “अनद्यतने लुट्” इति कर्तरि लुटि लस्य प्रथमपुरुषैकचने तिषि सार्वधातुकसंज्ञापूर्वकं शपं बाधित्वा “स्यतासी लृलुटोः” इति तासि प्रत्यये “आर्धधातुकं शेषः” इति आर्धधातुकत्वे, इडागमे लघूपधगुणे “लुट्-प्रथमस्य डारौरस” इति तेडदिशेऽनुबन्धलोपे डित्याट्टिलोपे वर्णसम्मेलने सेधिता इति रूपम् ।

प्रश्न ७. गोपायाञ्चक्रतुः इत्यस्य साधुत्वं वर्णयत

उ०— गुप् धातो “गुप् धूप . . .” इति नित्ये आय प्रत्यये, प्राप्ते तं प्रबाध्य “आयादय आर्धधातुके वा” इति पाक्षिके आय प्रत्यये, आर्धधातुकत्वे लघूपधगुणे गोपाय इति जाते “सनाद्यन्ता धातवः” इति धातुत्वान्निति “कास्यतेका च आम्बक्तव्य” इति आमि प्रत्यये “अतो लोपः” इत्यल्लोपे “आमः” इति लिटो लुकि लिट्परकृञः प्रयोगे लिटस्तसोऽतुसि गोपायाम् कृ अतुस्, इति जाते द्वित्वापेक्षया परत्वाद् यणि प्राप्ते “द्विर्वचनेऽचि” इति तन्निषेधे कृते द्वित्वेऽभ्यासत्वे “उरत्” इति अत्वेरपरत्वे हलादिशेषे रलोपे “कुहोश्चु” इति चुत्वेऽनुस्वारे परसवर्णे यणि रुत्वे विसर्गे च गोपायाञ्चक्रतुः, इति रूपम् ।

प्रश्न ८. अजन्तोऽकारवान्वायस्तास्यनिट् थलिवेडयम् ।

ऋदन्त ईवृड् नित्यानिट् काद्यन्यो लिटिसेड्भवेत् ॥ इति कारिकाऽऽशयं वर्णयत

उ०— यो धातुः ऋदन्तभिन्नोऽजन्तो ह्रस्वाकारवान् वा तासौ नित्यानिट् सोऽयं थलि विकल्पितेऽक इति । ईवृक्, इत्यस्य तासौ नित्यानिडित्यर्थः । यः ऋदन्तस्तासौ नित्यानिट् स थलि नित्यानिडित्यर्थः । अचस्तास्वत्, इति पाणिनिमते “ऋतोभारद्वाजस्य” इति भारद्वाजमतेऽपि तस्य अनिट्कत्वादिति भावः । “काद्यन्य” इति काद्यष्टभ्योऽन्यो धातुः, लिटि नित्यं सेडित्यर्थः काद्यष्टभ्य एव परस्य लिटि नेडिति “कृ सु भू वृ” इति सूत्रेण नियमितत्वात् ।

प्रश्न ९. पेयात्, इत्यस्य साधुत्वं विधेयम्

उ०— पानार्थकात् पा धातो “आशिषि लिङ्लोटौ इति” कर्तरि लिङि लस्य तिषि सार्वधातुकसंज्ञा प्रबाध्य “लिङाशिषि” इति आर्धधातुकत्वे यामुटि कित्वे च जाते पायास्ति इति स्थिते “ह्रस्व” इति तेरिकारलोपे “स्कोरितिरसलोपे “एलिङि” इति पकाराकारस्यैत्वे पेयात्, इति रूपम् ।

प्रश्न १०. अधुः, इत्यस्य सिद्धिप्रकारो वर्तनीयः

उ०— पानार्थकाद् धेद् धातोः कर्तरि लुङि अङ्गसंज्ञापूर्वकेऽटि लस्य प्रथमपुरुष बहुवचने झौ सार्वधातुकत्वे प्राप्तं शपं प्रबाध्य ज्लौ “विभाषाधेट्भ्योः” इति पाक्षिके चङि

“चडीति द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये “आतोलोः इटि च” इति आकारलोपे झेरन्तादेशे “इतश्चेतीकरा लोपे संयोगान्त लोपे अदधन्, पक्षे मिचि “विभाषा घ्रा-घेद्-शा-च्छासः” इति पाक्षिके सिचो लुकि “आतः” इति झेर्जुमि “उस्य पदान्तात्” इति पररूपे, अधु, इति लुगभावे ‘यम-रमनमातामिति सकि सिचः, इटि च अघ्रासिषुः, इति रूपत्रयम् ।

प्रश्न ११. ह्ररिष्यति, इत्यस्य साधुत्वं वर्णयत

उ०-कौटिल्यार्थकाद् ह्रृधातोः कर्तरि लृटि लस्य तिपि सार्वधातुकसंज्ञापूर्वकं शपं प्रवाध्य “स्यतासी लृलुटोः” इति स्य प्रत्यये आर्धधातुकत्वे “आर्धधातुकस्येड्वलादेः” इति प्राप्तस्य, इडागमस्य “एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति निषेधे प्राप्ते तं प्रवाध्य “ऋद्धतो स्ये” इति इडागमे गुणे णत्वे च ह्ररिष्यति ।

प्रश्न १२. ददृशतुः, इत्यस्य सिद्धिः कार्या

उ०-प्रेक्षणार्थकाद् दृश् धातोः कर्तरि लिटि दृश् ल् इति स्थिते “ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन” इति कित्वे लस्य तसि सार्वधातुकसंज्ञां प्रवाध्य लिट् चेति, आर्ध धातुकत्वेऽनुसि प्राप्तस्य लघूपधगुणस्य विडतिचेति निषेधे द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये ददृशतुः, इति रूपम् ।

प्रश्न १३. शृण्वानि, इत्यस्य साधनप्रक्रियां दर्शयत

उ०-श्रु धातोः कर्तरि लोटि लस्य मिपि सार्वधातुकसंज्ञापूर्वकं शपं वार्धत्वा “श्रुव. शृच” इति श्नु प्रत्यये श्रु आदेशे च “मनिः” इति न्यादेशे “आडुत्तमस्यपिच्च” इति आटि गुणेऽवादेशे श्नु प्रत्ययस्य डित्वात् श्रु इत्यस्य गुणनिषेधे णत्वे च शृण्वानि, इति रूपम् ।

प्रश्न १४. अगच्छन्, इति प्रयोगं साधयत

उ०-गम् धातोः कर्तरि “अनद्यतने लङ्” इति लङि, अडागमे लस्य लौ सार्वधातुक-संज्ञायां शपि “इषु-गमि-यमां छ.” इति छादेशे तुकि श्चुत्वे झेरन्तादेशे “इतश्चेति” इकारलोपे संयोगान्त लोपे च अगच्छन्, इति रूपम् ।

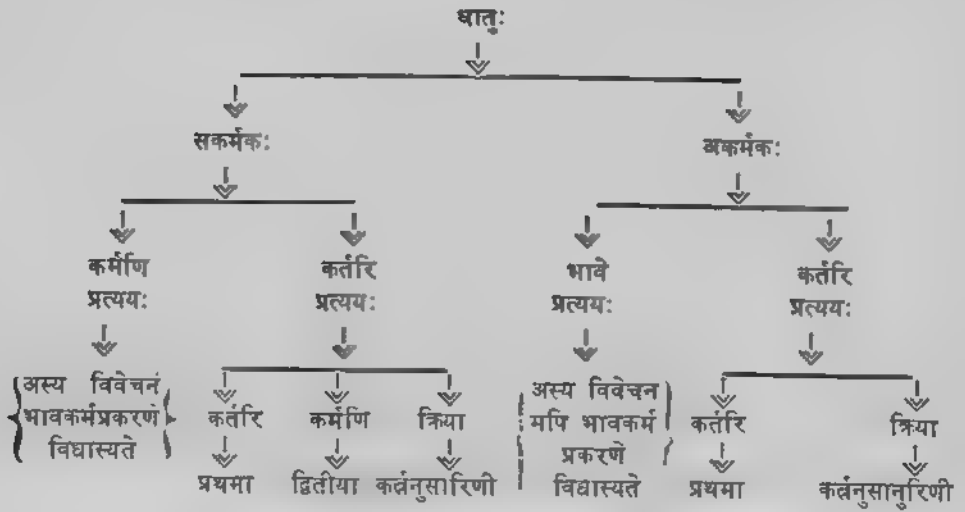
प्रश्न १५. अशिशत्, इति रूपं साधु वर्णयत

उ०-शिश धातोः कर्तरि लुङि अडागमे लस्य तिपि सार्वधातुकसंज्ञापूर्वकं शपं प्रवाध्य क्लौ प्राप्तं सिचं प्रवाध्य “शल इगुपधादनिटः क्सः” इति क्लेः क्सादेशेऽनुबन्धलोपे प्राप्तस्य गुणस्य “विडतिचेति निषेधे अशिष् स ति इति जाते “षढोः कः सि” इति षस्य कत्वे सस्य षत्वे “क-ष संयोगे क्षः” इति क्षत्वे अशिशत्, इति रूपम् ।

कर्तृवाच्ये वाक्यरचना विधिः

धातूनां प्रकारद्वयं भवति, सकर्मकोऽकर्मकश्च । सकर्मकधातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च प्रत्यया भवन्ति । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे कर्तरि च प्रत्यया भवन्ति । कर्मणि भावे च विहितप्रत्ययानां विवेचनं पश्चाद् भावकर्मप्रकरणे विधास्यते । कर्तरि प्रत्यये कृते कर्तृरुक्तत्वेन उक्ते कर्तरि, कर्तरि प्रथमा भवति । कर्तरि कृतेन प्रत्ययेन कर्मणोऽनुक्तत्वात् अनुक्तकर्मणि, कर्मणि द्वितीया भवति । यथा खाद् धातोः कर्तरि लटि तिपि खादति इति भवति । अस्याः क्रियाया प्रयोगे कर्तृरुक्तत्वेन उक्ते रामरूपे कर्तरि प्रथमा भवति । तथा च कर्तृरुक्तत्वेन कर्मणोऽनुक्तत्वेन अनुक्ते भक्तरूपे कर्मणि द्वितीया भवति । कर्तृक्रिययोः सामानाधिकरण्यं तु सर्वत्र कर्तव्यमेव । अनेन विधिना खादति क्रियायाः प्रयोगे 'रामो भक्तं खादति' एतादृशी वाक्यरचना जायते । यद्यत्र अकर्मकधातुभ्यः प्रत्ययाः कृताः स्युस्तदाऽपि कर्तरि प्रथमा एव भवति । यथा शीङ् धातोः कर्तरि लटि ते कृते शेते इति भवति । अस्या क्रियायाः प्रयोगे पूर्वोक्त विधिना कर्तरि प्रथमा भवति । तेन शेते क्रियायाः प्रयोगे— रामः शेते, हरिः शेते, रमा शेते एतादृश्यो वाक्यरचना जायते । कर्तृवाच्ये वाक्यरचनाप्रकारोऽधःस्थाया तालिकयाऽपि स्पष्टीक्रियते—

धातु तालिका

वाक्यसंशोधनप्रकारः

प्रश्नः— अवस्तनवाक्यानि सकारणं संशोधयत ।

- (क) यत्र ग्रहमासम् तत्र भवान् मा अभूत् ।
- (ख) तौ दम्पती नगरं विषेधत ।
- (ग) तदा वयं स्वच्छं जलमपिबामः ।
- (घ) तौ सदुपदेशं न श्रूणोतः ।
- (ङ) शिशवो दुग्धमपान् ।

उत्तरम्—

- (क) 'न माङ्घोरे' इति सूत्रेण माङ्घोरे अडागमस्य निषेधात् 'मा अभूत्' इति न भवति, मा भूत् इति भवति तेन शुद्धं वाक्यम्—
- (१) यत्र ग्रहमासम्, तत्र भवान् मा भूत् ।
- (ख) 'सेधतेर्गतौ' इति सूत्रेण गत्यर्थस्य सेधते सस्य षत्व निषेधात् 'विषेधतः' इति न भवति । 'विसेधतः' इति भवति तेन शुद्धं वाक्यम्—
- (२) तौ दम्पती नगरं विसेधतः ।
- (ग) 'नित्यं ङितः' इति सूत्रेण सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य लोपे प्राप्ते 'अलो ङन्त्यस्ये'ति सकारमात्रस्य लोपात् 'अपिबामः' इति न भवति परन्तु 'अपिबाम' इति भवति तेन शुद्धं वाक्यम्—
- (३) तदा वयं स्वच्छं जलमपिबाम ।
- (घ) 'सार्वधातुकमपित्' इति सूत्रेण अपित्सार्वधातुकस्य ङिद्वद्भावात् गुण-निषेधेन 'श्रूणोतः' इति न भवति 'श्रूणुतः' इति भवति तेन शुद्धं वाक्यम्—
- (४) तौ सदुपदेशं न श्रूणुतः ।
- (ङ) पा धातोरुङि स्त्री 'आतः' इति भोजुसि 'उस्य पदान्तात्' इति पररूपे च 'अपुः' इति जायते तेन 'अपान्' इति अशुद्धं पदम् । अतः शुद्धं वाक्यम्—
- (५) शिशवो दुग्धमपुः ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) कीदृशो धातोर्भावे प्रत्ययो भवति ?
- (२) लुटो लृटश्च प्रवृत्तिस्थलं स्पष्टयत ।
- (३) 'भव' इत्यस्य साधनप्रक्रियां सम्यग् दर्शयत ।

- (४) विधिलिङ् केषु अर्थेषु प्रयुज्यते ?
 (५) माङ्गिङिति कथमुपपदम् ?
 (६) माङ्ग्युपपदाद् धातोर्विधीयमानो लकारः कः ?
 (७) कीदृशे भूतेऽर्थे लुङ्लटौ प्रयुज्येते ?
 (८) संहिताया नित्यानित्यत्वे को नियमः ?
 (९) के संऽजन्ताः सङ्घातवः ?
 (१०) केषु लकारेषु परेषु केन सूत्रेण 'पा' धातोस्थाने पिबादेशो विधीयते ।
 (११) बभूव, भूयात्, अभूवन्, आत, सिषिघ्रतुः, अगादीत्, आनर्च, अश्च्युतत्, बबनतुः, अकटीत्, गोपायाञ्चकार, अगोपीत्, क्षीयात्, क्राम्यति, अचमीत्, अपुः, ग्लेयात्, अग्लासीत्, घेहि, जह्वार, स्त्रियात्, दद्रष्ट, शृणुतः, शृण्वः, जग्मतुः, अगमतु, अक्ष्यति, जिगाय, अशिक्षत्, रोपिता एषां सिद्धिपथ सम्यग् दर्शयत ।

(१२) सकारणं संशोध्यन्तामघस्तनवाख्यनां क्रियापदानि

- (क) महात्मानो नेपालदेशं पुण्यक्षेत्रमिति प्रतिगदन्ति ।
 (ख) किं भी अमेरिकामपि भवान् असेधोत् ?
 (ग) निरक्षरोऽपि पठिष्यति चेद् विद्वान् भविष्यति ।
 (घ) वयमवश्यमेव विराटनगरं गमस्यामः ।
 (ङ) पुरा हिमालये बहवो मुनयस्तपांसि ततपुः ।
 (च) श्वोऽहं पशुपतिं नमजिष्यामि ।
 (छ) यूयं सम्यग्विचार्यैव भूमौ क्रमथ ।
 (ज) एकदा रामलक्ष्मणौ असम्भवमपि सुवर्णमृगं ददर्शतुः ।
 (झ) पूजकाः पूजनात्पूर्वमाचमन्ति ।
 (ञ) वयं कदाचित्तु पुराणान्यपि श्रिणुयाम ।

(१३) बभूवुः, अर्चन्ति, अगौप्स्वः, नन्दिष्यथः, पिबेत्, गम्यात्, शृण्वानि, तप्तारौ, अदर्शतम्, एतानि क्रियापदानि प्रयुज्य पृथक् पृथक् वाक्यानि निर्मात ।

अथात्मनेपदिनः

एष वृध्वौ ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ३।४७६

टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वम् । एघेते ।

आतोडितः ७।२।८१।

अतः परस्य डितामात इय स्यात् । एघेते । एघन्ते ।

थासः से ३।४।८०

टितो लस्य । एघसे । एघेथे । एघध्वे । एघे । एघावहे । एघामहे ।

इजादेशचगुरुमतोऽनृच्छः ३।१।३६

इजादियोधातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् लिटि ॥

आम्प्रत्यवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य १।३।६३

आम्प्रकृत्यातुन्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदम्, स्यात् ॥

लिटस्तक्षयोरेशिरेष् ३।४।८१

एकारोच्चारणं ज्ञापकम्— तडादेशानां टेरेत्वं नेति । तेन डारौरसां न ।

एघांचक्रे । एघांचक्राते । एघांचकिरे । एघांचकृषे । एघांचक्राथे ।

इणः षीध्वंलुङ्लिटिं धोऽङ्गात् ८।३।७८

इणन्तादङ्गात्परेषां षी(२) ध्वंलुङ्लिटिं धस्य ङः । एघांचकृद्वे ।

एघांचक्रे । एघांचकृवहे । एघांचकृमहे । एघांचभूव । एघामास । अनुप्रयोगसामर्थ्यात्, अस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि कश्चानु प्रयुज्यत इति कृञ्विति वा ब्रूयात् । एघिता । एघितारौ । एघितारः । एघितासे । एघितासाथे ।

धिच ८।२।२५

धादौ (३) प्रत्यये सलोपः । एघिताध्वे ।

(१) एषिति शकारकरणमकारविशिष्टतकारस्यादेशत्वाय ।

(२) षीध्वमिति षकारोच्चारणं तु ष्वीध्वमित्यत्र एकदेशविकृतन्यायेन षीध्वमः सत्वेन प्राप्त ढत्ववारणाय ।

(३) प्रत्यय इति । तेन पयो धावतीत्यादौ न सलोपः ।

ह एति ७।४।५२

तासस्स्यो. सस्य हः स्यात् । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे । एधिष्यते । एधिष्येत ।
एधिष्यन्तः । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ।

आमेतः ३।४।६०

लोट एत आम् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ।

सवाभ्यां वामी ३।४।९१

सवाभ्यां परस्य लोडेत क्रमाद्वामी स्तः । यधस्व (१) । एधेयाम् । एधध्वम् ।

एत ऐ ३।४।९३

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । एधामहे एधै । एधावहे । 'आटश्च' ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त ।
ऐधथा । ऐधेयाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ।

लिङः सीयुट् ३।४।१०२

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सलोपः ।

लोपो ष्योर्वलि ६।१।६६

(२) एधेत । एधेयाताम् ।

अस्य रन् ३।४।५०

लिङो अस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेथाः । एधेयायाम् । एधध्वम् ।

इटोऽन् ३।४।१०६

लिङादेशस्य इटोऽन् स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ।

सुट्तिथोः ३।४।१०७

लिङस्तथो. सुट् । (३) यलोपः । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधि-
षीष्ठाः । एधिषीयास्वाम् । एधिषीध्वम् (४) । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ।
एधिष्यन्तः । एधिषाताम् ।

(१) 'एधसे' इति सिद्धे एकारस्य वत्वम् ।

(२) 'लोपो ष्योर्वलि' इति यलोपः ।

(३) सीयुटो यकारस्य लोपः ।

(४) एधिषीध्वम्, अत्र 'ध्वम्' इत्यस्य इणः परत्वेऽपि अङ्गस्य—इणान्तत्वाभावात् 'इणः
षीध्वं लुङ...' इति क्त्वं ।

आत्मनेपदेऽवनतः ७।१।५

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु अस्याऽतु स्यात् । ऐधिषत् । ऐधिष्ठा । ऐधिषायाम् ऐधिष्वम् ।
ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येयाम् ।
ऐधिष्यष्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । कमु कान्तौ ।

कर्मेणिङ् ३।१।३०

स्वार्थे । कामयते ।

अयामन्ताल्वाय्येत्त्विष्णुषु ६।४।५४

(१) एषुणेरय् । कामयाञ्चक्रे । आयादय इति वा णिङ् । चकमे । चकमाते । चकमिरे । चक-
मिवे । चकमाये । चक्रमिवे । चकमे । चक्रमिवहे । चक्रमिमहे । कामयिना, कमिता । कामयि-
ष्यते । कमिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट । कमिषीष्ट ।

णि-श्चि-द्-सू-स्यः कर्तरिचङ् ३।१।४८

ष्यन्तात् श्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् कर्तर्ये लुङि । अ काम् इ अ त इति स्थिते-

णेरनिटि (२) ६।४।५१

अनिडादावार्धघातुके परे णेर्लोपः ।

णौ चङ्चुपघायाह्रस्वः ७।४।१

चङ्परि णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावगलोपेऽसति (३) ।

सन्यतः ७।४।७६

अभ्यासस्यात इत्सनि ।

दीर्घोलघोः ७।४।६४

लघोरभ्यासस्य दीर्घः सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङ्भावपक्षे । (कमेऽच्लेश्चङ्-
चक्ष्यः) । अचकमत (४) । अकामयिष्यत, अकमिष्यत । भाम क्रोधे । भामते । नभामे ।
क्षमूष् सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिवे, चक्षसे । चक्षमिवहे । चक्षमिमहे ।

(१) आम्, अन्त, आलु, धाय्य, इत्नु, इष्णु, इत्येषु णेरयादेशः स्यात् । णिलोपापवादोऽयम् ।

(२) "निरनुबन्धकग्रहणे सामान्यग्रहणम्" । इति न्यायात् णेरिति णिङ्-णिचोरुभयोरपि ग्रहणम् ।

(३) णौ अग्लोपो (णिजिन्मित्तकोऽप्रत्याहारघटितवर्णलोपः) यदि न भूतः स्याद् इत्यर्थः ।
सति-अग्लोपे दीर्घसन्वद्भावी न भवतः, यथा-अचकयत्, अजहलत्, इत्यादि ।

(४) "चङि" इति द्वित्वम् । अत्र णेरभावात् सन्वद्भावो न, तेन-इत्वं दीर्घश्चापि न ।

मान्तस्य घातोर्मस्य नः स्या न्बोः परयोः । चक्षण्वहे । चक्षण्महे । गाधृ प्रतिष्ठालिप्स-
योर्ग्रन्थे च । गाधते । बाधृ लोडने । लोडनं=प्रतिघात । बाधते । नाधृ नाधृ याच्छोपतापेद्व-
र्याशिःषु । (आशिषिनाथ इति बाध्यम्) । अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र
माथति । दध धारणे । दधते । स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च । स्कुन्दते ।
चुस्कुन्दे । श्विदि श्वंत्ये । श्विन्दते । शिष्विन्दे । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे ।
भदि कल्याणे सुखेच । भन्दते । वभन्दे । मदि स्तुति-मोद-मद स्वप्न-कान्ति गतिषु । मन्दते ।
स्पदि किञ्चिलने । स्पन्दते । पस्पन्दे । मुद हर्षे । मोदते । मुमुदे । उदं माने क्रीडायां च । उदंते ।
उदाञ्चक्रे । कुर्वं खुर्वं गुर्वं गुद क्रीडायामेव । कूर्दते (१) । खूर्दते । गूर्दते । गोदते । जृगुदे ।
षूव क्षणणे । सूपूदे । ह्राव अव्ययते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे । ह्लादि सुखे च । चादव्यक्ते
शब्दे । ह्लादते । जह्लादे । स्वाद आस्वादने । स्वादते । पदं कुत्सिते शब्दे । गुदरव इत्यर्थः ।
पदंते । पपदं । यती प्रयत्ने । यतते । येते । अथि शैथिल्ये । अथ्यते । ग्रथि कौटिल्ये ।
ग्रथ्यते । कत्य श्लाघायाम् । कत्यतं । चकत्ये । श्लोक संघाते । सङ्घघातो=ग्रन्थः । सचेह
ग्रन्थमानस्य ध्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । शुश्लोके ।

शकि शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के । अकि लक्षणे । मङ्कते । आनङ्के (२) । ककि वकि श्वकि
त्रकि ठोक् त्रौक् ष्वण्क वस्क मस्क टिक् टीक् तिक् तीक् रधि लधि गत्यर्थाः । कङ्कते ।
वङ्कते । श्वङ्कते । गङ्कते । ढोक्ते । डुढोक्ते (३) । त्रौक्ते । तुत्रौक्ते । (सुष्वातुष्टिष्वण्कतोनां सत्वप्रति-
षेध) ष्वण्कते । षण्ण्कते । वस्कते । ववस्कते मस्कते । ममस्कते । टेक्ते । टीक्ते । तेक्ते । रङ्गते । लङ्गते ।
श्लाघृ कथने । श्लाघते । पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते । पपञ्चे । ऋज गतिस्थानार्जनोपा-
र्जनेषु । अर्जते । (नुङ्विधौ ऋकारं कदेशो रेफो हल्बेन गृह्यते) । आनृजे (४) । ऋजि भृजि
भर्जने । ऋञ्जाञ्चक्रे । भर्जते । एजृ भृजृ भ्राजृ बोप्ती । एजते । एजाञ्चक्रे । भ्रेजते । विभ्रेजे ।
भ्राजते । बभ्राजे । वेष्ट वेष्टने । वेष्टते । विवेष्टे । चेष्ट चेष्टायाम् । चेष्टते । चिचेष्टे ।
स्फुट विकसने । फोटते । पुस्फुटे । टुवेप् कम्पने । वेपते । कपि चलने । कम्पते । भिक्ष
भिक्षायामलाभेलाभे च । भिक्षते । विभिक्षे । दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियम-वृत्तादेशेषु ।

(१) उपधायाञ्चेति दीर्घः ।

(२) "तस्मान्नुद् द्विहलः" इति नुद् ।

(३) "एच इग् ह्रस्वादेशे" इति अभ्यासे ह्रस्व उ. ।

(४) तेन द्विहल्स्वानुद् ।

दीक्षते । दिदीक्षे । भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते । वभाषे । वर्ष स्नेहने । वर्षते । ववर्षे । ईह
 चेष्टायाम् । ईहते । ईहाञ्चक्रे । गर्ह गल्ह कुत्सायाम् । गर्हते । गल्हते । काशू वीप्तौ । काशते ।
 ऊह वितर्के । ऊहते । ऊहाञ्चक्रे । कथम् अनुक्तमप्यूहति पण्डितोजनः" इति—(अनुवासेत्व-
 लक्षण मात्मनेपदमन्त्यम्) । अनुदात्तेतश्चक्षिडोडित्कारणाज्जापकात् । तेन—(१) उदयति यदि
 भान् । (२) स्फायिर्मौक सन्धिः' इत्यादि सिद्धमित्याहुः । अय गतौ । अयते ।

उपसर्गस्यायतौ ८।२।१६

अयतावुपसर्गस्य रेफस्य लत्वम् । प्लायते । पलायते ।

अयायासश्चः ३।१।३७

अय अय आम एभ्य आम्ब्लिटि । अयाञ्चक्रे । आयता । अयिव्यते । अयताम् । आयत ।
 अयेत । अयिषीष्ट ।

विभाषेतः ८।३।७६

इणः परो य इट् ततः परेषां वीध्वं—लुङ्—लिट् धस्य वा ङः । अयिजीध्वम् । अयिषीध्वम् ।
 आयिष्ट । आयिध्वम्, आयिध्वम् । आयिष्यत । अयुत वीप्तौ । अयतेत ।

अयुति स्वाप्योः संप्रसारणम् ७।४।६७

अभ्यामस्य । अयुते । अयिता । अयिष्यते । अयिताम् । अयतेत । अयतेत । अयिषीष्ट ।

अयुभ्यो लुङि १।३।६१

अुतादिभ्यः परस्मैपद वा लुङि । पुषादित्यङ् । अयुतत् । अयुतिष्ट । अयुतिष्यत ।
 एवं शिवतावर्णे । अयिषिदा स्नेहने । अयिषिदा स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके, अयिषिदा
 चेत्येके । अय (३) वीप्तावभिप्रीतौ च । अयु परिवर्तने । अयु वीप्तौ । अयु संचलने ।

(१) उत्पूर्वस्य 'अय' धातोः परस्मैपदे—'उदयति' इति रूपम् ।

(२) स्फायी वृद्धी—इत्यस्माद् धातोः, अनुदात्तेतोर्लटः शत्रादेशे स्फायन् इति रूपम् ।

(३) रोचते । अरुचे । (लुङि) अरुचत्, अरुचिष्ट । एव अयतेत । अयुटे । अयुटत् । अयो-
 टिष्ट । एवं लुङि सर्वत्र रूपद्वयम् । शोभते । शुभुभे । क्षोभते । चुभुभे । नभते । नेभे । तोभते ।
 तुतुभे । स्रंसते । स्रंसते । अम्रते । अम्रसे । अम्रसते । अम्रसे । अम्रसते । अम्रसे । अम्रसते । अम्रसे ।
 परस्मैपदेऽङि 'अनि दिताम्' इति नकारलोपः । अम्रसत् । अम्रसत् । अम्रसत् । अम्रसत् ।
 विपूर्वकः अम्रभु धातुर्विश्वासे प्रयुज्यते ।

गभ तुभ हिसायाम् । संसु ध्वंसु भ्रंसु अच सृंसने । ध्वंसु गतौ च । धम्भु विश्वासे ।
वृत्तु वर्तने । वर्तते । (ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन) ववृत्ते । वर्तिता ।

वृद्धभ्यः स्य-सनोः १।३।६२

वृतादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपदं स्ये सनि च ।

न वृद्धभ्यश्चतुर्भ्यः ७।२।५६

वृत्-वृध्-शृध्-स्यन्दुभ्यः सादेराधधातुकस्येण तडानयोरभावे । वत्स्यन्ति, वर्तिष्यते ।
वर्तताम् । अवर्तन्ते । वर्तेत । वर्तिषीष्ट । अवृत्तत् । अवर्तिष्यत् । अवत्स्यत्, अवर्तिष्यत् । एवं
वृध् वृद्धौ । शृध् शब्दकुत्सायाम् । स्यन्दू प्रसवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे, सस्यन्से ।
सस्यन्दिध्वे, सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता, स्यन्ता । वृद्धभ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदित्लक्षण-
मन्तरङ्गमपि विकल्प बाधित्वा चतुर्ग्रहसामर्थ्या न्न वृद्धभ्य इति निषेध । स्यन्तस्यति । स्यन्दिष्यते,
स्यन्तस्यते । स्यन्देत । स्यन्दिषीष्ट, स्यन्त्सीष्ट । वृद्धभ्यो तुङीति परस्मैपद पक्षेऽङ् । नलोपः ।
अस्यदत् । अस्यन्दिष्यत्, अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्तमन । अस्यन्तस्यत् । अस्यन्दिष्यत्
अस्यन्तस्यत् ।

अनु-वि-पर्यभि-निभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ८।३।७२

एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा । अनुष्यन्दते, अनुस्यन्दते वा जलम् ।
अप्राणिषु किम् ?

अनुस्यन्दते हस्ती । कृपू सामर्थ्ये ।

कृपोरोलः ८।२।१८

कृपः उ इति छेदः । कृपे रेफस्य लः । कृपेर्द्धकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकार-
सदृशः स्यात् । कल्पते । चक्लृपिषे, चल्कृप्से (१) । इत्यादि स्यन्दिवत् ।

लुटि च क्लृपः १।३।६३

लुटि स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा ।

तासिच क्लृपः ७।२।६०

क्लृपेः परस्य तासे सादेराधधातुकस्येण तडानयोरभावे । क्लप्तासि, कल्पितासे,
क्लप्तासा । कल्पस्यति, कल्पिष्यते, कल्पस्यते । कल्पिषीष्ट ।

(१) ऊदित्वाद् नेट् ।

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु १।२।११

इकसमीपाद्वलः परौ झलादी लिङात्मनेपदपरः सिञ्चेत्येती कितौ स्तः (१) । क्लृप्सीष्ट ।
अक्लृपत् । अक्लिप्ष्ट, अक्लृप्त । अक्लृप्स्यत्, अक्लिप्स्यत्, अक्लृप्स्यत । इति श्रुतादयः । दद दाने ।
ददते । दददे (२) । दददाते । दददिरे । ददिता । ददिष्यते । ददताम् । अददत । ददेत । ददिषीष्ट ।
अददिष्ट । अददिष्यत । त्रपूष् लज्जायाम् । त्रपते ।

तृ-फल-भज-त्रपइच्च ७।४।१२२

एषामत एत्वमध्यासलोपश्च किति लिटि च । त्रपे । त्रपिता, त्रप्ता । त्रपिष्यते । त्रप्स्यते । त्रपताम् ।
त्रपेत । त्रपिषीष्ट, त्रप्सीष्ट । अत्रपिष्ट, अत्रप्त (३) । अत्रपिष्यत, अत्रप्स्यत । घट खेष्टायाम् ।
घटते । जघटे । व्यथ भय संचलनयोः । व्यथते ।

व्यथो लिटि ७।४।६८

व्यथेरध्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । ह्लादिः शेषापवादः । विव्यथे । प्रथ प्रस्थाने ।
प्रथते । पप्रथे । प्रस विस्तारे । प्रसते । अद मर्दने । स्खद स्खदने । स्खदनं=विद्रावणम् ।
स्खदते । क्रप कृपायाम् । क्रपते । झित्वरा संभ्रमे । त्वरते । दुभ्राज् दुभ्राश् दुम्साश्
वीप्ता । प्राजते ।

फणां च सप्तानाम् ६।४।१२५

फण, राजू, प्राजू, आशू, भ्लाशू, स्यम्, स्वन, एषां वा एत्वाध्यासलोपी स्तः । कितिलिटिसेटि-
थलि च । भ्रजे । बभ्राजे । वा भ्राषेति श्यन्वा । भ्राष्यते, भ्राषते । भ्रजे, बभ्राशे । भ्लाष्यते ।
भ्लेशे, बभ्लाशे । रम् क्रीडायाम् । रमते । रेमे । रन्ता । जभी जृभी-गात्र विनामे ।

रधिजभोरचि ७।१।६१

नुम् । जम्भते । जजम्भे । जुम्भते । जजुम्भे ।

॥ इत्यात्मनेपदिनः ॥

(१) तेन न गुणः ।

(२) 'न शसददवादिगुणानाम्' इति-एत्वाध्यासलोपयोनिषेधः ।

(३) 'झलो झलि' इति सलोपः ।

अभ्यासः

प्रश्न. १. एधाञ्चकृद्वे, इत्यस्य प्रक्रिया दर्शयत

उ०— वृद्धचर्यकात्, एध धातोः कर्तरि लिटि “इजादेशच गुरुमतोऽनृच्छः” इति आमि एधाम् ल् इति स्थिते “आम.” इति लिटो लुकि “कृञ्चानु प्रयुज्यते लिटि” इति लिट्परके कृञ्. प्रयोगे एधाम् कृ ल् इति जाते अनुप्रयुज्यमानात् कृञ् परस्य लकारस्य स्थाने, उभयोः पदयोः प्राप्तयोः “आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य” इति, आत्मनेपदत्वे निर्णीते लस्य मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वमि द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये एधाम् चकृद्वे इति स्थिते “इणः षीध्वं—लुङ्लिटौ धोऽङ्गात्” इति धस्य क्त्वे अनुस्वारे परसवर्णे च एधाञ्चकृद्वे, इति रूपम् ।

प्रश्न २. अचीकमत, इति कया रीत्या सम्पद्यते, इति लिखत

उ०— “कर्मणिङ्” इति नित्ये णिङि प्राप्ते “आयादय आर्धधातुके वा” इति पाक्षिके णिङि कामि इत्यस्य “सनाद्यन्ता धातवः” इति धातुत्वे कर्तरि लुङि लस्य तादेशोऽङागमे “णि-श्रि-द्रु-लुभ्यः कर्तरि चङ्” इति चङि अकाम् इ अत् इति स्थिते “णोरनिटि” इति णेलोपे “णेचङ्युपधाया ह्रस्वः” इति उपधाह्रस्वे “चङि” इति द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये “सन्वल्लघुनिचङ्परेश्वरलोपे” इति सन्वद्भावे “सन्त्यतः” इति इत्वे “दीर्घो लघोः” इति दीर्घे—अचीकमत, इति रूपम् पक्षे अचकमत, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ३. आनङ्के, इत्यस्य सिद्धिपथं दर्शयत

उ०— लक्षणार्थकात्, ऊदित्संज्ञकान् नुमाङ्कित्वा, अङ्क् धातोः कर्तरि लिटि लस्यात्मनेपदसंज्ञके तादेशे अङ्क्त् इति जाते द्वित्वेऽभ्यासत्वे अ अङ्क् त इति जाते पररूप प्रबाध्य “अत् आदेः” इति अभ्यासाकारस्य दीर्घे आ अङ्क् त इति जाते “तस्मात्तुङ् द्विह्रस्वः” इति नुटि “लिटस्तत्तमोरेशिरेच” इति तस्य एशादेशे वर्णसम्मेलने आनङ्के, इति रूपम् ।

प्रश्न ४. क्लृप्सीष्ट, इति प्रयोगं निष्पादयत

उ०— ऊदित्संज्ञकात् कृप् इत्यस्य “कृपो रोलः” इति लत्वे क्लृप् इत्यस्मान् कर्तरि आशिषि लिङि लस्य तादेशे “लिङ्.सीयुट्” इति सीयुटि ऊदित्वात् “स्वरति ..” इति पाक्षिके इटि “सुट् तिथोः” इति सुटि लघूपधगुणे षत्वे ष्टुत्वे कल्पिषीष्ट इहभावे “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु” इति कित्वे गुणाभावे क्लृप्सीष्ट, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ५. भ्रजे इति कथं सिध्यति लिखत

उ०— दीप्त्यर्थकाद् भ्राज् धातोः कर्तरि लिटि लस्य तादेशे “असंयोगालिट् कित्” इति कित्वे द्वित्वेऽभ्यासत्वे “फणा च सप्तानाम्” इति पाक्षिके एवाभ्यासलोपे तस्य एशादेशे वर्णसम्मेलने भ्रजे, इति रूपम् । पक्षे बभ्राजे, इति रूपद्वयम् ।

अथोभयपदिनः

शिञ् सेवायाम् । श्रयति । श्रयते । शिश्राय । शिश्रिये । श्रयितासि, श्रयितासे । श्रयिष्यति । श्रयिष्यते । श्रयतु, श्रयताम् । अश्रयन् । अश्रयत । श्रयेत । श्रयेत । श्रियात् (१) । श्रयिशीष्ट । अशि- श्रियत् (२) । अशिश्रियत । अश्रयिष्यत् । अश्रयिष्यत । भृन् भरणे । भरते । बभार । बभ्रतु । बभ्रुः । बभर्थ (३) । बभ्रम् । बभ्रे । बभ्रूवे । भर्तासि । भर्तासि । भरिष्यति (४) । भरिष्यते । भरतु । भरताम् । अभरत् । अभरत । भरेत् । भरेत । भ्रियात् । (५)

उदञ्च १।२।१२

श्रवणस्तिरौ झलादी लिङात्मनेपदपरः सिञ्चेत्येते कितौस्तः (६) । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् । (७)

ह्रस्वावङ्गात् ८।२।२७

सिञो लोपो झलि । अभृत । अभरिष्यत् । अभरिष्यत । हृञ् हरणे । हरति । हरते । जहार । जहतुः । जहृः । जहर्थ । जह्रिव । जह्रिम । जह्रे । जह्रिषे । हर्तासि । हर्तासि । हरिष्यति । हरिष्येत । भृञ् धारणे । धरति । धरते । णीञ् प्रापणे । नयति, नयते । डुप- चक्ष् पाके । पचति । पचते । पपाच । पेचिष्य, पपक्ष्य । पेचे । पक्तासि । पक्तासे । पक्ष्यति । पक्ष्यते । भज सेवायाम् । भजति । भजते । भजे । भक्तासि । भक्ष्यति । भक्ष्यते । भजतु । भजताम् । अभक्षीत् । अभक्त । अभक्षाताम् । यज देवपूजासंज्ञितिकरणवानेषु । यजति । यजते ।

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ६।१।१७

वच्यादीनां ग्रन्थादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात्स्लिटि । (८) इयाज ।

- (१) श्रियात्—“अकृत्सार्वधातु . . .” इति दीर्घः ।
- (२) “णिश्रिद्रुमुभ्यः कर्तरि . . .” इति चङ्, द्वित्वम्, इयङ् ।
- (३) झलि “कृसृभृ . . .” इति इग्निषेधः ।
- (४) भरिष्यति—“ऋद्धनोः स्ये” इति इद् ।
- (५) “अकृत्सार्व . . .” इति दीर्घः प्राप्तः, ‘रिङ्’ इति ह्रस्वविधानं सामर्थ्यात् भवति ।
- (६) तेन न गुणः ।
- (७) अभार्षीत्—“सिचिवृद्धिः” इति वृद्धिः ।
- (८) इयाज— ययञ् अ अभ्यासस्य संप्रसारणं पूर्वरूपम्, उपधावृद्धिः ।

वचिस्वपियजादीनांकिति । ६।१।१५

वचि-स्वप्पोर्यजादीनां च सप्रसारणं किति ।

यजिर्वपिर्वहिशच्चेव वसिर्वेञ् व्येञ् इत्यपि ।

ह्वेञ् वदी इवयतिश्चेति यजाद्याः स्युरिमेनव ॥१॥

ईजतुः (१) । ईजुः । इयजिथ, इयष्ट (२) । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति । यक्ष्यते । यजतु । यज-
ताम् । अयजत् । अयजत । यजेत । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट । अयक्ष्यत् ।
अयक्ष्यत । वह प्रापणे । वहति । वहते । उवाह । ऊहतुः । ऊहुः । उवहिय । “अयस्तथो-
घोऽध, ।

ढोढे लोपः ८।३।१३

सहिवहोरोढवर्णस्य ६।३।११२

ढलोपे । उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति । वक्ष्यते । वहतु । उह्यात् । वक्षीष्ट ।

अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षु । अवाक्षीः । अवोढम् । अवोढ । अवासम् । अवा-
क्ष्व । अवाक्ष्व । अवोढ । अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढा । अवक्षाथाम् । अवोद्वम । अवक्षि ।
अवक्ष्वहि । अवक्ष्वहि । टु वप् बीज सन्ताने । बीज सन्ता = क्षेत्रे विकिरणम्, गर्भाधानं च ।
अयं छन्दनेऽपि । कोशान्वपति । वपते । उवाप । ऊपे । वप्ता । वप्स्यति । वप्स्यते । उप्यात् ।
वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् (३) । अवपत् (४) । वेञ् तन्तुसन्ताने । वयति । वयते ।

वेञो वयिः २।४।४१

वा स्यात्स्तिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ।

ग्रहि-ज्या-वयि-व्यधि-वष्टि-विचति-वृश्चति-पृच्छति-भृञ्जतीनां-किति च ६।१।१६

वात्किति सप्रसारणम् । इति यस्य प्राप्ते ।

-
- (१) ईजतुः- यज् + अतुस्, इत्यल 'वचि स्वपीति संप्रसारणे पूर्वरूपे च इज् इत्यस्य द्वित्वे
ह्लादिशेषे सवर्णदीर्घः ।
(२) इडभावपक्षे रूपमिदम् । ययज् य अध्यासस्य संप्रसारण वक्ष्व अश्ज इति घत्वं तत
ष्टत्वम् ।
(३) “नेर्गदनेद...” इति ऋत्वम् ।
(४) “अलोमलि” इति सिचो लोपः ।

लिटि वयो यः ६।१।३८

वयो यस्य संप्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊवतुः । ऊवुः ।

वदचास्यान्यतरस्यां किति ६।१।३९

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिदं ।
उवयिथ । स्थानिवत्त्वेन क्तिच्चात् तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे ।

व्येजः ६।१।४०

संप्रसारणं न स्याल्लिटि । ववी । ववतुः । ववुः । वविथ, ववाथ । ववे । ववाते । वविरे ।
वाता । ऊयात् । वामीष्ट । अवासीत् । अवामीष्टाम । अवामिषुः । व्येज संवरणे । व्ययति ।
व्ययते ।

न व्यो लिटि ६।१।४६

आत्वं न । परमपि ह्लादिः शेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् । उभयेषां ग्रहणसाम-
र्थ्यात् । अन्यथा वक्ष्यादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याय । विव्यतुः (१) ।
विव्युः ।

इत्यपत्यव्ययतीनाम् ७।२।६६

अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्त्यस्यो नित्यमिदं स्यात् । विव्ययिथ । विव्यथुः । विव्य । विव्याय ।
विव्यय । विव्यिव । विव्यिम । विव्ये । व्याता । व्यास्यति । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यामीत् ।
व्य्यास्त । ह्येञ् स्पर्धायां शब्दे च ।

अभ्यस्तस्य च ६।१।३३

अभ्यस्तीभविष्यतो ह्येञः संप्रसारणम् । जुहाव । जुहुवे । ह्याता । ह्यास्यति । ह्यास्यते ।

लिपि-सिचि-ह्रस्व ३।१।५३

प्लेरङ् । अह्वत् । अह्वताम् ।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३।१।५४

अङ् वा । अह्वत् । अह्वान्त । राज् वीप्ती । राजति । राजते । राज । रेजतु (३) राजतुः ।
रेजु, राजुः । रेजे, रराजे । हिक्क अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति । हिक्कतं । अञ्चु गतौ

-
- (१) संप्रसारणे पूर्वरूपे 'वि' इत्यस्य द्वित्वे यणि ।
(२) यजादित्वात्संप्रसारणे 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' ।
(३) 'फणां च सप्तानाम्' इति - एत्वाभ्यासलोपी ।

पूजनेच । अञ्चति । अञ्चते । अचु इत्येके । अचोत्परे । दृ याचू याच्यायाम् । याचति ।
याचते । बुधिर् बोधने । बोधति । बोधते । अबुधत् (१), अबोधीत् । अबोधिष्ट । खनु
अवदारणे । खनति । खनते । खनान । चरुतुः (२) । चरुः । चरुने । खायात् (३), खन्यात् ।
चीवृ आदान संवरणयोः । चीवति । चीवते । चायू पूजानिशामनयोः । चायति । चायते ।
व्यय गतौ । व्ययति । व्ययत । दाशू दाने । दाशति । दाशते । भेषू भये । गतावित्येके । भेषति ।
भेषते । अस गति दीप्त्यादानेषु । असति । असते । आस । आसं । अयं वान्तोऽपि । स्पश
बाधनस्पर्शयोः । स्पर्शनं = ग्रन्थनम् । स्पशति । स्पशते । लष कान्तौ । लष्यति, लपति ।
लष्यते । लषते । चष भक्षणे । चपति । चपते । ज्ञष आदानसंवरणयोः । ज्ञषति । ज्ञषते ।
दासू दाने । दासति । दासते । धावु गति शुद्ध्योः । धावति । धावते । इत्युभयपदिनः ।

॥इति स्वादिः॥

अभ्यासः

प्रश्न १. भ्रियात् इत्यस्य साधुत्वं दर्शयत

उ०— भरणार्थकाद् भृ घातोः कर्तरि आशिषि लिङि लस्य तिपि सार्वधातुकसंज्ञा प्रबाध्य
“लिङाशिषि” इति आर्धधातुकत्वे यासृटि क्त्वे च भूयाम् ति इति स्थिते प्राप्तस्य गुणस्य
क्किटिचेति निषेधे “रिङशयग्लिङ्क्षु” इति रिङादेशे “अकृत्सार्वधा तुकयोः” इति प्राप्तस्य दीर्घस्य
रिङ्विधानसामर्थ्यात् दीर्घभावे “इतश्चेतीकारलोपे सलोपे भ्रियात् इति रूपम् ।

प्रश्न २. ईजतुः, इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः

उ०— यज् घातोः कर्तरि क्किटि लस्य तसि सर्वधातुकसंज्ञा बाधित्वा “लिट च” इति
आर्धधातुकत्वे तसोऽतुसि “असयोगादिति क्त्वे” संप्रसारणं तदाश्रयं कार्यं च बलवदिति द्वित्वात्पूर्वं
“वचि स्वपियजदीना किति” इति संप्रसारणे पूर्वरूपे ततो द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये दीर्घे ह्रस्वे विभर्गे च
ईजतुः इति रूपम् ।

प्रश्न ३. वदयति इत्यस्य साधुत्वं विधेयम्

उ०— प्राणार्थकाद् वह् घातोः कर्तरि लृटि लस्य तिपि सार्वधातुकसंज्ञापूर्वकं शपं

(१) “हरितो वा” इति वैकल्पिकोऽङ्ग ।

(२) “गमहन् . . . . .” इति उपघालोपः ।

(३) “ये विभाषा” इति विकल्पेन नस्यात्वम् । लुङि—अखानीत् अखनीत् । आत्मनेपदे—
अखनिष्ट । इत्यादि ।

प्रबाध्य स्यप्रत्यये आर्धधातुकत्वे प्राप्तस्येडागमस्य एकाच उपदेश इति निषेधे बहु स्यति इति जाते ढत्वे 'षटो' कः 'सि' इति कत्वे षत्वे कष संयोगे क्षे वक्ष्यति, इति रूपम् ।

प्रश्न ४. जुहाव इति रूपं साधयत

उ०—ह्वेञ् धातोरात्वे कर्तरि लिटि लस्य तिपि सार्वधातुकसंज्ञां प्रबाध्य लिटि चेति, आर्धधातुकत्वे तेर्णलादेशे "अभ्यस्तस्यचेति संप्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वेऽभ्यासादिकार्यं, उत्तर-खण्डस्य वृद्धौ आवादेशे जुहाव, इति रूपम् ।

प्रश्न ५. खायत्, इति कथं सिद्धयति इति लिखत

उ०— अवदारणार्थकात् खन धातोः कर्तरि लिङि लस्य तिपि सार्वधातुकसंज्ञां प्रबाध्य आर्धधातुकत्वे यासुटि क्त्वे च खन् यास् ति इति जाते इतश्चेतीकारलोपे सकारत्लोपे च "ये विभाषा" इति पाक्षिके नस्यात्वे खायत्, पक्षे खन्यात्, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ६. लप्यति, इति प्रयोगं साधयत

उ०— कान्त्यर्थकाद् लष् धातोः कर्तरि लटि लस्य तिपि सार्वधातुकसंज्ञां बाधित्वा "वा भ्राश-भ्लाश-भ्रमु-क्रमु-ल्कमु-त्तुटि-लषः" इति पाक्षिके ष्यनि लप्यति, पक्षे षपि लपति, इति रूपद्वयम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) एषाञ्चकृद्भे, अचोक्तमत, विद्युते, अद्युतत्, वत्स्यति स्यन्त्यति, अनुष्यन्वते, क्लृप्सीष्ट, विव्यथे, भ्रेजे, अभृत, उवोड, ऊयुः, ऊयात्, विव्याय, अह्वत्, एतेषां प्रयोगाणां निष्पत्ति-प्रक्रिया साधु दर्शनीया ।
- (२) निम्न लिखितानां सूत्राणां सोदाहरणमर्थान् विलिखत

(क) हृ एति	(ख) भ्वोश्च
(ग) तासि च क्लृपः	(घ) तृफलभजत्रपश्च
(ङ) उश्च	(च) अभ्यस्तस्य च
- (३) एधं, अधिषोढवम्, कल्पते, जम्भते, इयाज, यवौ, विव्ययिथ, जुहाव, एषु प्रयोगेषु विशेषकार्यविधायकानि सूत्राणि विलिख्य तेषां कार्याणि च दर्शयत
- (४) केवलमुत्तरयत

(क) ऐधिद्वम् अत्र धकारस्य ढत्वविधायकं सूत्रं किम् ?
(ख) पलायते अत्र केन सूत्रेण लत्वं विधीयते ?

(ग) ऊयतुः इत्यत्र यकारस्य सम्प्रसारणं कथं न जातम् ?

(घ) कल्पतासि इत्यत्र कथमिण् ?

(ङ) पेचिच्य भ्रत वैकल्पिकस्येडागमस्य प्रक्रिया सम्यग् भूत ।

(५) एषाञ्चकारे, कामयञ्चे, पलायते, द्योतिष्यञ्चे, अवर्ते, अवदिष्ट, हर्तास्वः, अपन्न, यक्षसि, ऊहतुः, एतानि क्रियापदानि प्रयुज्य पृथग् वाक्यानि रचयत

(६) कृपाणि विलिखत

(क) एष बुद्धी इत्यस्य लुङि ।

(ख) कम् कान्ती इत्यस्य लुङि ।

(ग) क्षमूष् सहने इत्यस्य लिटि ।

(घ) वृतु वर्तने इत्यस्य लुङि उभयपदे ।

(ङ) भृञ् भरणे इत्यस्य लोटि उभयपदे ।

(च) वेञ् तन्तुसन्ताने इत्यस्य लिटि ।

(७) सकारणं संशोध्यन्तामघस्तनवाक्यानि

(क) तेषां विद्याः समेधन्ति पठन्ति पाठयन्ति ये ।

(ख) जगति तादृग् वस्तु नास्ति यच्चिरकालं तथैव वत्स्यते ।

(ग) रामलक्ष्मणी वनात् प्रतिनिवृत्य मातुश्चरणा बबन्दतुः ।

(घ) नेपाले पुराजपि युवतयो रम्याणि वस्त्राणि उयुः ।

(ङ) जनको यज्ञार्थं भूमिं चखने ।

(८) भ्वाविप्रकरणस्थानो माध्-मदि-स्पदि-पर्य-दीक्ष-कृप्-भज-यज-डुवप्-राज्-व्यय धातूनामर्था लेख्याः

(९) के ते यजाद्या धातवः ? यजादिधातुभ्यः किति परे केन सूत्रेण किं कार्यं विधीयते ?

अथादादिगणः

ऋतेरीयङ् ३।१।२६

स्वार्थे । ऋतिः सौत्रः । जुगुप्सायामिति बहवः । कृपायां चेत्येके । ऋतीयते । ऋतीयाञ्चक्रे ।
आयादय इति इयङ्भावपक्षे । शेषात्कर्तृरीति परस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिता । अर्नीष्यतीत्यादि ।

अब भक्षणे ।

अदिप्रभृतिभ्यः णप्:

लृक् स्यात् । अस्ति । अस्तः । अदन्ति । अन्मि । अन्थः । अन्धः । अन्मि । अन्वः । अन्धः ।

लिट्गन्धतरस्याम् २।४।४०

अदोषस्तु वा स्यात् । जघास । उपधालोप (१) । घस्य चत्वं ।

शासि-वसि-घसीनां च ८।३।६०

इणकुभ्यामेषां सस्य षः । जक्षतुः (२) । जघसिथ (३) । आद (४) । आदतुः ।
आदुः । आदिथ (५) । अस्ता । अत्स्यति । अस्तु । अस्तात् । अस्ताम् । अदन्तु ।

हुसल्लभ्यो ह्रीषिः ६।४।१०१

होर्शलन्तेभ्यश्च ह्रीषिः स्यात् । अद्रि । अस्तात् । अस्तम् । अस्त । अवानि । अवाव । अवाम ।

अबः सर्वेषाम् ७।३।१००

अबः परस्यापुक्तस्य सार्वधातुकस्याऽट् स्यात् । आदत् । आताम् । आदन् । आदः । आताम् ।
आत । आदम् । आद्व । आदम् । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः । अद्यात् । अद्यास्ताम् । अद्यातुः ।

लृङ् सनो घस्तु २।४।३७

अदोषस्तु स्याल्लुङि सनि च । लृदिस्वाद्यङ् । अघसत् । आत्स्यत् ।

-
- (१) जघस् + प्रतुस्, इत्यत्र "गमहन . . . ." इति सूत्रेण उपधालोपः ।
(२) सस्य षत्वे घस्य चत्वंम् । क ष संयोगक्षः ।
(३) 'वस' इत्यस्य तासि प्रयोगाभावात् "उपदेशेऽज्वत्" इति निषेधाभावेन क्रादिनियमात्
(क्राद्यन्यां लिटि सेङ् भवेत्,) इत्युक्तेः नित्यमिट् ।
(४) घस्तु आदेशाभावपक्षे रूपम् ।
(५) "इदित्यति . . . ." इति नित्यमिट् ।

हन हिंसागत्योः । हन्ति ।

अनुदात्तोपदेश-घनति-तनोत्यादीनामनुनासिक लोपो अलि विडति ६।४।३७

अनुनासिकान्तानामेषां लोपः । यमि-रमि-नमि-गमि-हनि-मन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु-
षणु-क्षणु-क्षिणु-ऋणु-तृणु-धृणु-वनु-मनु इति तनोत्यादयः । हत । घनति । हंसि । हयः ।
हय । हन्मि । हन्वः । हन्मः ।

घमोर्वा ८।४।२३

उपसर्गस्थानिमित्तादन्तेर्नस्य णो वा । प्रहृष्मि । प्रहन्मि । प्रहृण्वः । प्रहन्व । प्रहृण्म । प्रहन्मः ।
जघान (१) । जघ्नतुः (२) । जघ्नुः ।

अभ्यासाच्च ७।३।५५

हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिय, जघन्य । जघ्नयुः । जघ्न । जघान, जघन । जघ्नव । जघ्नम ।
हन्ता । हनिष्यति (३) । हन्तु । हतात् । हताम् । घ्नन्तु ।

हन्तेर्भः ६।४।३६

हो ।

असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२

इत उध्वंमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये (४) तस्मिन्कर्तव्ये (५) तदसिद्धं
स्यात् । इति जस्यासिद्धत्वान्न हेर्लुक् (६) । जहि, हतात् । हतम् । हत । हनानि । हनाव ।
हनाम । अहन् (७) । अहताम् । अघ्नन् । अहन् । अहतम् । अहत । अहनम् । अहन्व । अहन्म ।
हन्यात् ।

-
- (१) लिटि द्वित्रे हलादिशेषे 'हहन् अ' अभ्यासस्य "कुहोश्चु" इति चुत्वम् । "हो हन्ते." इति
हस्य घत्वम् । "अत उपधाया." इति वृद्धिः ।
(२) "गहमन " इति उपधालोप । नकारे परे "होहन्ते." इति घत्वम् ।
(३) "ऋद्धनोः स्ये" इति इट् ।
(४) आभीये ।
(५) पूर्वकृतम्, आभीयम् ।
(६) "अनो हे." इति हेर्लुक् प्राप्त आसीत् ।
(७) अत्र हल्ङ्याविति तिपस्तकारस्य लोपः ।

आर्धधातुके ६।४।४६

इत्याधिकृत्य ।

हनोवधलिङि २।४।४२

लुङि च ६।४।४३

वध्यात् । वध्यास्ताम् । अवधीत् (१) । अहनिष्यत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः ।

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७।३।८६

लुग्विषये उतो वृद्धिः स्यात्सिपिति हलादी सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य । यीति । युतः । युदन्ति । यीषि । युथः । युष । यीमि । युव । युम । युयाव । युयुवतु । युयुव । युयविथ । युयुवथुः । युयुव । युयाव, युयव । युयुविव । युयुविम । यविता । यविष्यति । यीतु, यृतात् (२) । अयीत् । अयुताम् । अयुवन् । युयान् । इह वृद्धिर्न । भाष्ये पिच्च ङिन्न ङिच्च पित्रेति व्याख्यानात् । युयाताम् । युयुः । यूयात् । यूयास्ताम् । यूयामुः । अयावीत् । अयविष्यत् । (३) या प्रापणे । याति । यातः । यान्ति । ययी (४) । याता । यास्यति । यातु । ३ यात् । अयाताम् ।

लङः शाकटायनस्यैव ३।४।१११

आदन्ताल्लङो भेजुंमु वा । अयुः, अयान् । यायात् । यायाताम् । यायुः । यायात् । यायास्ताम् । यायासु । अयासीत् । अयास्यत् । एवं वा गतिगन्धनयोः । भा दीप्तौ । ण्णा शौचे । वान्यस्य-संयोगादे रित्येत्वम् । स्नेयात्, स्नायात् । आ पाके । आ कुत्सायां गतौ । प्सा भक्षणे । पा रक्षणे । रा दाने । ला आदाने । वाप् लवने । ख्या प्रकथने । अय सार्वधातुक एव प्रयोक्तव्यः । विद ज्ञाने ।

विबो लटो वा ३।४।८३

वेत्तेलंटः परस्मै पदानां णलादयो वा । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे-वेत्ति । वित्तः । विदन्ति ।

(१) वधादेशोऽदन्तः, अल्लोपस्य स्थानिवत्वाभ्योपधा वृद्धिः ।

(२) यासुटो द्वित्वात् । तत्र पित्, साक्षादुक्तेन द्वित्वेनाऽऽतिदेशिकस्य पित्वस्य बाधात् ।

(३) -गमने प्रसिद्धः ।

(४) "जात औ णलः" इति णल औत्वम् ।

उषविबलागृभ्योऽन्यतरस्याम् ३।१।३८

एभ्यो लिट्याम् वा बिदेरदन्तस्वप्रतिज्ञानादाभिनगुणः । (१) विदाञ्चकार । विवेद (२) । वेदिता (३) । वेदिष्यति ।

विदाङ्कुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् ३।१।४१

वेत्तेलोद्याम्, गुणाभावो लोटोलुक् लोटन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वः निपात्यते । पुरुष वचने न विवक्षिते, इति शब्दोपादानात् ।

तनाविकृञ्च्य उः ३।१।७६

शपोऽपवादः । विदाङ्करोतु ।

अत उत्सार्वधातुके ६।४।११०

उत्प्रत्यान्तस्य कृञोऽत उत्सार्वधातुके किरिति । विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुताम् । विदाङ्कुर्वन्तु । विदाङ्कुरु (४) । विदाङ्कुरुवाणि । वेत् । अवेत् । अविताम् । अविदुः ।

बदध ८।२।७५

धातोः पदान्तस्य दस्य सिपिर्त्वा । अवेः, अवेत् । विद्यात् । विद्याताम् । विद्युः । विद्यात् । विद्यास्ताम् । विद्यासुः । अवेदीत् । अवेदिष्यत् । अस् भुवि (५) । श्रमि ।

इनसोरल्लोपः ६।४।१११

इनस्यास्तेष्वधातो लोपः सार्वधातुके किरिति । स्नः । मन्ति । अमि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्मः । स्मः ।

अस्तेभूः ६।४।५६

आर्धधातुके (६) । बभूव । भविता । भविष्यति । अस्तु, स्तात् । । स्ताम् । सन्तु ।

(१) लघूपधत्वाभावान्न गुणः ।

(२) धावोऽप्रावपक्षेरूपम् ।

(३) अनिट्कारिकासु तु श्यन् निर्देशेन सत्तार्थकस्य विवादेविदो ग्रहण, तेन अयं सेट् ।

(४) "उतश्च" इति हेतुक् ।

(५) सिजभ्यस्त विदिभ्यश्च इति श्लेर्जुस् ।

(६) सत्तायामित्यर्थः ।

(७) सर्वत्र आर्धधातुके (लिट्-लुट्-लृट्-आशीर्लिङि-लुङ् लृङ्क्षु) अस्ते भूषावः । बभूव, इत्यादय एव प्रयोगाः ।

असोरेद्वावभ्यासलोपश्च ६।४।१६

ओरस्तेष्वैत्वमभ्यासलोपश्च । आभीय त्वाद्धेधिः (१) । (२) एधि, स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम । आसीत् (३) । अस्ताम् । आसन् । स्यात् । स्याताम् । स्युः । भूयात् । अभूत् । अभविष्यत् ।

उपसर्गप्रादुर्भ्यामिस्तिर्यक्परः ८।३।८७

उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षोकारेऽपि चपरे । निःप्यात् । प्रादुःस्यात् । निःवन्ति । प्रादुः वन्ति । यक्परे किम्-अभिस्तः । क् शब्दे ।

तु-ह-स्तु-शाम्यमः (४) सार्वधातुके ७।३।६५

एध्मः सार्वधातुकस्य हनादेस्तिङ् ईङ् वा । नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिः सम्भवे पुनः सार्वधातुका ग्रहणमपि दयम् । रवीति, रीति । रवीतः । रुतः । हुलादेः किम्-रुवन्ति । तिङ् । किम्-शाम्यति । सार्वधातुके किम्-आणिषि क्प्यात् । विध्यादौ तु क्प्यात्, रवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् । तु इति सोवो धातु । गति वृद्धि हिंसासु । तवीति, तीति । तुवीतः, तुतः । तुवन्ति । तुताव । तोता । तोष्यति । णु स्तुतौ । नीति । नुनाव । नविता । टुक्षु शब्दे (५) । क्षीति । चुक्षाव । क्षविता । क्षणु तेजने । क्षणीति । क्षणविता । अक्षणावीत् । क्षणु प्रसवणे । स्नीति । सुष्णाव । स्नविता । बुप्र सवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सीति । सुषाव । सोता । असौषीत् । कु शब्दे । कीति । चुकाव । कोता । इण् गतौ । एति । इतः ।

इणो यण् ६।४।८१

इणो यण् स्यादजादौ प्रत्यये । इयङोऽपवाद । यन्ति ।

अभ्यासस्यासवर्णे ६।४।७८

अभ्यासस्येवर्णोवर्णयोरियङ् वङ्गौ स्तोऽसवर्णेऽपि । इयाय (६) ।

-
- (१) एत्वस्याभीयत्वेनाऽसिद्धत्वात् "हुमत्स्यो" इति हेधिः ।
 (२) (अस् + मि = हि) धि, सस्य एत्वम्, अकारस्य हनसोरिति लोपः- एधि ।
 (३) लङ्-आ + अस् + त् "अस्ति सिचोऽपृक्ते" इति ईट्, आटश्चेति वृद्धिः आसीत् ।
 (४) ततोऽनुवृत्तौ तु 'पित्' इत्यप्यनुवर्तते सहचरिता इत्यादि न्यायात् । तथाच 'अपिति' इदं न स्यात् ।
 (५) शब्दे = छि वका शब्दे-इत्यर्थः ।
 (६) इ + इ + अ, वृद्धौ, आयादेशो, अभ्यासस्य 'इयङ्' इयाय ।

दीर्घ इणः किति ७।४।६६

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिष (१), इयेय । एता । एप्यति । एतु (२) । ऐत् । ऐताम् । आयन् (३) । इयात् । ईयात् ।

एतेर्लिङि ६।४।६७

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्धधानुके किति लिङि । निरियात् ।

अन्तादिवचन ६।१।८५

योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् (उभयत आश्रयणे मान्तादिवत्) अभियात् (४) । अणः किम्-समेयात् (५) ।

इणो गा लुङि २।४।४५

‘गातिस्वेति’ सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । ऐष्यत् । इक् स्मरणे । अयमधि-पूर्वं एव । ‘अधीगर्धदयेषां कर्मणि’ इति लिङ्गान् (इष्वदिक इति वक्तव्यम्) अधियन्ति । अघ्य-गात् । केचित्तर्वाधधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः, तन्मते यण् । तथा च भट्टिः—ससीतयोरा-धवयोरधीयन्निति । वी गति-व्याप्ति-प्रजन-कान्त्यसन-खादनेषु । प्रजनम्=गर्भग्रहणम् । असनंक्षेपणम् । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । अटि सति अनेकाच्चाद्यणिक्तिं केचित्—अव्यन् । ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । ऐयीत् । यच्च परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहु-वचन परे इत्यन्ये । झिपर इत्यपरे । वक्तु । वग्मि । वच्यात् । उच्यात् ।

अस्यति-वक्ति-ख्यातिभ्योऽङ् ३।१।५२

एभ्यश्चलेरङ् स्यात् ।

वच उम् ७।४।२०

अङि परे । अबोचत् । अवक्ष्यत् । मृजू शुद्धौ ।

(१) “धलिवेद” उभयत्रापि गुणः, अभ्यासस्य इयङ् ।

(२) द्वी — ‘इहि’ ।

(३) इ+अन् ‘इणो यण्’ इति यण्, तस्याभीयत्वेनाऽसिद्धत्वादात् । आयन् ।

(४) अत्र सवर्णदीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावे—इणोऽण् नास्ति, परादिवद्भावे उपसर्गस्वरूपं भज्यते, उभयत आश्रयणे च नान्तादिवद्भाव इति न ह्रस्वः ।

(५) सम्+आ+ईयात्, गुणे कृते, ‘समेयात्’ इत्यत्र एकारोऽण् नास्तीति न ह्रस्वः ।

मृजेर्वृद्धिः ७।२।११४

मृजेरिको वृद्धिः स्याद् धातुप्रत्यये परे । माष्टि । मृष्ट । (विहस्यजादौ वेष्टते) । मृजन्ति, मार्जन्ति । ममार्जं । ममार्जंतुः, ममृजतुः । ममार्जिथ, ममार्ष्टं (१) । मार्जिता । माष्टा । माष्टु । मृड्ढि । अमार्ड् । अमार्ड् । अमार्जीत्, अमार्जीत् । अमार्क्ष्यत्, अमार्जिष्यत् । रुदिर् अभ्रुविमोचने ।

रुदाविभ्यः सार्वधातुके ७।२।७६

रुद् स्वप् भवस् भन् जङ् एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येद् । रोदिति । रुदितः । ह्री परत्वादिति घित्वं न (२) रुदिहि ।

रुदश्च पञ्चभ्यः ७।३।६८

हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापुक्तस्य ईट् ।

अङ् गार्ग्य-गालवयोः ७।३।६६

अरोदीत्, अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः, अरोदः । प्रकृतिप्रत्यय विशेषापेक्षाभ्यामहीङ्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यामुट् (असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गम्) । रुद्यात् । अरुदत् (३) । अरोदीत् । अरोदिष्यत् । ञिष्पष् शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुष्वपिष, सुष्वप्य ।

सुविनिर्बुध्यः सुपि-सूति-समाः ८।३।८८

एभ्य सुप्यादे सस्य षः । किति लिटि । परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् (पूर्वत्रासिद्धीयम् द्विवचने) (४) सुषुषुपतुः । अकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य संप्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्, ततः पूर्वं "हलादिः शेषः" नित्यत्वाच्च । ततः सुपिरूपाभावात् षः । सुसुष्वाप । स्वप्ता । अस्वपीत्, अस्वपत् (५) । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् । अस्वप्स्यत् ।

(१) मृज् + यल् द्वित्वादि, वृद्धिश्च 'अश्च' इति षत्वे ष्टुत्वम् (ऊदित्वादिदभावेरूपमिदम्) वसमसो- ममार्जिष ममृजिष, ममृज्व ।

(२) सकृद्वर्णो विप्रतिषेधे यद्वाघितं तद्वाघितमेवेति न्यायात् ।

(३) "हरितो वा" इत्यङ् विकल्पेन ।

(४) ननु 'सुषुषुपतुः', इत्यत्र परत्वात्संप्रसारणे षत्वे कृतेऽपि तस्य त्रैपादिकत्वेनाऽसिद्धत्वात्, षकारोपलक्षितस्य द्वित्वं न स्यात्, इति चेत्तत्राह-पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इति-अर्थात्-द्विवचने कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति न प्रवर्तते ।

(५) "अङ् गार्ग्य" इति अट् पक्षे रुदश्चेति ईट् ।

इवस प्राणने । इवसिति । इवसितः । शशवास । इवसिता । इवसिष्यति । इवसितु ।
अश्वसीत्-अश्वसत् । अश्वसिताम् । अश्वसन् । इवस्यात् । ह्-म्यन्तेति-वृद्धिर्न । अश्वसीत् ।
अन च ॥ अनिति । आन । अनिता । आनीत्-आनत् ।

अनितेः ८।४।१६

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्थानितेर्नस्य णः । प्राणिति । जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्षिति (१) ।
जक्षितः ।

अवम्यस्तात् ७।१।४

क्षस्य अत् स्यात् । अन्तापवादः । जक्षति । अजक्षीत्, अजक्षत् । अजक्षिताम् । सिज-
म्यस्तेति जुस् । अजक्षुः ॥ जागृ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । जागराञ्चकार (२),
जजागार (३) ।

जाग्रोऽवि-चिण्-णल्-डिः ७।३।८५

जागतेर्गुणः स्याद्विचिण्णल् डिभ्योऽन्यस्मिन्वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरत्तुः,
जजागरुः । जागरिता । अजागः । अजागृताम् ।

जुसिच ७।३।८३

अजादौ जुसि इगन्ताङ्गस्य गुणः । अजागरुः । अजादौ किम्-जागृयुः । आशिषि तु-
जागर्यात् (४) । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । अजागरीत् । दरिद्रा दुर्गता । दरिद्राति ।

इव् दरिद्रस्य ६।४।११४

ह्लाङौ ङिङति सार्वधातुके इत्स्यात् । दरिद्रितः ।

इनाम्यस्तयोरातः ६।४।११२

लोपः ङिङति सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाञ्छादाम् । दरिद्राञ्चकार । 'आत औ
णलः' इत्यत्र ओ इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । भूत एव

(१) "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" इतीट् ।

(२) "उषविदजागृभ्यो" इति वैकल्पिक आम् । "सार्वधातुका . . ." इति गुणः ।

(३) ग्रामभावे जाकारस्य द्वित्वे वृद्धौ जजागार । अतुसादौ क्त्वाद् गुण निषेधे प्राप्ते जाग्रोऽ
विचिण् णल्डिः इति गुणः ।

(४) "किदाशिषि" इति यासुटः क्त्वाद् 'जाग्रोऽवि . . .' इति गुणः ।

शापकादाम्नेत्येके । ददरिद्री । (दरिद्रातेराधघातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः) (लुङि (१) वा) (सनिष्पुलि ल्युटि च न) दरिद्रिता । अदरिद्रीत् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रः । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रीत् । इट् (२) सकौ । अदरिद्रासीत् । चकासू दीप्तौ । चकास्ति । चकास्तः । चकासति । चकासाञ्चकार । चकासिता । चाकस्तु । चाकधि ।

तिथ्यनस्तेः ८।२।७३

पदान्तस्य सस्य दः स्यात् तिपि नत्वस्तेः । अचकात् अचकाद् । अचकास्ताम् । अचकासुः ।

सिपिधातोरुर्वा ८।२।७४

पदान्तस्य सस्य । पक्षे दः । अचकाः, अचकात् ॥ शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शास इवङ्गुलोः ४।४।३४

शास उपघाया इत्स्यादङि (३) हलादौ किञ्चि च । शिष्टः । (४) शासति, शाशास । शाशासतुः । शासिष्यति । शास्तु, शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ।

शाहौ (५) ६।४।३५

शास्तेः । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेः । शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । आशासुः (६) । अशाः, अशात् । शिष्यात् ।

सतिशास्त्यतिभ्यश्च ३।१।५६

एभ्यश्चत्तेरङ् कर्तृलुङि । अशिषत् । अशासिष्यत् ॥ इति परमपदम् ॥

श्रीक स्वप्ने ॥

- (१) सनि यथा- दिदरिद्रासति 'पुलि यथा- दरिद्रायकः । ल्युटि यथा-दरिद्राणः सनि दरिद्रातेः अनन्तरस्येति न्यायाद् एतद्वातिकप्राप्तस्यैव (दरिद्रातेराधघातुके विवक्षिते— आलोपो वाच्यः) इति प्राप्तस्यैव लोपस्य निषेधः । तेन "तनिपति दरिद्राणामुपसख्यानम्" इति दरिद्रातेः सन इट्पक्षे "आतोलोप इटि च इत्यालोपो" भवत्येव दिदरिद्रिषति ।
- (२) आलोपे अदरिद्रीत् । आलोपाभाव पक्षे 'यमरमनमातां...' इति इट् सकौ ।
- (३) अङ्गसाहचर्यात्परस्मैपदे एव नेह— आशास्ते ।
- (४) "शासिबक्षि..." इति दः ।
- (५) शास्तेः आदेशः स्याद् हौ परे— इति सूत्रार्थः ।
- (६) अभ्यस्तत्वात् "सिजभ्यस्त ..." इति छेर्जुस् ।

शोडः सार्वधातुके गुणः ७।४।६१

शेते । शयाते ।

शोडो रुट् ७।१।६

आदेशस्यातोऽडागमः स्यात् । शेरते । शेवे । शयाथे । शेध्वे । शये । शेवहे । शिर्ये । शयिता । शयिषीष्ट । अशयिष्यत् । अशयिष्यत ॥ इङ् अध्ययने । इङिकावध्युपसंगतो न व्यभिचरतः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ।

गाङ् लिटि ६।४।६६

इङी गाङ् स्यात्लिटि । अधिजने । अध्येता । अध्येप्यते । अधीताम् । अधीष्व । अधीयायाम् । अधीष्वम् । अध्ययै (१) । अध्ययावहे । अध्ययामहे । अध्यैत । अध्ययाताम् (२) । अध्यैध्वम् । अध्यैयि । अध्यैवहि । अध्यैमहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीरन् । अध्येषीष्ट ।

विभाषा लुङ्लृङोः २।४।५०

इङो गाङ् वा स्यात् ॥

गाङ्-कुटाविभ्योऽङ्णिन् ङित् १।२।१

गाङादेशात्कुटादिभ्यश्चाऽङ्णिन्तः प्रत्यया ङितः स्युः ॥

घु-मा-स्था-गा-पा-जहाति-सां हलि ६।४।६६

एषामात ईत्यादलादी किङ्कार्धधातुके । अध्यगीष्ट (३), अध्यष्ट । अध्यगीष्यत, अध्यष्यत । ईर गतौ कम्पने च । ईतं । ईराञ्चके । ईरिता । ईरिष्यते । ईताम् । ईष्वं । ईष्वम् । ईरिष्यत् ॥ ईड स्तुती । ईट्टे ।

ईशः से ७।६।७७

ईडजनोर्ध्वे च ७।६।७८

ईशीङ्जनं से ध्वेषब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः (४) । ईडिषे । ईडिध्वे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्-ईडिष्व । ईडिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्

(१) अधि + इ, + ऋ, (आ + इ-ए-ऐ) अधि इ ऐ, अत्र गुणाऽयादेशयोः कृतयोरुपसंगस्य यण् अध्ययै ।

(२) परत्वात्पूर्वम्, इयङ्, तत आट् ततो वृद्धिः ।

(३) सिचो छित्वादीत्वम् ।

(४) वैचित्र्यञ्चेह—'ध्वे' इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः 'से' इत्यस्य—उत्तरत्राऽनुवृत्तिरिति ।

ऐङध्वम्(१) । ईश ऐश्वर्ये । ईशिवे । ईशिवे । आस उपवेशने । आस्ते । दयायासश्चेत्याम् ।
 आसाञ्चक्रे । आस्व । आध्वम् । आसिष्ट । आङः शासु इच्छायाम् । आशास्ते । आशासाते ।
 घस आच्छादने । वस्ते । वस्ते । वध्वे । ववसे । वसिता । णिसि चुम्बने । निस्ते ।
 निजि शुद्धौ । निरुक्ते । निरुक्ते(२) । निञ्जिता(३) । वृजी वर्जने । वृक्ते । वृजाते ।
 हृदिदित्यन्ये । वृज्जक्ते । पृची संपर्चने । पृक्ते । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । मृते । मुपुवे ।
 मुषुविषे । सविता, सोता । मुवे । सविषीष्ट । असविष्ट । असोष्ट । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं
 दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो । युजर्थः । नुस्तु न । अन्त्य इदिति व्याख्यानात् । चष्टे । चसाते । आर्धधातुके

चक्षिङ् क्थाञ् ६।४।५४

वा लिटि ६।४।५२

अत्र भाष्ये—खशादिरयमादेशः । असिद्धिकाण्डे शस्य योवेति स्थितम् । जित्वात्पदद्वयम् ।
 चक्ष्यौ । चक्ष्ये । चक्षौ । चक्षे । क्थाता । क्थाता । क्थाप्यति । क्थास्यते । क्थास्यति ।
 क्थास्यते । चष्टाम् । अचष्ट । चक्षीत । क्थायात् । क्थेयात् । क्थायात् । क्थेयात् । अस्यतिवक्ति
 इति—ग्रङ् । अक्षत, अक्ष्यत् । अक्शासीत्, प्रक्शास्त । वर्जने क्थाञ् नेष्टः । समचक्षिष्टेत्यादि

॥ इत्यात्मनेपदिनः ॥

-
- (१) विकृतिग्रहणेन = 'ध्वे' इति विकृतरूपग्रहणेन, प्रकृतेः = ध्वम्' इत्यस्याग्रहणादि न ।
 (२) निज् धातोः से परे नुमि जस्य "व्रश्चेति" षत्वे, "षढोः कः सि" इति कः । सस्य षत्वम्,
 कष संयोगं क्षः ।
 (३) अनिट्केषु णिजिर् इति जीहोत्यादिकस्य ग्रहणादयं—सेद् ।

अथोभयपदिनः

द्विष अप्रीतो । द्वेष्टि, द्विष्टे । द्वेक्ष्यति । द्विङ्ङि । द्वेवै । अद्वेत् ।

द्विषश्च ३।४।११२

लङो भोजुस्वा । अद्विषुः, अद्विषन् । अद्विषत् (१) बृह प्रपूर्णे । 'दादेर्धातोर्षः' इति हस्य घः । दोग्धि । दुग्ध । दुहन्ति । घोक्षि (२) । दुग्धे । दुहाते । दुहते । धुक्षे । दुहाथे । धुग्ध्वे । दुह्वहे । दुह्यहे । ददोह । दुद्वहे । दोग्धा । घोक्ष्यति, घोक्ष्यते । दोग्धु, दुग्धात् । दुग्धाम् । दुहन्तु । दुग्धि । दुग्धात् । दुग्धम् । दुग्ध । दोहानि । दुग्धाम् । दुहाताम् । दुहताम् । धुक्ष्व । दुहाथाम् । धुग्ध्वम् । दोहं । दोहावहं । दोहामहं । अधोक् । अधुग्धाम् । अधुहन् । अदोहम् । अदुग्ध । अदुहाताम् । अदुहत । अधुग्ध्वम् । दुह्यात्, दुहीत । धुक्षीष्ट (३) । अधुक्षत् ।

लुग्वा दुह-विह-लिह-गुहामात्मनेपदेदन्त्ये ७।३।७३

एषां कसस्य लुग्वा दन्त्येतङि अलोऽन्त्यस्य । अदुग्ध (४) । अधुक्षत ।

कसस्याचि ७।३।७२

भ्रजादौ तङि कसस्य लोपः । अधुक्षाताम् । अधुक्षन्त (५) ।

अधुक्षयाः, अदुग्धाः । अधुक्षाथाम् । अधुक्ष्वम्, अधुग्ध्वम् । अधुक्षि । अधुक्षावहि, अद्वह्वहि । अधुक्षामहि । अधोक्ष्यत् । अधोक्षत । एवं दिह उपचये । उपचयो वृद्धिः । लिह

(१) 'शलङ्गुपघादनिटः' इति क्तः ।

(२) दुह सि गुण 'दादेर्धातोर्षः', इति हस्य घत्वम्, एकाचो वशो, . ' इति दस्य घः । सस्य घत्वम्, कष संयोगे क्षः ।

(३) लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु' इति कित्वा न्न गुणः ।

(४) कसप्रत्ययस्यान्त लोपे सकारस्य च 'भ्रजो भ्रजि' इति लोपे हस्य घ , सकारस्य घः, घस्य गः, अदुग्ध । लुगभावे अधुक्षत ।

(५) क्षस्याजादित्वाभावात् 'पूर्वं कसस्याचि' इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति । भ्रन्तादेशे कृतेऽजादित्वात् 'कसस्याचि' इति अकारलोपः = अधुक्षन्त ।

आस्वादाने । लेडि । लीडः । लिहन्ति । लेक्षि (१) । लीडे । लिहाते । लिहत् । लिसे । लिहाये ।
लीद्वे । लेदु, लीडात् । लीडाम् । लिहन्तु । लीडि । लिहानि । लीडाम् । अलेट् । अलीडाम् ।

ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ।

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ३।४।८४

ब्रुवो लट्स्तिबादीनां पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । आह । आहतुः । आहुः ।

आह स्थः ८।२।३५

अलि । अत्वंम् । आत्थ । आहपुः ।

ब्रुव ईट् ७।३।६३

ब्रुवो हलादेः पित् ईट् । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । ब्रुवाते । ब्रुवते ।

ब्रुवो वचिः २।४।५३

भ्राधंघातुके । उवाच (२) । ऊचतुः (३) । ऊचुः । उवचिय, उवकथ । ऊचे । वक्ता ।
वक्ष्यति, वक्ष्यते । ब्रवीतु, ब्रूतात् । ब्रूताम् । ब्रूहि । ब्रवाणि । ब्रूताम् । ब्रवे । अब्रवीत् ।
अब्रूत । ब्रूयात् । ब्रूवीत । उच्यतात् । वक्षीष्ट । अबोचत् (४) । अबध्यत् । चकरीतं च । चकरीतमिति-
यद्ग लुगन्तस्य संज्ञा तददादौ बोध्यमित्यर्थः । ऊर्णुञ् आच्छादाने ।

ऊर्णोतेविभाषा ७।२।६

वृद्धिर्वा हलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति, ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते ।
ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । (५) (ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम् ।)

-
- (१) लिह् + सि गुणे क्त्वे 'खडोः कःसि' इति कस्य क्त्वे सस्य षत्वे कव संयोगे अः ।
  - (२) लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति सम्प्रसारणम् ।
  - (३) 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सम्प्रसारणे कृते पूर्वरूपे च तत उच् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घः ।
  - (४) 'अस्यतिवक्ति . . . ' इत्यङि 'वच उम्' इति उम् आद्गुणः इति गुणः । आत्मनेपदे-
अवोचत ।
  - (५) 'इजादेश्चगुह . . . ' इति प्राप्तं निषिध्यते ।

नन्दाः संयोगादयः ६।१।३

अचः पराः संयोगादयो नदरादिर्नभवन्ति । (१) नु षब्दस्य द्वित्वम् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनवतुः । ऊर्णुनुवुः ।

विभाषोर्णोः १।२।३

हडादि प्रत्ययो वाङ्मिद्वत् । ऊर्णुनुविथ (२) ऊर्णनविथ । ऊर्णुविता, ऊर्णविता । ऊर्णोत्, ऊर्णोत् । ऊर्णवानि । ऊर्णवे ।

गुणोऽपृक्ते ७।२।६१

ऊर्णोतेर्गुणोऽपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्ध्यपवादः (३) । और्णोत् । और्णोः । और्णुतम् । ऊर्ण्यात् । ऊर्ण्याताम् । ऊर्ण्यात् । ऊर्ण्यास्ताम् । ऊर्णुविषीष्ट, ऊर्णविषीष्ट । और्णुवीत् ।

ऊर्णोतेर्विभाषा ७।३।६०

हडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा । और्णावीत् । और्णाविष्टाम् । पक्षे गुणः । और्णवीत् । और्णविष्टाम् ।

॥ इत्युवादयः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. जक्षतुः, इत्यस्य साधुत्वं दर्शयत

उ०—ज् धातोः कर्तरि लिटि “लिट्यन्यतरस्याम्” इति पाक्षिके घस् लादेशे घस ल् इति जाते तसि ततोऽनुसि “असंयोगादिति क्त्वे द्वित्वेऽभ्यासादि कार्ये जघस् अतुस् इति जाते “गमहनजन.....” इति उपधालोपे “शासिवसि घसीनां च” इति षत्वे घस्य चत्वे कथ संयोगे क्षः जक्षतुस् क्त्वे विसर्गे च जक्षतुः पक्षे भ्रादतुः, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न २. हनिष्यति, इति कथं सिध्यति लिखत

उ०—हन् धातोः कर्तरि लृटि लस्य तिपि सार्वधातुकसंज्ञां प्रवाध्य “स्यतासी लृटुटोः” इति स्यप्रत्यये आर्धधातुकत्वे, प्राप्तस्यङागमस्य “एकाच उपदेश” इति निषेधे प्राप्ते तं प्रवाध्य “ऋद्धतोः स्ये” इति इटि षत्वे हनिष्यति, इति रूपम् ।

(१) णत्वस्याऽसिद्धत्वादित्यनुसन्धेयम्, अत एव नीतरखण्डे णत्वध्वणम् । सर्वत्र धातुषु रेफात्परस्य णकारस्य नकारस्थानिकत्वमेव, तथैवोक्तम्—

नकारजावनुस्वार पञ्चमौ झलि धातुषु ।

सकारजदशकारश्चेषाद्विर्गस्तर्बगजः ॥

(२) डित्वपक्षे ‘उवङ्’ तदभावपक्षे गुणः ।

(३) निरवकाशत्वात् ।

प्रश्न ३. युयात्, इति प्रयोगं साधयत

उ०—यु धातोः कर्तरि विधिलिङि लस्य तिपि सार्वधातुकत्वे शपि, लुकि यामुटि ङित्वे च यु यास् ति इति स्थिते “इतश्चेती”कारलोपे “लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य” इति सलोपे युयात्, इति रूपम् । “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” इति वृद्धिस्तु न । यामुटो ङित्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञापनात् ।

प्रश्न ४. अविदुः, इत्यस्य सिध्विप्रकारो दर्शनीयः

उ०—ज्ञानार्थकाद् विद् धातोः कर्तरि लङि, अङ्गसंज्ञापूर्वकेऽङागमे लस्य झौ सार्वधातुकत्वे शपि शपो लुकि क्षेरन्तादेश बाधित्वा “सिजभ्यस्त विदिभ्यश्च” इति क्षेर्जुसि अपित्सार्वधातुकतया ङित्वं प्रयुक्तस्य गुणस्य निषेधे क्त्वे विमर्गे च अविदुः, इति रूपम् ।

प्रश्न ५. आसीत्, इति यया रीत्या निष्पद्यते सा रीति दर्शनीया

उ०—अस् धातोः कर्तरि लङि अटि प्राप्ते “आङादीनामि”ति आङागमे लस्य तिपि सार्वधातुकत्वे शपि शपो लुकि “इतश्चे”ति इकार लोपेऽप्युक्तत्वे “अस्तिसिचोऽप्युक्ते” इति ईङागमे “आटश्चे”ति वृद्धौ आसीत्, इति रूपम् ।

प्रश्न ६. इययिष, इत्यस्य साधुत्वं वर्णयत

उ०—इण् धातोः कर्तरि लटि लस्य सिपि यलि इङागमस्य एकाच उपदेश इति निषेधे प्राप्ते कादि नियमात्प्राप्तस्येङागमस्य “अचस्ताइविदि”ति यलि निषेधे प्राप्ते भारद्वाजमते, इङागमे इ इ य इति जाते द्वित्वेऽभ्यासत्वे इ इ इय अभ्यासोत्तरखण्डे गुणे “अभ्यासस्यासवर्णे” इति इयङि अयादेशे इययिष, इयेय, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ७. अवोचत् इति, प्रयोगं साधयत

उ०—परिभाषणार्थकाद् वच् धातोः कर्तरि लुङि अङ्गसंज्ञाप्रयुक्तेऽटि सार्वधातुकमंज्ञायां प्राप्तं शपं प्रदाध्य क्तौ “अस्यति—वक्ति ख्यातिभ्योऽङ्” इति अङि “वच् उम्” इति उमि गुणे “इतश्च” इति इकारलोपे, अवोचत्, इति रूपम् ।

प्रश्न ८. अजागरः, इत्यस्य सिद्धिः कार्या

उ०—जागृ धातोः कर्तरि लङि अङागमे लस्य झौ सार्वधातुकत्वे शपि शपो लुकि अभ्यस्ततया “सिजभ्यस्त विदिभ्यश्च” इति क्षेर्जुसि “जुसि च” इति गुणे क्त्वे विमर्गे च अजागरः, इति रूपम् ।

प्रश्न ९. क्षेरते, इति कया रीत्या सिध्यति लिखत

उ०—शीङ् धातोः कर्तरि लटि लस्यात्मनेपदसंज्ञके झे सार्वधातुकत्वे शपि शपो लुकि “आत्मनेपदेष्वनतः” इति अस्यातादेशे “शीङो रुट्” इति रुङागमे “शीङ्. सार्वधातुके गुणः” इति गुणे टेरत्वे क्षेरते इति ।

प्रश्न १०. अध्यगीष्ट, इति कथं सिध्यति लिखत

उ०— अध्युपसर्गपूर्वकात्, इङ् घातोः कर्तरि लुङि अटि “विभाषा लुङ् लुङोः” इति पाक्षिके ग्राह्यदेशे लस्यात्मनेपदसंज्ञके तादेशे सार्वधातुकत्वे प्राप्तं शपं बाधित्वा च्लौ च्लेः सिचि, आर्ध-धातुकत्वे, प्राप्तस्येडागमस्य एकाक्षया निषेधे “ग्राह्य-कुटादिभ्योऽङिण् डित्” इति सिचो ङित्वे “घु-मा-स्था-गा-पा-जहाति-सां हलि” इति आकारस्य, ईत्वे षत्वे ष्टुत्वे अध्यगीष्ट, पक्षे अध्यष्ट, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ११. चक्षुः, इत्यस्य साधुत्वं वर्णयत

उ०— चक्षिङ् घातोः कर्तरि लिटि “चक्षिङः क्वाञ्” इति पाक्षिके क्वाञ्वादेशे लस्य तिपि सार्वधातुकत्वं प्रबाध्य ‘लिट् च’ इति आर्धधातुकत्वे णसादेशे द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये “भात औ णलः” इति औत्वे वृद्धौ चक्षुः इति रूपम् । पक्षे चक्षुः, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न १२. लेखि, इति प्रयोगं साधयत

उ०— आस्वादनार्थकात् लिह् घातोः कर्तरि लटि लस्य सिपि सार्वधातुकत्वे शपि शपो लुकि लघूपधगुणे ढत्वे “षढोः कः सि” इति ऋत्वे षत्वे ऋत्वे लेखि, इति रूपम् ।

प्रश्न १३. और्णोत्, इत्यस्य प्रक्रिया दर्शनीया

उ०— ऊर्णुघातोः कर्तरि लङि झञ् संज्ञाप्रयुक्तेऽट प्रबाध्य घ्राटि लस्य तिपि सार्वधातुकत्वे शपि शपो लुकि “इतश्चेति” इकारलोपेऽपृक्तसंज्ञायाम् “ऊर्णोर्तेविभाषा” इति पाक्षिक्यां वृद्धौ प्राप्तायां तां प्रबाध्य “गुणोऽपृक्ते” इति गुणे सिद्धम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः.

(१) जघास, जहि, गुयात् विबाञ्चकार, अवेः, स्तः, अभीयात्, अगुः, अवोचत्, अमाद्, अरोवीत्, इवरिप्री, अशिषत्, शेरते, अधिजगे, चक्षुः, अष्टिषुः, मोक्षि, लीडः, उवाच, और्णोत् एते प्रयोगा कथं सिध्यन्ति ?

(२) निम्नस्थानां सूत्राणामर्थान् बिलिखत

- (क) हुम्लभ्यो हेंधिः
- (ख) अत उत्सार्वधातुके
- (ग) एतेलिङि
- (घ) विभाषा लुङ्लुङोः
- (ङ) घु-मा-स्था-गा-पा-जहातिसां हलि

(२) क्रियागताऽऽद्यः शोधनीया.

- (क) व्याख्या पशुन् हन्ति
- (ख) शिक्षका विद्यार्थिनोऽनुशासन्तु
- (ग) असन्तुष्टो जन सर्वथा दरिद्रति
- (घ) वयं वेदमध्यमहे
- (ङ) देवदत्तो विज्ञानमध्यधीत्

(४) क्त्वा प्रकथने इत्यस्य धातोर्लृटि लुङि च सम्पद्यमानानि, रूपाणि विलिखित ।

(५) भावन्, एधि, विधाकरवाचः, अद्देद्, ऊचुः, एतानि क्रियापदानि प्रयुज्य पृथक् पञ्च वाक्यानि रचयत ।

(६) बध्यात्, आसीत्, शिष्टः, मार्ष्टि, शाधि, एषु प्रयोगेषु प्रयुज्यमानानि मुख्य सूत्राणि तेषां कार्याणि च दर्शय त ।

(७) णु स्तुतौ, चकासु दीप्तौ, वक्षिद् व्यक्तायां वाचि, लिह् आस्वाद्यने, लघ कान्तौ, एषा धातूना क्रमेण लिटि, लोटि, विधिलिङि, आशिधिलिङि, लुङि, मध्यमपुरुषस्यैक-वचने जायमानानि रूपाणि निरूपयत ।

अथ जुहोत्यादिगणः

हु दानावनयोः (१२) ।

जुहोत्याविभ्यः श्लुः २।४।७५

शपः श्लुः स्यात् ।

श्लौ ६।१।१०

घातोर्द्वे स्तः । जुहोति (२) । जुहुतः । हुष्नुवोरिति यण् । जुह्वति (३) ।

भीहीभृहुवा इत्वच्च ३।१।३६

एभ्यो लिट्याम् वा स्यादामिश्रलाविव कार्यं च (४) । जुह्वाञ्चकार, जुहाव (५) । होता । होष्यति । जुहोतु, जुहुतात् । जुहुताम् । जुह्वतु । जुहुधि (६) । जुह्वानि । अजुहोत् । अजुहुताम् । अजुह्वत् (७) । जुहुयात् । ह्यात् । अहीषीत् । अहोष्यत् । जिभी भये । विभेति ।

भियोऽन्यतरस्याम् ६।४।११५

इकारो वा स्याद्वलादौ सार्वधातुके किञ्जित । बिभितः, बिभीतः । बिभ्यति । बिभयाञ्चकार (८) बिभाय । भेता । भेष्यति । बिभेत् । बिभितात्, बिभीतात् । अविभेत् । बिभियात् बिभीयात् । भीयात् । अभंषीत् । अभेष्यत् । ह्री लज्जायाम् । जिह्रेति । जिह्रीत । जिह्रियति (९) । जिह्रयाञ्चकार, जिह्राय । ह्रेता । ह्रेष्यति । जिह्रेत् । अजिह्रेत् । जिह्रीयात् । ह्रीयात् । अह्रंषीत् । अह्रेष्यत् ॥ पृ पालनपूरणयोः ॥

अतिपिपत्योश्च ७।४।७७

अभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । पिपति ॥

-
- (१) दानञ्चेह प्रक्षेपः, स च प्रकृते-अग्न्यादौ हविरादीनाम् ।
  - (२) अभ्यासहकारस्य 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम् ।
  - (३) 'अदभ्यस्तात्' इति भस्पाञ् ।
  - (४) द्वित्वादि ।
  - (५) आमोऽभावपक्षे-जुहाव, जुहुवतुः, जुहुवुः, इत्यादि ।
  - (६) 'हुक्षलभ्यो हेक्षिः' इति धिः ।
  - (७) 'सिजभ्यस्त... ..' इति जुस, 'जुसिचेति गुणः ।
  - (८) 'भीहीभृहुवाम्... ..' इति सूत्रेणाऽऽम् श्लोकाविव कार्यं च ।
  - (९) 'अदभ्यस्तात्' इति अत्, अचिश्नु... ..' इतीयञ् ।

उद्योष्ठ्य पूर्वस्य ७।१।१०२

अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत्तदन्तस्याङ्गस्य उः ॥

हलि च ८।२।७७

रेफवान्तस्य घातोरुपघाया इको दीर्घो हलि । पिपूर्तः । पिपुरति । पपार ॥

घावप्रां ह्रस्वो वा ७।४।१९

एषा किति ह्रस्वो वा स्यात् । पप्रतुः । पप्रुः ।

ऋच्छस्मृताम् ७।४।११

तीदादिकऋच्छेऋघातोऋतां च गुणो लिटि । पपरतुः । पपरुः ॥

वृतो वा ७।२।३८

वृङ् वृञ्भ्यामुदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्नतु लिटि । परिता, परीता । परिष्यति, परीष्यति ।
पिपर्तु । पिपुरतु । अपिपः । अपिपूताम् । अपिपरुः (१) । पिपूर्यात् । पिपूर्याताम् । पिपूर्युः ।
पूर्यात् । अपारीत् ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ७।२।४०

अत्र वृत इटो न दीर्घः । अपारिष्टाम् । अपरिष्यत्, अपरीष्यत् । ओहाक् त्यागे ।
जहाति ।

जहातेश्च ६।४।११६

इडास्यादसादी विङिति सार्वधातुके । जहितः ।

ईहल्यघोः ६।४।११३

श्नाभ्यस्तयोरित ईत्स्यात्सार्वधातुके विङिति हलि नत् घोः । जहीतः । जहति (२) ।
जहौ । हाता । हास्यति । जहातु । जहितात्, जहीतात् ।

आच हौ ६।४।११७

जहातेराच्चादिदीती स्तः । जहाहि, जहिहि, जहीहि (३) । अजहात् । अजहीताम् । अजहुः ।

सोपो यि ६।४।११८

जहातेरालोपो यादौ सार्वधातुके । जहात् । एलिङीति एत्वम् । हेयात् । अहासीत् ।
अहास्यत् ॥ ऋ गतौ । इयति (४) । इयुव । इयति । आर । आरतुः । आरुः । इडत्यतीति

(१) 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति भोजुस् ।

(२) अस्य अत्, 'श्नाभ्यस्तयोरिति आलोपः ।

(३) आत्वे जहाहि, इत्वे जहिहि । ईत्वे जहीहि ।

(४) अतिपिपत्योश्चेति-अभ्यासस्य इत्वे, अभ्यासस्यासवर्णे-इति-इयङ् तदुत्तरस्यतु गुणः ।

नित्यमिद् । आरिष । अर्ता । अरिष्यति । इयर्तु । इयराणि । ऐयः (१) । ऐयताम् । ऐयरः ।
इययात् । अर्यात् । आरत् । आरिष्यत् । ॥ माङ् माने शब्दे च ॥

भृञामित् ७।४।७६

भृञ् माङ् ओहाङ् एषामभ्यासस्येत्स्या ज्छलो । भिमीते । भिमते । भनाभ्यस्तेति आतो-
लोपः । भिमते । भमे । माता । मास्यते । भिमीताम् । भिमिमीत । भिमिमीत । भासीष्ट ।
भमास्त । भमास्यत ॥ ओहाङ् गतो । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता ।
हास्यते । जिहीताम् । अजिहीत । जिहीत । हासीष्ट । अहास्त । अहास्यत ।
भुभृञ् धारणपोषणयोः । बिभ्रति । बिभृतः । विभ्रति । बिभृते । विभ्रते । विभ्रते ।
विभ्रराञ्चकार, बभार । बभर्ष । बभूव । विभ्रराञ्चक्रे, बभ्रे । भर्ता । भरिष्यति । भरिष्यते ।
विभ्रतु । विभ्रराणि । बिभृताम् । अभिभः । अबिभृताम् । अभिभरः । अबिभृत । बिभृयात् ।
बिभ्रीत । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभार्षीत् । अभृत । अभरिष्यत् । अभरिष्यत ॥ इदाञ् बाने ।
ददाति । दत्तः । ददति । दसे । ददाते । ददते । ददौ । ददे (२) । दाता । दास्यति । दास्यते ।
ददातु । देहि (३) । दत्ताम् । प्रददात् । अदत्त । दद्यात् । ददीत । देयात् (४) । दासीष्ट ।
अदात् (५) । अदाताम् । अदुः (६) ।

स्थाध्वोरिच्छ १।२।१७

अनयोरिदन्तादेशः सिञ्च किदात्मनेपदेषु । अदित । अदास्यत् । अदास्यत । इधाञ्
धारणपोषणयोः (७) ॥ दधाति ।

-
- (१) 'अतिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासस्य-इत्वम् 'सावंधातुका . . . ' इति ऋकारस्य गुणः 'अभ्या-
सस्याऽसवर्णे' इतीयङ् 'इतश्च' इति इकारलोपः, ह्रस्व्याविति तलोपः । रेफस्य विसर्गः,
आटस्वेति वृद्धिः,— ऐयः ।
(२) 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ।
(३) 'ध्वसोरेडा . . . ' इति—एत्वम्, अभ्यासलोपश्च ।
(४) 'एलिङि'
(५) 'गातिस्थामृपा . . . ' इति लिचो लुक् ।
(६) 'आत्.' इति जुष् 'उस्य पदान्तात्' इति पररूपम् ।
(७) अस्य चोपसर्गयोगे एवमर्थं विशेषः—
'विपूर्वो धाकरोत्पथे', अभिपूर्वस्तु भाषणे ।
असने चापि संपूर्णो नि पूर्वः स्थापने नतः ॥१॥ यथा—कायं विदधाति, ।
मधुरमभिदधाति । कुण्डले सदधाति । पादं निदधाति ।

दधस्तयोदच ८।२।३८

द्विशक्तस्य श्रवन्तस्य धात्रो बभौ भष् तययोस्त्वोश्च परतः । धत्तः । दधति । दधासि ।
धत्थः । धत्ते । धत्से । धध्वे । धेहि ॥ णिजिर् शौचपोषणयोः ।

निजां त्रयाणां गुणः श्लो ७।४।७५

निज्-विज्-विषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छ्लो । नेनेक्ति (१) । नेनिक्तः । नेनिजति ।
नेनिक्ते । निनेज् । निक्ता । नेक्ष्यति । नेक्ष्यते । नेनेक्तु । नेनिग्धि ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ७।३।८७

लघूपधगुणो न । नेनिजानि । नेनिक्ताम् । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजु । अनेनिजम् ।
अनेनिक्त । नेनिज्यात् । नेनिजीत । निज्यात् । निक्षीष्ट । अनिजत्, अनेक्षीत् । अनिक्त ।
अनेक्ष्यत् । अनेक्ष्यत । एवं विचिर् पृथग् भावे । विष्त् व्याप्तौ ॥

॥ इति जुहोत्यादयः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. जुहुत इत्यत्र गुणवारणप्रकारं दर्शयत

उ०- हु धातोर्लटि तसि सार्वधातुकत्वे शपि श्लो तस्य लुकि द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये
ततः 'सार्वधातुकमपित्' इति क्त्वाद् गुणाभावे क्त्वविसर्गयोः 'जुहुतः' इति ।

प्रश्न २. जुहोत्यादिप्रकरणे क्लृप्तिविधानप्रयोजनं श्रूत

उ०- जुहोत्यादिगणस्थानां धातूनां शक्विषये द्वित्वविधानम् ।

प्रश्न ३. जुहुषि, इति रूपं साधयत

उ०- हु धातोः कर्तरि लोटि तस्य सिपि सेहपदिने सार्वधातुकत्वे शपि "जुहोत्यादिभ्यः
क्लृः" इति श्लो द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये जुहु हि इति आते "हुक्लृभ्यो ह्येधिः" इति धी जुहुधि,
इति रूपम् ।

प्रश्न ४. जिह्लियति, इति रूपं साधयत

उ०- ह्री धातोः कर्तरि लटि तस्य शौ सार्वधातुकत्वे शपि शपः श्लो द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये-
ऽभ्यस्ततया "अदभ्यस्तात्" इति अस्यात्तादेशे "अचिष्नु . . . ." इति, इयङि जिह्लियति,
इति रूपम् ।

(१) अस्त्ये कुत्वं चर्त्वं च ।

प्रश्न ५. पप्रतुः, इत्यस्य सिध्दपथं दर्शयत

उ०- पृ धातोः कर्तरि लिटि लस्य तसि तसोऽनुसादेशे "असंयोगादित्तिक्त्वे शृदप्रां ह्रस्वो वा" इति पाक्षिके ह्रस्वे यणि कृत्वे विसर्गे च पप्रतुः, पक्षे पपृ+अतुस् इति स्थिते "ऋच्छत्युताम्" इति गुणं पपरतुः, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ६. भूषीष्ट, इति कथं सिध्यति ?

उ०- भृ धातोः "आशिषिलिङि लस्यात्मनेपदसंज्ञके तादेशे सीगुटि ब्राध्धातुकत्वे प्राप्तस्येडा-गमस्यैकाक्षवासिषेधे यलोपे सुटि षत्वे ष्टुत्वे उश्चेति कित्वाद्गुणाभावे भूषीष्ट, इति रूपम् ।

प्रश्न ७. अनिजत्, इत्यस्य सिध्दपथं दर्शयत

उ०- इरित्संज्ञकाद् निज् धातो कर्तरि लुङि लस्य निपि सार्वधातुकत्वे शपं प्रबाध्य च्लौ, अडागमे "इरितो वा" इति पाक्षिकेऽङि तेरिकारलोपे अनिज् अत् इति जाते ङित्वेन लघूपध-गुणाभावे अनिजत्, इति रूपम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) अजुह्वुः, पिपूतः, जहाहि, देहि, नेनेषित्, नेनिजानि ऐतेषामुत्पत्तिप्रकारं सम्यक् दर्शयत ।
- (२) जुह्वति, पिपति, जहीते, मिमोते, अबित, घत्तः एषु विशेषसूत्राणि तेषां कार्याणि च दर्शयत ।

(३) धातुरूपाणि विलिखत

- (क) ऋभी भये इत्यस्य लटि
- (ख) पृ पालनपूरणयोः इत्यस्य लोटि
- (ग) ओहाक् त्यागे इत्यस्य लुङि
- (घ) माकृ माने शब्दे च इत्यस्य लटि
- (ङ) दृढाङ् दाने इत्यस्य लिटि
- (च) दुधाङ् धारणपोषणयोः इत्यस्य विधिलिङि

(४) अधो निर्दिष्टानि वाक्यानि संशोधयत

- (क) नवविवाहिता युवतय भृशं जिह्मीन्ति
- (ख) सुखमिच्छसि चेत्तात ! आलस्यं विषवज्जही
- (ग) धान्यं मान्ति वणिक्कुतः
- (घ) घनिका निर्घनेभ्यो घनानि न अदान्
- (ङ) वयं वस्त्रमदधमही

(५) जुहति अबिभेत्, ऐयवः, अमृत, दद्यात् एतानि क्रियापदानि संस्थाप्य पृथक् पञ्च वाक्यानि विरचयत ।

अथ दिवादिगणः

बिबु क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युति- स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-कान्ति-गतिषु ।

बिबादिभ्यः इयन् ३।१।६६

कर्तरि साध्नातुके । जपोज्जवादः । हलिचेति दीर्घः । दीव्यति । दिवेद । देविता ।
देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवोत् । अदेविष्यत् । एवं बिबु
तन्तुसन्ताने ।

सिबादीनां (१) बाङ्गव्यवायेऽपि ८।३।७१

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षो वा । पर्येषीव्यत्, पर्यसीव्यत् । नृती गात्रविक्षेपे ।
नृत्यति । ननर्त्त । नर्तिता ।

सेऽसिचि कृत-चृत-छृव-तृव-नृतः ७।२।५७

एभ्यः सिज्जिभ्रस्य सादेराधंघातुकस्येद् वा । नर्तिष्यति, नत्स्यति । नृत्यात् । अनर्तीत् (२) ।
त्रसो उद्वेगे । वा भ्राशेति इयन्वा । त्रस्यति, त्रसति । तत्रास ।

वा जृभ्रम्-त्रसाम् ६।४।१२४

एषां किति लिटि सेटि यलि च एत्वाभ्यासमोपो वा । त्रसतुः । तत्रसतुः । त्रसिष्य, तत्रसिष्य ।
त्रसिता । षो तन्मूकरणे ।

ओतः इयनि ७।३।७१

ओपः इयनि । इयति । इयतः । इयन्ति । शशौ (३) । शशतुः । शशुः । शाता ।
शास्यति । शशात् । शशाताम् । इट्सकौ । अशासीत् । अशासिष्टाम् । छो छेवने । छयति ।
षो अन्तकर्मणि । स्यति (४) । ससौ । सेयात् (५) । षो अवस्रण्डने । छति । ददौ । देयात् ।
अयात् । व्यथ ताडने । विष्यति (६) । विव्याथ । विविधतु । विव्यथ, विव्यधिय । व्यथा ।

(१) सिबु-सह-मुट्-स्तु-स्वञ्जः, इति सिबादयः ।

(२) वदन्नजेति प्राप्ताया वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधः, 'पुगन्तेति' गुणे अनर्तीत् ।

(३) 'घ्रादेन उपदेशेऽशिति' इति 'घ्रात्वे' जल औत्वम् ।

(४) 'घ्रात्वादेः षः सः' इति सत्वम् ।

(५) 'मास्थादिभ्यस्व पाठात्' एलिङि इति-एत्वम् लुङि 'विभाषायां घेऽशान्छासः' इति सिबो
लुक् वा असात्, पक्षे 'यमरमेति इट्सकौ-असासीत् ।

(६) इयनः 'सार्वधातुकमपित्' ङिस्वे 'ग्रहिज्या....' इति सम्प्रसारणम् ।

व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । पुष पुष्टी । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिव ।
पोष्यति । पुषादीत्यङ् । आपरस्मैपदात् । अपुपत् । शुष शोषणे । शुष्यति । शुशोष । अशुषत् ।
णश अवर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः (१) ।

रधादिभ्यश्च ७।२।४५

रध् नश् तृप् दृप् ब्रुह् मुह् णुह् णिह् एभ्यो वलाद्याधधातुकस्य वेट् । नेशिष ।

मस्जि-नशोर्झलि ७।१।६०

नुम् स्यात् । ननष्ट (२) । नेशिव, नेश्व । नशिता, नंष्टा । नशिष्यति, नङ्क्ष्यति (३) ।
नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति (४) ।

नशोः णान्तस्य ८।४।३६

णत्व न । प्रनंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वं प्रतिपत्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति । रध हिंसा-संराध्योः ।

रधि-जभोरचि ७।१।६१

नुम् । ररन्ध्र । ररन्ध्रतुः । ररन्धिष, ररद्ध । ररन्धिष, रेध्व ॥

नेट्य लिटिरधेः ७।१।६२

लिट्वर्जे इटिरधेर्नुम्न । रधिता, रद्धा । रधिष्यति, रत्स्यति । अङि नुम् । अनिदितामिति
नलोपः । अरधत् । तृप् प्रीणने । तृप्पति । तन्नप्य (५), ततर्प्य, ततर्पिय । तर्पिता, तर्प्ता
लप्ता । (स्पृश-मृश-कृष्-तृप्-दृपां क्लेः सिञ्चा वाच्यः) अतर्पीत् (६), अन्नाप्सीत्, अताप्सीत्,
अतृपत् । दृप् हर्षमोहनयोः । दृप्पति । रधादिवादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता । ब्रुध जिघांसायाम् ।
ब्रुह्यति । वा ब्रुहेति वाचः । पक्षे ङः । दुद्रोग्ध, दुद्रोढ, दुद्रोहिष । द्रोहिता, द्रोग्धा, द्रोढा ।
अब्रुहत् । मुह वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिष, मुमोग्ध, मुमोढ । मोहिता मोग्धा,

(१) 'अत एक हल्मध्ये....' इति एत्वाभ्यासलोपी ।

(२) नुमि ननंश् थ' इत्यत्र ब्रश्चेति शस्य षत्वे ष्टुत्वम् ।

(३) इडभावे 'ब्रश्च भ्रस्ज....' इति शस्य षत्वम्, 'षढोः कः सि' इति कत्वे परस्य सस्य
षत्वे कप संयोगे क्षः । नुमः, अनुस्वारपरसवर्णौ ।

(४) 'उपसर्गादसमासेऽपि....' इति णत्वम् ।

(५) इडभावपक्षे 'अनुदात्तस्य चर्दुपध 'स्या....' इति वैकल्पिकोऽम् । पक्षे गुणः ।

(६) 'रधादिभ्यश्च' इति वैकल्पिके-इटि ईटि च गुणः, 'इट ईटि' इति सिञ् लोपः । अतर्पीत् ।
इडभावपक्षे वैकल्पिके अमि उपघ्रावृद्धौ अन्नाप्सीत् सिजभावपक्षे पुषादिवादिङ् ।

मोढा । मोहिष्यति, मोक्ष्यति । अमुहत् । ण्णुह् उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुण्णोह् । सुण्णोहिष, सुण्णोग्ध, सुण्णोढ । सुण्णुहिव, सुण्णुह्व । स्नाहिता, स्नोग्धा, स्नोढा । स्नोक्ष्यति । अस्नुहत् । ण्णह् प्रीतौ । स्निह्यति । सिण्णह् । स्नेहिता, स्नेग्धा, स्नेढा । अस्निहत् । तुष तुष्टौ । तुष्यति । दुष वैकृत्ये । दुष्यति । श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति ।

श्लिष आलिङ्गने ३।१।४६

क्लेः कसः । अश्लिषत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गने किम्— समश्लिषत् जतु क्ण्ठम् । प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । क्रुद्ध क्रोधे । क्रुध्यति । क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुध्यति । शुध शौचे । शुध्यति । शिषु संराद्धौ । सिष्यति । शम् उपशमे ।

शमामष्टानां दीर्घः इयनि ७।३।७४

शम् तम् दम् भ्रम् क्षम् क्लम्—मदामन्त्रो दीर्घः इयनि । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शैमुः । शेमिष । शमिता । अशमत् । तम् काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् । दम् उपशमे । दाम्यति । दमिता । अदमत् । दम् तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् । भ्रम् अनवस्थाने । वाभ्रशेति श्यन्वा । भ्राम्यति, भ्रमति । भ्रेमतुः (१), बभ्रमतुः । भ्रम्रमत् । क्षम् सहने । क्षाम्यति । चक्षमिय (२), चक्षन्थ । चक्षमिष, चक्षन्व (३) । क्षमिता, क्षन्ता । अयं न षित् । भ्वादित्स्तु षित् । अषितः—क्षाम्यतेः, क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेःक्षमा । क्लम् क्लान्तौ । क्लिबुक्लमुचमामिति दीर्घः । क्लाम्यति, क्लामति । क्लमिता । अक्लमत् । मदी हर्षे । माद्यति । अमदत् । असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता । अस्यतोत्यङ् ।

अस्यतेत्युक् ७।४।१७

अस्ति । आस्यत् । यसु प्रयत्ने ।

यसोऽनुपसर्गात् ३।१।७१

संयसश्च ३।१।७२

यस्यति, यसति । संयस्यति, संयसति । अनुपसर्गात्किम् । प्रयस्यति । जसु मोक्षणे । जस्यति । तसु उपक्षये । वसु च । तस्यति । प्रतसत् । दस्यति । अदमत् । वसु स्तम्भे । वस्यति । न शसददेति निषेधः । ववास । ववसतुः । वसादिरिति मते तु । वेसतुः । वेसुः । व्युष विभागे ।

(१) 'वाज्रभ्रमुत्रसःम्' इत्येत्वाभ्यासलोपो वैकल्पिकौ ।

(२) ऊदित्वाद्देद् ।

(३) म्वोष्वेति नत्वे णत्वम् ।

व्युष्यति । विस प्रेरणे । विस्पति । अविसत् । वुस उत्सर्गे । वुस्यति । मुस खण्डने । मुस्यति ।
 भसी परिणामे । परिणामो = विकारः । लुठ विलोडने । लुठयति । उच समवाये । उच्यति ।
 उचोच(१) । ऊचतुः । ऊचुः । भृशु भृशु अघःपतने । भृश्यति । बभ्रशं । बभ्रशत्(२) ।
 भ्रनिदितामिति नलोपः । भ्रश्यति । बभ्रश । बभ्रशत् । कृश तनूकरणे । कृश्यति । जि तृषा-
 पिपासायाम् । तृष्यति । हृष तुष्टौ । ह्यन्तङ्गो श्रीवादिकाद्विशेषः । हृष्यति । ग्रहपत् । रष-
 रिष हिंसायाम् । तीषेतिवेद् । रोषिता, रोष्टा । रेषिता, रेष्टा । कृप क्रोधे । कृष्यति ।
 गुप व्याकुलत्वे । लुभ गार्ह्ये । गार्ह्यमाकाङ्क्षा । सोमिता, सोम्वा(३) । सोमिष्यति ।
 भ्वादेरवृत्तरणाल्लोभतीत्यप्याहु (४) । क्षुभ संचलने । क्षुष्यति । क्लिबू आर्द्रीभावे । क्लिद्यति ।
 चिकलेदिध, चिकलेत्थ । चिक्लिदिब । चिक्लिद्व । चिक्लिदिम । चिक्लिद्वम । जिमिदा स्नेहने ।

मिधेर्गुणः ७।३।८२

मिधेरिको गुण इत्संज्ञक शकः।रादौ प्रत्यये । मेद्यति । अमिदत् । जिधिवदा स्नेहनमोचनयोः।
 धिवद्यति । ऋधु बृद्धौ । ऋष्यति । भ्रानर्ब(५) । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । गृष्यति । अगृधत्

इति परस्मैपदिनः ।

बूङ प्राणिप्रसवे । भूयते । सुपुवे । ऋादिनियमान्नित्यमिद् । सुपुविषे । सुषुविषहे ।
 सोता(६), सविता । बूङ परितापे । बीङ अये ।

बीङो युङचि विङति ६।४।६३

बीङ. परस्याजादेः विङत आर्घंघातुकस्थ युट् । (बुग्मुटाबुवङ्गयोः) (७) सिन्धौ वक्तव्यी)
 दिदीये ।

-
- (१) उच् + अ, द्वित्वे, गुणे 'अभ्यासस्याऽस्रवर्णे' इत्युवङ् ।
 (२) पुषादिच्चादङ् 'भ्रनिदितामिति नलोपः' ।
 (३) 'तीषसह लुभ....' वेद इहभावे रूपम्, भस्म जश्त्वम् ।
 (४) भ्वादिगणस्याऽवृत्तरणात् = असमापनात् समाप्तेरभावादिति यावत् (भ्वादिराकृतिगणः)
 तेन शपि लोभतीत्यपि रूपम् ।
 (५) ऋकारैकदेशो रेफो ह्रस्वेन गृह्यते, तेन 'तस्मान्बुङ....' इति नुट् ।
 (६) स्वरतिसूतिसुयति.. इति वेद् ।
 (७) युट् आभीयत्वेनाऽसिद्धत्वात् 'एरनेकाच..' इति थण् प्राप्तः, सः, भामूदित्येतदर्थमिदं
 वार्तिकम् ।

मीनाति-मिनोति-दीङ् ल्यपि च ६।१।५०

एषामात्वं ल्यपि चादशित्येज्जनिमित्ते । दाता । दास्यते । (स्थाध्वोरित्वेदीङ् प्रतिषेधः) अवास्त । डीङ् विहायसा गतौ । डीयते । पीङ् पाने । पीयते । माङ् माने । मायते । ममे । माता । जनो प्रादुर्भावे ।

ज्ञा-जनोर्जा ७।३।७६

शिति । जायते । गमहनजनेति उपधालोपः । 'स्तोः श्चुनाश्चुः' । जज्ञे (१) । जनिता । जनिष्यते ।

दोष-जन-बुध-पूरि-तायि-प्यायिम्योऽन्यतरस्याम् ३।१।६१

एभ्यश्च्लेशिचण् वा एकवचने तशब्दे परे ।

क्षिणो लुक् ६।४।१०४

चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् ।

जनि-बध्योश्च ७।३।३५

न वृद्धि शिचिणि ऋणिति कृति च । अजनि, अजनिष्ठ । दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि, अदीपिष्ठ । पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ।

चिण्ते पद्यः ३।१।६०

अपादि । अपत्साताम् । अपत्सत । विद् सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । बुध अवगमने । बुध्यते । बोद्धा (२) । एकाचो बशोभष् क्षयन्तस्येति भष्मावः भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि (३), अयुद्ध । अभुत्साताम् । युध संप्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । सृज विसर्गे । सृज्यते । ससृजे । सृजिदृशोर्मत्यमकिति, इत्यमागमः । स्रष्टा (७) । स्रस्यते । सृक्षीष्ट । लिङ्गमिचाविति कित्त्वम् । असृष्ट । असृष्टाताम् । मीड् हिंसायाम् । मीयते । रीड् श्रवणे । रीयते । लीड् श्लेषणे । लीयते ।

(१) द्वित्वे हलादिशेषे जजन् ए. इत्यत्र 'गमहनजन..', इति उपधालोपे श्चुत्वेन नस्य ऊत्वे जञोर्गः जज्ञे ।

(२) लघूपधगुणः, तकारस्य धत्वम् ।

(३) 'दोषजनबुध..', इति श्लेशिचण् विकल्पेन ।

(४) अमोमिस्वाद् श्रकारात्परत्वम्, जकारस्य षत्वम्, तकारस्य ष्टुत्वम्, यण्

सृजिदृशोर्ज्ञेयमकिति, इत्यभागम् । स्रष्टा (१) । स्रश्यते । सृक्षीष्ट । लिङ्सिच्चाविति कित्त्वम् ।
असृष्ट । असृक्षाताम् । मीड हिसायाम् । मीयते । रीड श्रवणे । रीयते । लीड श्लेषणे ।
लीयते ।

विभाषा लीयते ६।१।५१

लीयतेरिति यका (२) निर्देशो ननु श्यना । लीलीङोरत्वं स्यादेज्जिषये त्यपिच लेता, लाता ।
लेष्यते, लाम्प्यते । एज्जिषये किम् । लीयते । नित्ये । वृङ् वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विन्निये

॥ इत्यात्मेनपदिनः ॥

मृष तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममपिष । ममृषे । ममृषिषे । मषितासि,
मषितासे । गृह बन्धने । नृह्यति, नृह्यते (३) । ननाह । 'नहो घः' इति हस्य घ । ननद्ध ।
नेहे । नद्धा । नत्स्यति (४) । अनान्मीत् । अनद्ध । रञ्ज रागे । रज्यति (५) । रज्यते ।
शप आक्रोशे । शप्यति । शप्यते । शक विभाषितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः ।
शक्यति, शक्यते, हरि द्रष्टु भवतः । शशाक । शेकिथ, शशकथ । शेके । शक्ता । शक्यति ।
शक्यते । पुषादिवादङ् अशकन् । अशक्त । सेट्कोऽप्रमित्येके । नन्मनेनाऽनिट्केषु लृदिप्ठित ।
शकिता । शकिष्यति । शकिष्यते ।

॥ इति दिवादिः ॥

अभ्यास

प्रश्न १. श्यनि शित्व फलं निगद्यताम्

उ०— श्यनः शित्वान्, दीव्यनीत्यादौ गुणाभावः ।

प्रश्न २. अवेवीत्, इत्यत्र लघूपधगुणप्रवृत्तिं स्पष्टयत

उ०— अत्र अदिच् ईत्, इत्यवस्थाया हनन्त लक्षणाया वृद्धेः नेटि, इति निषेधात्, आध-
धातुकसंज्ञा प्रयुक्तो लघूपधगुणो ज्ञेयः ।

(२) सार्वधातुके यक्' इति विहितेन यका ननु श्यना अन्यथा लीङित्येव ब्रूयात् । लीलीङोरुभ-
योरप्यात्वम् ।

(३) णो नः ।

(४) 'नहो घ' इति हस्य घत्वे चत्वंम्, नत्स्यति ।

(५) 'अनिदिताम् . . . . . ' इति नलोपः ।

प्रश्न ३. नर्तिष्यति, इत्यस्य सिद्धिपथं दर्शयत

उ०— नृत् घातो कर्तरि लृटि लस्य तिपि सार्वधातुकसंज्ञां प्रवाध्य स्य प्रत्यये आर्धधातुकत्वे नित्ये, इडागमे प्राप्ते “मेऽसिचि कृत-चन-छृद-तृद-नृत्” इति पाक्षिके, इटि लघूपधगुणे षत्वे नर्तिष्यति, पक्षे नत्स्यति, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ४. त्रेसतुः, इति कथं सिध्यति ?

उ०— उद्वेगार्थकात् त्रस् घातोः कर्तरि निटि लस्य तमि तमोऽनुमि आर्धधातुकत्वेऽसंयो-गादिति कित्त्वे द्वित्वेऽभ्यामत्वे “वा ज-भम्-त्रसाम्” इति पाक्षिकयोरेवाम्यासलोपयो. त्रेसतु, पक्षे तत्रसतुः, ।

प्रश्न ५. ननंष्ट, इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः

उ०— नश् घातोः कर्तरि लिटि लस्य सिपि यलि आर्धधातुकत्वे “रघादिभ्यश्चेति पाक्षिके, इटि द्वित्वेऽभ्यामत्वे “यलि च मेटि” इति एत्वाभ्यासलोपयो. नेशिष, पक्षे द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये न न न् थ इति जाते “मस्मिन्नशोर्झलीति नृमि न न न् थ इति दशाया ब्रश्चेति शस्य षत्वे ष्टुत्वेऽनुस्वारे च ननंष्ट इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ६. रघिता, इति कथं सिध्यति ?

उ०— रघ् घातोः कर्तरि लृटि लस्य तिपि सार्वधातुकत्वे प्राप्त शपं प्रवाध्य तासि प्रत्यये, आर्धधातुकत्वे “रघादिभ्यश्च” इति पाक्षिके इटि “रघिजमोरचि” इति प्राप्तस्य नुम “नेट्यलि-टिरघे.” इति निषेधे तेडादिष्वेज्नुबन्धलोपे डित्वाट्टिलोपे रघिता, पक्षे रद्धा, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ७. अश्लक्षत्, इति निष्पादयत

उ०— श्लष् घातोः कर्तरि लुङि अटि लस्य तिपि सार्वधातुकत्वे शपं प्रवाध्य ङ्नी “शल इगुपधाननिटः कसः” इति क्से “षढो क. सि” इति कत्वे षट्त्वे ङ्त्वे तेरिगारलोपे लघूपधगुणस्य कित्त्वं प्रयुक्ततया विङिति चेति निषेधे अश्लक्षत्, इति रूपम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) पर्यधीष्यत्, नर्तिष्यति, त्रेसतुः, नेशिष, ननंष ररग्ध, अतर्पीत्, प्रणिशाम्यति, वारता, जायते. अपावि, एतत् सिद्धिपथं दर्शयत ।
- (२) दीव्यति, इत्यत्र लघूपधगुणाभावकारणं किम् ?
- (३) श्यति अस्य सिद्धौ केन सूत्रेण घातोरोकारलोपो विधीयते ?
- (४) प्रनंष्ट इत्यत्र केन सूत्रेण प्राप्तं षत्वं केन निषिद्धम् ?
- (५) अश्लक्षत् इत्यत्र कस्मिन्नर्थे केन सूत्रेण कसो विहितः ?

- (६) अजनि इत्यत्र प्राप्तोपधावृद्धि किं सूत्र न्यसेषीत् ?
- (७) हृष तुष्टौ इत्यस्य धातो नैवमु लकारेषु प्रथमपुरुषस्यैकवचने जातानि रूपाणि विलिख ।
- (८) ननत्, पुष्यामः, डीयन्ते, जायध्वे, अनुध्यन्त एतानि क्रियापदानि प्रयुज्य पुंयक् पञ्च वाक्यानि विरचयत ।
- (९) नृयामि, छाता, शुष्यावः, अजनिष्ट, बुबुधे, एतानि क्रियापदानि केवु लकारेषु केवु पुरुषेषु केवु वचनेषु जायन्ते स्पष्टं कथयत ।

अथ स्वादिगणः

धुञ् अभिवचे ।

स्वादिभ्यः इनुः ३।१।७३

कर्तरि सार्वधातुके । शापोऽपवादः । सुनोति । सुनुतः । ह्रश्नुवोरिति यण् । सुन्वन्ति ।
सोपपचास्येति प्रत्ययोतो वा लोपः । सुन्वः, सुनुषः । सुनुते । सुन्वते (१) । सुनुषे । सुषाव ।
सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि (२) । सुनवं । सुनुयात् ।

स्तु-सु-धूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ७।३।७२

सिच इट् । असावीत् । असोष्ट । अभिषुनोति (३) । अभ्यषुनोत् ।

सुनोतेः स्यनोः ८।३।११७

मस्य षीन । विसोष्यति । षिञ् बन्धने । विसिनोति । चिञ् जयने । चिनोति ।
चिनुते ।

विभाषा चैः ७।३।५८

अभ्यासाच्चैः कुत्वं वा सनि निति च । चिकाय, चिचाय । चिक्ये चिच्ये । अचैवीत् । अवेष्ट ।
स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति, स्तृणुते । तस्तार (४), तस्तरे । गुणोतीति गुणः । स्तर्पात् ।

ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३

ऋदन्तात्संयोगादे सिञ्जसिचोरिड् वा लाङि । स्तरिषीष्ट, स्तृषीष्ट (५) । अस्तरिष्ट ।
अस्तृत (६) । धुञ् कम्पने । धुनुते, धुनोति । दुषाव, दुषुवे । अधौषीत् । अधोष्यत् ।
धूञ् कम्पने । धूनोति । धूनुते । स्वरतीति वेट् । दुषविथ, दुषोथ । कितिलिटि तु ॥

(१) 'आत्मनेपदेष्वनतः, इति शस्याञ् ।

(२) 'आहुसामस्य' इति-आटि कृते 'ह्रश्नुवोरिति यणं बाधित्वा परस्वाद् गुणः ।

(३) उपसर्गात्सुनोति ....' इति षत्वे णत्वम् अभ्यषुनोदित्यत्र 'अदभ्यास व्यवायेऽपि' ।
इति षत्वम् ।

(४) ऋतश्च संयोगादेर्गुणः इति गुणे वृद्धिः ।

(५) 'उश्चेति कित्वात्सं गुणः ।

(६) ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः ।

श्रुतः किति ७।२।११

श्रुता एकाच उगन्ताच्च गित्कितोरिण् । इति प्राप्ते । क्वादिनित्यमान्नित्यमिद् (१) ।
दुघुविव । दुघुविम । अधावीत्, अधविष्ट, अधोष्ट ॥ कृञ् हिंसायाम् । कृणोति, कृणुते ।
चकार । चकथ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अक्षापीत् । अकृत । वृञ् वरणे । वृणोति ।
वृणुते ।

बभूयातसन्ध-जगृम्म-ववर्येति निगमे ७।२।६४

एषां वेद इहभावो निपात्यते । तेन भाषायां यसीद् । ववरिष, वव्व । वव्वहे । वृतो वा ।
वरीता, वरिता ।

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ७।२।४२

वृङ्वृञ्भ्याभूदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा तङि ।

न लिङि ७।२।३६

वृतो लिङ् इतो न दीर्घः । वरिपीष्ट, वृपीष्ट । अवारीन् । अवरिष्ट, अवृत ।
दुद् उपसापे । दुनोति ॥ हि गतो वृद्धो च ।

हिनुमीना ८।४।१५

उपसर्गस्यान्तिमित्तात्परस्येतयो नस्य ण । प्रहिणोति ॥

हेरषडि ७।३।५६

अभ्यासाद् हिनोतेहंस्य कुत्वं नतु चङि । जिषाय ॥ आप्त् व्याप्ती । आप्नोति । आप्नतः ।
आप्नुवन्ति । आप्नुवः । आप्नुहि (२) । लुदित्वादङ् । आपत् । शक्त् शक्तौ । अशक्त् । राध साध
संसिद्धौ । राध्नोति ।

राषो हिंसायाम् ६।४।१२३

एवाभ्यासलोपो स्त किति लिटि सेंटि घलि च । अपरेषुतुः । अपरेषुः । रेधिष । राद्धा ।
साध्नोति । समाध । साद्धा । आसात्मीत् । असाद्धाम् । जिघृषा प्रागल्भ्ये । घृष्णोति । दधर्ष ।

(१) 'स्वरतिमृतिमूयति . . . . ' इति विकल्पो यद्यपिपरः' तथापि 'अघंघातुकस्ये . . .'
इति विधिक्काण्डारम्भात् प्रागेव 'नेज्जि कृति श्रुतः किति इत्यादि प्रतिषेधे काण्डारम्भ
सामर्थ्यात् अयं श्रुतः किति निषेधः स्वरत्यादि विकल्पं बाधते । इति नित्यमिद् ।

(२) असंयोगपूर्वत्वान्न हेर्लुक् ।

घषिता । दम्भु दम्भने । (१) अनिदितातिमि न लोपः । दम्भोति । ददम्भ । (अन्वि-प्रन्वि-
दम्भ-स्वञ्जीनां लिटः कित्वां वा) कित्वा पक्षे नलोपः । तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेनैत्वाभ्यास-
लोपयोरप्राप्तौ । (दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपो वक्तव्यौ) देभनुः ददम्भतुः । दम्भिता । दम्भ्यान् ।
तृप प्रीणने ।

शुभ्नाविषु च ८।४।३६

न णत्वम् । तृप्नोति । तनपं ॥ अशू व्याप्तौ संधाते च । धश्नुते ॥

अश्नोतेश्च (२) ७।४।७२

दीर्घादिभ्यासादवर्णात्परस्य नृट् । भ्रानणे । भ्रशिता । अष्टा । अशिष्यते । अक्षयते ।
अश्नुवीत (३) । अधीष्ट, (४) अशिषीष्ट । आशिष्ट, प्राष्ट । अक्षाताम् ॥

॥ इति स्वाविः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. मुन्वन्ति, इत्यस्य साधनप्रक्रियां सम्यग् दर्शयत

उ०— 'षुञ्' धातोर्लटि ह्रावन्तादेशे सार्वधातुक्त्वे शप प्रबाध्य म्नी तस्य सार्वधातुक्त्वे
द्वित्वे च द्वित्वादगुणे 'हुश्नुवो सार्वधातुके' इति यणि मुन्वन्ति इति ।

प्रश्न २. षुञ् धातोरर्थं ज्ञात्वफलं च प्रतिपादयत

उ०— 'षुञ्' धातोरर्थोऽभिषय । अभिषवन्तु स्नपन पीडनं स्नानं सुरामन्धानं च ।

प्रश्न ३. मुन्वते, इति प्रयोगं साधयत

उ०— सु धातो कर्तरि लटि सस्यात्मनेपदसंज्ञके ह्रादेशे सार्वधातुक्त्वे शप प्रबाध्य
"स्वाविभ्य ण्नु" इति ण्नु प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे तस्यापि सार्वधातुक्त्वे "सार्वधातुक्मपित्" इति
द्वित्वे सोऽकारस्य प्राप्तस्य गुणस्य द्वित्वं प्रयुक्ततया किङ्कतिचेति निषेधे ह्रास्यान्तादेशं प्रबाध्य
"आत्मनेपदेष्वनतः" इति अन्तादेशे "हुश्नुवोरिति यणि टेरेत्वेच मुन्वते, इति रूपम् ।

(१) लोकवञ्चनाय विहितकर्मावष्ठानं = दम्भः ।

(२) अत्र ण्नुविकरण निर्देशः, क्वादिगणस्थस्य 'अशभोजने' इत्यस्य वारणार्थः ।

(३) अत्र संयोगपूर्वत्वात् 'हुश्नुवोरिति' यण् न किन्तूवङ् ।

(४) ऊदित्वादिवृत्तिकल्पः । अश्चेति घत्वे, 'षडोः कः सि' इति कः, परस्व घत्वम् क-घसयोगे क्षः ।

प्रश्न ४. तत्सार इति कथं सिध्यति ?

उ०— आच्छादनार्थकात् स्तु घातोः कर्तरि लिटि लस्य तिपि णलि आर्षघातुकत्वे “ऋतम्व संयोगादेर्गुणः” इति गुणे द्वित्वेऽभ्यासत्वे “शर्पूर्वाः खयः” खयि लोके तत्सर् अ इति जाते, उपधाबुद्धौ तत्सार इति रूपम् ।

प्रश्न ५. दुधुविम, इत्यस्य साधुत्वं वर्णयत

उ०— कम्पनार्थकाद् घृञ् घातोः कर्तरि लिटि लस्योत्तमपुरुषबहुवचने मसि सार्वधातुकसंज्ञां प्रवाच्य लिट्चेति, आर्षघातुकत्वेऽसंयोगादिति क्त्वे परस्मैपदानामिति भावदेशे “स्वरतिसूतीत्यादिना पाक्षिके इटि प्राप्ते” श्र्युकः किति, इति निषेधे प्राप्ते क्वादि नियमान्नित्य इटि द्वित्वेऽभ्यासादि कार्ये उवङि दुधुविम इति रूपम् ।

प्रश्न ६. आप्नुहि, इत्यस्य सिद्धिः कार्या

उ०— आप् घातोः कर्तरि लोटि लस्य सिपि सेह्यादेशे सार्वधातुकत्वे प्राप्तं लपं प्रवाच्य ण्नु प्रत्यये ऽनुबन्धलोपे शित्वान् द्वित्वे द्वित्वप्रयुक्तगुणस्य विक्रमेति निषेधे आप्नुहि, हेर्लुक् त, नभंक्षनीयः संयोगपूर्वत्वात् ।

प्रश्न ७. अश्नुवीत, इति कथं सिध्यति

उ०— ऊकारेत्संज्ञकात् अश् घातोः कर्तरि विधिलिङि लस्यात्मनेपदसंज्ञके तादेशे लिङ्. सीयुडिति सीयुटि सकारलोपे सार्वधातुकत्वे शपं प्रवाच्य स्तौ प्रत्यये अश्नु ईय् त लोपो व्योर्वलीति यलोपेऽनसंयोगपूर्वत्वात् हुश्नुवीरिति यण् न किन्तुवङ् अश्नुवीत, इति रूपम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) असावीत्, तरिषीष्ट, दुधुविम, वरिषीष्ट, जिघ्राय, वेभतुः, तृप्नोति एते प्रयोगाः प्रक्रिया प्रवृत्तौ पुरःसरं साधु साधनीयाः ।
- (२) अभिवय-कयन-कम्पन-व्याप्ति-वरणाभांतां स्वादिगणस्वांतां वातूनां नामानि विलिख्य तेषां लटि समप्राणि रूपानि विलिखत ।
- (३) अघस्तनेषु क्रियापदेषु विशिष्टकार्यकारिणां सूत्राणां समुत्प्लेकनं विधाय तेषां विशिष्ट-कार्याणि च दर्शयत ।
- (४) रूपानि विलिखत
  - (क) लिङ् चयने इत्यस्य लटि उभयपदे ।
  - (ख) घृञ् कम्पने इत्यस्य लिटि उभयपदे ।
  - (ग) वृञ् वरणे इत्यस्य लिटि उभयपदे ।

(ग) आप्त्वा व्याप्तौ इत्यस्त मृटि ।

(ङ) दम्भु दम्भने इत्यस्य लिटि ।

(५) सुनोति, अचेष्ट, जनते, वरितास्थः वेमुः, अहम् ते एतानि क्रियापदानि प्रयुज्य पृथक् पृथक् वाक्यानि रचयत ।

(६) संशोध्यन्तामधस्तनवाक्यानि

(क) वृक्षशाखा विधुन्वाते मुदिता वानरा बने ।

(ख) क्षिप्तकाशाः कुमायः स्वयं सत्पतिं वृनुते ।

(ग) बालिकाः प्रनिचिन्वन्ति पुष्पाणि करपङ्कजैः ।

(घ) अलसो सधु कार्यमपि न शक्नुति ।

(ङ) कापुरुषः स्वल्पकेनापि साफल्येन तृप्नोति ।

अथ तुदादिप्रकरणम्

तत्रोभयपदिनः

तुद व्यथने ।

तुदाविभ्यः शः ३।१।७७

शपोऽपवादः। तुदति । तुदतः । तुदते । तुनोद । तुनोदिष । तुतुदे । तोत्ता । तोत्स्यति । तोत्स्यते । तुदतु । तुदताम् । अतीत्सीत् । अतुत्त । गुब प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता । नोत्स्यति । नोत्स्यते । भ्रज्ज पाके । “अहिज्यावयी” ति सप्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन श । तस्य जश्चत्वेन जः । भृज्जति । भृज्जते ।

भ्रज्जो रोपघयोरमन्यतस्याम् ६।४।४७

भ्रज्जे रेफस्योपधायाम्बु स्थाने रमागमो वा स्यादाद्धधातुके । मित्वादन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोनिवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जुः । बभर्जिष । बभर्ष्ट । रम भावपक्षे-बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जुः । बभ्रज्जिष । स्कोरिति सलोपः “व्रषचे” ति षः । बभ्रष्ट । बभर्ज । बभर्जति । बभर्जिरे । बभ्रज्जे । बभ्रज्जाने । बभ्रज्जिरे । भर्ष्टा, भ्रष्टा । भक्ष्यति । भ्रक्ष्यति । (चिह्नित रमागमं बाधित्वा संप्रसारणं पूर्वधिप्रतिषेधेन) भृज्यात् । भृज्यास्ताम् । भृज्यासुः । भर्क्षीष्ट । भ्रक्षीष्ट । अभर्क्षीत् । अभ्रक्षीत् । अभर्ष्ट (३) । अभ्रष्ट । अभर्क्ष्यत् । अभ्रक्ष्यत् । अभर्क्ष्यत, अभ्रक्ष्यत । कृष बिलेखने । कृषति । कृषते । चकष । चकृषे ।

अनुवात्तस्य चर्चुपधस्यान्यतरस्याम् ६।१।५६

कृष्टा । कर्ष्टा । कृक्षीष्ट । ‘पृशमृशे’ ति सिज्वा । पक्षे क्त् । सिचि अम्वा । अक्राक्षीत्, अक्राक्षीत् । अकृक्षत् । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । कसपक्षे अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त । मिस्र संगमे । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले । मेलिता । अमेलीत् ।

-
- (१) तुद् + प्र + ति इत्यत्र शकारस्य अपित्त्वात् “सार्वधातुकमपित्” इति छित्त्वाद् गुणाभावे तुदति इति ।
- (२) तुद् + स + त् इत्यवस्थायां “अस्तिसिचोऽपुक्ते” इति ईटि “वदव्रज” इति वृद्धौ, चत्वौ, अडागमे च ‘अतीत्सीत्’ इति । आत्मनेपदे तु अतुत्त ।
- (३) लुङि अटि तादेशे ष्ली मिचि रमि रोपघयोनिवृत्तौ च ‘अलो अलि’ इति सिचः सकारलोपे ‘व्रषचे’ इति जस्य षत्वे ष्टुत्वे ‘अभर्ष्ट’ इति । रमोऽभाव ते ष्ली सिचि सलोपे जस्य षत्वे ष्टुत्वे ‘स्कोः’ इति सरकारलोपे ‘अभ्रष्ट’ इति रूपम् ।

मुञ्चु मोक्षणे ।

श्ले मुचादीनाम् ७।१।५६

मुच् लुप् लिप् विद् सिच् सिच् कृत् खिद् पिशां नुम् । मुञ्चति । मुञ्चते । मुमुचे ।
मोक्ता । मोक्ष्यति । मोक्ष्यते । मुच्यात् । 'लिङ्सिचा विति' कित्त्वम् । मुक्षीष्ट । अमुचत् (१) ।
अमुक्त । अमुक्ताताम् । लुप् लृ छेदने । लुम्पति । लुम्पते । लुलोप । लुलुपे । लोप्ता २- ।
लोप्स्यति । लोप्स्यते । अलुपत् । अलुप्त । विद् लृ लाभे । विन्दति । विन्दते । विवेद । व्याघ्रभूति-
मते सेट् वेदिता-२ । वेदिष्यति । वेदिष्यते । भाष्यमतेऽनिट् । परिवेत्ता । परि वर्जने ।
ज्येष्ठ परित्यज्य दारानग्नीश्च लब्ध वानित्यर्थः । सिच क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । सिषेच ।
सिषिचे । 'लिपिसिची' त्यङ् । असिचत् (१) । तङि तु वा- असिचत (२) । असिक्त (३) ।
लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः लिम्पति । लिम्पते । लिनेप । लिलिपे । लेप्ता । लेप्स्यति ।
लेप्स्यते । 'लिपिसिचिह्वश्चे' त्यङ् । अलिपत् । अलिपत । अलिप्त ।

॥ इत्युभयपदिनः ।

---

(१) 'पुषादिद्युताद्यलृदितः' इति च्लेरङि, ङित्वादगुणे ।

(२) लुङि अटि तिपि तिप इकारलोपे च्लौ 'लिपिसिचि ह्वश्च' इत्यङि ङित्वादगुणे
'असिचत्' ।

(३) लुङि तादेशे च्लौ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति च्लेरङि अटि ङित्वादगुणे असिचत ।

(४) अङ्भावे च्लौ च्ले सिचि 'क्षलो क्षलि' इति सलोपे 'चोः कुः' इति कृत्वेऽटि असिक्त ।

5

1

1

- 1

‘तीवे’ति वेट् । एषिता । एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् । ऐषिष्यत् **कुट कौटिल्ये ।**
‘गाढकुटादी’ति ङित्वम् । चुकुटिथ । चुकोट । चुकुट । कुटिता । पुट संश्लेषणे ।
पुटति । पुषोट । पुटिता । स्फुट विकसने । स्फुटति । पुस्फोट । स्फुटिता ।
स्फुर स्फुल सञ्चने । स्फुरति । स्फुलति ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निनिविभ्यः ८।३।७६

निनिविभ्यः परयोः स्फुरतिस्फुलत्योः सस्य पठ्वा स्यात् । निःस्फुरति । निःस्फुरतीत्यादि ।
णू स्तवने । ‘परिणूतगुणोदयः’ । नुवति । नुवतः । नुवन्ति । नुनाव (१) । नुविता ।
इति कुटादायः ।

टुमस्जो शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । ‘मस्जिनशो’ रिति नुम् । (मस्जेरन्त्यात्पूर्वो
नुम्बाध्यः) । संयोगादिलोपः । ममज्जय । ममज्जिथ । मज्जता । मज्जयति । ‘चोः कु’रिति
कुत्वेन अस्य गः । तस्य ‘खरि चे’ ति कः । ‘अनुस्वारस्य ययी’त्यनुस्वारस्य ङः ।
अमाङ्गसीत् (२) । अमाङ्गताम् । अमाङ्गः ।

रजो भङ्गे । रजति । ररोज । रोकता । रोक्यति । अरोकीत् । **भुजो कौटिल्ये ।** भुजति ।
बुभोज । इत्यादि रुजिवत् । **विश प्रवेशने ।** विशति । विवेश । वेष्टा । भ्रविक्षत् । **मृश आमर्शने ।**
आमर्शने स्पर्शः । मृशति । ममर्श । भ्रष्टा । भ्रष्टा । भ्रक्ष्यति । भ्रक्ष्यति । मृशतु । भ्रमृशत् ।
मृशेत् । मृश्यात् । ‘अनुदात्तस्य चर्दुपधे’ त्यम् । ‘पृथमृशे’ ति च्लेः सिज्वा । अम्राक्षीत् ।
‘शल इगुपधे’ ति कः । भ्रमृक्षत् । **षट् विशरणगत्यवसानेषु ।** विशरणं दुःखम् । ‘पाथाधमेति
सीदादेशः’ सीदति ।

सविरप्रतेः ८।३।३६

निधीदति । न्यधीदत् ।

सबेः परस्य लिटि ८।३।११८

सदेरभ्यासात्परस्य सस्य पठ्वा न स्याल्लिटि । निषसाद । ससाद । सेदतुः । सेदुः ।
सेदिय । ससथ । सत्ता । सत्स्यति । सृदित्वाङ्क । असदत् । शद्वत् शानने ।

(१) णू घातोर्लिटि तिपि णलि द्वित्वेऽभ्यासकार्ये ‘कृताकृतप्रसङ्गो विधिनित्यः’ इति नियमात्
‘भचो ङिति’ इति वृद्धौ ततः ‘एचोऽयवायावः’ इति आशि नुनाव इति ।

(२) णृङ् अटि तिपि च्लौ सिचि अपृक्ततकारस्य ईटि ‘मस्जि नशोर्ल’ इति नुमि
मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्बाध्यः’ इति तस्य सकारात्परे जाते ‘स्कोः’ इति सलोपे ‘वदवज्ज’ इति
वृद्धौ जस्य गत्वे गस्य कत्वे अनुस्वारे परसवर्णे ततः पठ्वा च अमाङ्गसीत् इति ।

शब्दे शितः १।३।६०

शिद्भाविनोऽस्मात्तडानो स्तः । शीयते । शीयताम् । अशीयत । शीयेत । शशाष । शप्ता । शत्स्यति । अशदत् । अशत्स्यत् । कृ विक्षेपे ।

ऋत इडातोः ७।१।१००

ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् । किरति (१) ।

(इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धौ विप्रतिषेधेन) । वृद्धिः । चकार । चकारतुः । चकारः । 'वृत्तो वा' । कर्तिता । करीता । 'हलि चे'ति दीर्घः । कीर्षात् । अकारीत् (२) ।

कितौ लवने ६।१।११४

उपात्किरतेः सुट् स्याच्छेदनेऽर्थे । उपस्किरति । (अङ्भ्यास व्यवायेऽपि सुट्कात्पूर्वं इति वक्तव्यम्) । उपास्किरत् । उपबस्कार ।

हिंसायां प्रतेक्ष ६।१।१४१

उपात्प्रतेष्वच किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति । गृ निगरणे ।

अचि विभाषा ८।२।२१

गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ प्रत्यये परे । गिरति । गिलति । जगार । जगात् । जगरिष । जगलिष । गरिता । गरीता । गलिता । गली ता प्रच्छ शीप्सायाम् । 'ग्रहिज्ये' ति संप्रसारणम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छुः । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् (३) ।

इति परस्मैपठिनः ॥

(१) कृ विक्षेपे धातोर्लटि तिपि शे 'ऋत इडातोः' इति ऋत इडादेशे 'उरण् रपरः' इति रपरे च 'किरति' इति रूपम् ।

(२) 'सिचि वृद्धिः परस्मै पदेषु' इति वृद्धिः ।

(३) प्रच्छधातोर्लुङि अटि तिपि प्लौ सिचि 'ग्रश्च०' इति छस्य षत्वे 'षढो कः सि' इति षस्य कत्वे सस्य षत्वे तिप इलोपे "अस्तिसिचोऽपुक्ते" इति ईटि 'वदप्रज' इति वढौ अप्राक्षीत् इति ।

अथाऽऽत्मनेपदिनः

बृह् आवरे । आद्रियते । आद्रे । आद्रिये । आदत्ता । आदरिष्यते । घृह् अवस्थाने ।
घियते । वधे । मृह् प्राणत्यागे ।

अप्रियतेर्लुङ्लिङोश्च १।३।६१

लुङ्लिङो शितश्चः प्रकृतिभूतान्मूढस्तङ्गानौ, नान्यस्य । क्त्विन् स्वरार्थम् । 'रिङ्गणयग्लिङ्गु' ।
इयङ् । अम्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मम्रिम । मर्ता । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ।
अमरिष्यत् । पुङ्ग व्याप्यासे । प्रायेणाय 'व्याङ्' पूर्वः । व्याप्रियते । व्यापप्रे (१) । व्यापप्राते । व्याप-
रिष्यते । 'ह्रस्वाद्ङ' दिति सिज्जलोपः । व्यापृत । व्यापृषाताम् । जुषी प्रीतिसेवनयोः ।
जुषते । जुजुषे । जोषिता । ओविजी भयसञ्चलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ।

विज इद् १।१।२

विजेः पर इडादिप्रत्ययो ङिङ्त् स्यात् । उद्विजिता (२) । उद्विजिष्यते । ओलजी
ओलस्जी ङीढायाम् । लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ।

॥ इति तुदाविः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. तुदति, इत्यस्य साधुत्वं विधेयम्

उ०- तुद्, धातोः कर्तरि लटि लस्य तिपि सार्वधातुकत्वे प्राप्तं शपं प्रबाध्य
'तुदादिभ्यः शः' इति शोऽनुबन्धलोपे शित्वात्सार्वधातुकत्वे "सार्वधातुकमपित्" इति क्त्वे क्त्वि
प्रयुक्त गुणस्य किङ्कतिचेति निषेधे तुदति, इति ।

प्रश्न २. बभ्रज्, इत्यस्य साधनप्रक्रियां दर्शयत

उ०- भ्रस्ज् धातोः कर्तरि लटि लस्य तिपि सार्वधातुकसंज्ञा प्रबाध्य "लिट् च" इति
आर्धधातुकत्वे तिपो णलि भ्रस्ज् + अ इति स्थिते "भ्रस्जोरोपधभोरमन्यतरस्याम्" इति पाणिने
रमागमे द्वित्वेऽभ्यामादिकार्ये बभ्रज्, इति रूपम् । पक्षे ऋचुत्वे जश्त्वे बभ्रज्ज, इति रूपद्वयम् ।

(१) लिटि तादेशे तस्य एषादेशे द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'उरत्' इति अदादेशे रपरे ह्लादिशेषे यणि
च व्यापप्रे इति ।

(२) लुटि तादेशे तासि इटि तिपो ङात्वे तासो द्वित्वाट्टेलोपे 'विज इद्' इति इटो ङिङ्द्भा-
वाद् गुणाभावे 'उद्विजिता' इति ।

प्रश्न ३. वक्रश्च, इति रूपं निष्पादयत

उ०— छेदनार्थकाद् वक्रश्च घातोः कर्तरि लिटि लस्य तिपि सार्वधातुकसज्ञां प्रबाध्य “लिट् च” इत्याद्यंघातुकत्वे तिपो णत्यनुबन्धलोपे वक्रश्च + अ इति स्थिते द्वित्वेऽभ्यासत्वे “लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्” इति संप्रसारणे पूर्वस्वे “उरदिति अत्वे रपरस्वे ह्लादिशेषे वक्रश्च इति । अभ्यासे वर्तमानस्य वकारस्य संप्रसारणं तु नशक्नीयम् । ऋकारस्य चानिवद्भावेन प्राप्तस्य संप्रसारणस्य “न संप्रसारणे संप्रसारणम्” इति निषेधात् ।

प्रश्न ४. तृम्फति, इत्यस्य साधुत्वप्रकारो दर्शनीयः

उ०— तृम्फ घातोः कर्तरि लिटि लस्य तिपि सार्वधातुकत्वे शपं प्रबाध्य “तुदादिभ्यः ञः” इति शोऽनुबन्धलोपे शित्वात्सार्वधातुकत्वे “सार्वधातुकमपित्” इति द्वित्वे “अनिदितामिति नकारलोपे” (शो तृम्फादीनां नुम्बाध्यः) इति पुनर्नुमि अनुस्वारे परस्य ञं तृम्फति, इति रूपम् ।

प्रश्न ५. चकार, इत्यस्य साधुत्वं दर्शयत

उ०— विशेषार्थकात् कृ घातोः कर्तरि लिटि लस्य तिपि तिपो णलि द्वित्वेऽभ्यासत्वे “उरत्” इति अत्वे रपरे च ह्लादिशेषे कुहोश्चरिति चुरत्वे चकृ + अ इति जाते परत्वाद् गुणे प्राप्तेऽन्तरङ्गत्वाच्चेत्वे प्राप्ते (इत्वात्स्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन) इति वार्तिकबलेन “ऋच्छत्युताम्” इति गुणे रपरे च उपधा वृद्धौ चकार, इति रूपम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) वभञ्जं, भृज्यात्, मुक्षीष्ट, अलिपत्, वक्रश्च, ततृम्फ, निःस्फुरति, म्यधीवत्, शीयते, चकार, उपास्मिन्, स्त्रियते, व्यापत्, उद्विजिता एते प्रयोगाः प्रक्रियाप्रदर्शनपुरःसरं साधु साधनीयाः ।
- (२) कृष विरेखने अस्य घातोलुङि तिपि संपत्स्यमानानां रूपाणां सिद्धौ विशिष्टकार्य-विधायकानि सूत्राणि विलिख्य प्रक्रियानुसारं तेषां कार्याणि च दर्शयत ।
- (३) असिचत् इत्यत्र लघूपधगुणाभावकारणं निगद्यताम् ।
- (४) वक्रश्चिच इत्यत्र केन सूत्रेण विभाषयेद् विधीयते । इडभावे च वक्रष्ट इति सिद्धौ केन कृचं सकार लोपो विधीयते ?
- (५) पप्रच्छतुः अस्य सिद्धौ संप्रसारणवारणविधिं दर्शयत ।
- (६) आनच्छ, अत्र कथं केन नुङ् विधीयते ?
- (७) वभञ्जं, कृष्टा, मुञ्चति, ततृम्फ, निषसाद, एषु प्रयोगेषु विशिष्टकार्यविधायकानां सूत्राणां प्रक्रियानुसारं कार्याणि श्रूत ।

(८) कृपाणि विलिखत

- (क) भस्व पाके इत्यस्य लटि ।
- (ख) बिद्लु साधे इत्यस्य लिटि ।
- (ग) विच क्षरणे इत्यस्य लृटि ।
- (घ) ओषधेषू छेदने इत्यस्य लोटि ।
- (ङ) टुमस्जो मुदौ इत्यस्य लङि ।
- (च) कृ विक्षेपे इत्यस्य लुङि ।
- (छ) जुषी प्रीतिसेवनयोः, इत्यस्य लिङि ।

(९) तुवादिगणस्वानां कुव-बिब्ल-खिद्-कुट-टुमस्जो-खड्ल-कृ-गृ-बृ-भृ धातूनां मर्षान् विलिखत ।

(१०) नुबति, बभर्ज, वेबिता, लेप्स्यन्ति, मृशन्तु, असवः, अकारीत्, अमरिष्यत, हृष्यात् मुकीष्ट एतानि क्रियापदानि प्रयुज्य पृथक् पृथक् नव वाक्यानि विरचयत ।

(११) संशोध्यन्तामधस्तनवाक्यानि

- (क) व्याधितोऽपि आधि नरमधिकं तोदति ।
- (ख) प्रायशो युवानो युवभिरेव मिलन्ति ।
- (ग) सीता रामेण सह वनं गन्तुमिष्टम् ।
- (घ) ये विद्याधिन हृदानी पठन्ति परीक्षायां ते कदापि न सिदन्ती ।
- (ङ) जुलज्ज्व हे मानव श्री पतिपदम् ।

अथ रुधादिगणः

रुधिर् आवरणे ।

रुधाविभ्यः ङन्म् ३।१।७८

शपोऽपवादः । रुणद्धि । 'शनसोरल्लोपः' रुद्धः (१) । रुन्धन्ति । रुणत्सि । रुद्धः । रुद्ध । रुणद्धिम् । रुद्धवः । रुद्धम् । रुद्धे । रुन्धाते । रुन्से । रुन्धाये । रुन्ध्वे । रुद्धे । रुद्धवहे । रुद्धमहे । रुद्धे । रुद्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धाम् । रुन्धन्तु । रुन्धि (२) । रुणधानि (३) । रुणधाव । रुणधाम । रुन्धाम् । रुन्धाताम् । रुन्धताम् । रुन्स्व । रुणधे । रुणधावहे । रुणधामहे । अरुणत्-द् । अरुन्धाम् । अरुन्धन् । दश्चेति रुवा । अरुणः, अरुणत्-द् । अरुन्धम् । अरुन्ध । अरुन्ध । अरुन्धाताम् । अरुन्धत । रुन्ध्यात् । रुन्धीत । रुद्ध्यात् । रुत्सीष्ट (४) । अरुधत् । अरोत्सीत् । अरुद्ध । अरोत्स्यत् । अरोत्स्यत । भिबिर् विवारणे । छिबिर् द्वैधोकरणे । युजिर् योगे । रिचिर् विरेचने । रिणक्ति । रिङ्कते । रिरेच । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत् । अरंक्षीत् । अरिक्त । विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्कते । विरेच । रेक्ता । संपेखणे । क्षुणत्सि । क्षुन्ते । क्षोता । अक्षुदत्, अक्षीत्सीत् । अक्षुत् । उच्छुबिर् दीप्ति-वेवनयोः । छृणत्सि । छृन्ते । चच्छर्द । सेऽसिचीतिवेद् । चच्छृदिवे, चच्छृत्से । छदिता । छदि-प्यति । छत्स्यति । अच्छदत् । अच्छदीत् । अच्छदिष्ट । उबिर् हिंसानावरयोः । तृणत्सि । तृन्ते । कृती वेष्टने । कृणत्सि । तृह हिंसि हिंसायाम् ।

तृणह इम् ७।३।६२

तृहः शनमि कृते इम् हलादी गिति । तृणेढि । तृण्डः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेद् ।

झनाल्लोपः ६।४।२३

हिनस्ति । जिहिस । हिसिता । उन्दी क्लेबने । उनत्सि । उन्तः । उन्धन्ति । उन्दाञ्चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनदम् । अञ्जू-व्यक्ति-अक्षण-कान्ति-गतिषु ।

(१) णत्वस्याऽसिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च जाते तस्य परसवर्णस्य असिद्धत्वान्नस्य णत्वं न 'झरो झरि' इति विकल्पेन धलोपः, रुन्धः, पक्षे 'रुन्धः' ।

(२) झलन्तत्वाद् 'द्विभक्त्यो...' इति हेधिः ।

(३) रुणधानि- 'आहुतमस्यपिच्वेति आढागमः ।

(४) लिङ्सिच्चावात्म..... इति, कित्वाग्नगुणः ।

अनक्ति । अकृतः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जथ, आनञ्जथ । अञ्जिता । अकृता ।
अङ्गिध । अनजानि । आनक् ।

अञ्जेः सिचि ७।३।७१

अञ्जेः सिचो नित्यमिद् । आञ्जीत् (१) । तञ्च् संकोचने । तनक्ति । तकृता ।
नञ्चिता । ओविजी भयसंचलनयोः । विनक्ति । विकृतः । विज इडिति ङित्वम् । विविजिथ ।
विजिता । अविनक् । अविजीत् । शिष्लु विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टः । शिषन्ति । शिनक्षि ।
शिषेय । शिषेयिथ । शेष्टा । शेष्यति । हेधिः (२) । शिषिष्ठ (३) । शिनषाणि । अशिनट् ।
शिष्यात् । शिष्यात् । अशिषत् । अशेष्यत् । एवं पिण्लु संचूर्णने । भञ्जो आमर्दने ।
भनान्नलोपः । भनक्ति । बभञ्जथ, बभञ्जथ (४) । भङ्गिध । अभाङ्गीत् । भुज पाल-
नाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् ।

भुजोऽनवने १।३।६६

तडानौ स्तः । ओदनं भुङ्क्ते । अनवने किम्—महीं भुनक्ति । ङिङ्गन्धी दीप्ती । इन्धे ।
इन्धाते । इन्धते । इन्से । इन्धाञ्चके । इन्धिता । इन्धाम् । इन्धाताम् । इन्धताम् । इन्धताम् ।
इन्धे । ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्धत । ऐन्धाः । विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता ।

॥ इति रुधाविगणः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. “रुधाविभ्यः णम्” इति सूत्रेण विधीयमानो विकरणः, आगमः प्रत्ययो वा ?

उ० — प्रकृतसूत्रेण विधीयमानो विकरणः शित्वसामर्थ्यात् प्रत्ययत्वं मित्वसामर्थ्याच्च
आगमत्वं भजते ।

प्रश्न २. रुधः ‘इत्थञ्च णत्ववारणप्रकारो दर्शनीयः’

उ० — अत्र णत्वानुस्वारयोः प्राप्तयोः सतोर्णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च, ततः
परसवर्णस्यासिद्धत्वाणत्वम् ।

(१) वदन्नञ्जेति वृद्धिर्न नेटीति निषेधात्, आटा सह तु आटञ्चेति वृद्धिः । आञ्जीत् तेन
माभवानञ्जीत्, इति ।

(२) ‘इत्थञ्च हेधिः’ ।

(३) शिनष् + धि, इति स्थितिः । ‘शनसोरलोपः’ इति ‘अ’ लोपे । अश्वम्, षट्त्वम्
झलो झलीति वा ङलोपः, अनुस्वारपरसवर्णौ—शिषिष्ठ, शिषिष्ठ ।

(४) कानि नियमात् थलि वेद् ।

प्रश्न ३. जिहिस, इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः

उ० — इकारेत्यंज्ञाद् हिंसि धातोः "इदितो नुम् धातोः" इति नुमि अनुबन्धलोपे कर्तरि लिङि लस्य तिपि तिपो णलि द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये नस्यानुस्वारे कहोश्चुरिति हस्य शकारे 'अभ्यासे चर्चं' इति जश्त्वे जिहिस, इति रूपम् ।

प्रश्न ४. ओनत्, इत्यस्य साधुत्वं सिद्धिं दर्शयत

उ० — उन्द् धातोर्लोङि तिपि शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा श्नमि कृतेऽनुबन्धलोपे मित्वाद-
न्त्यादचः परे 'उनन्द् ति' इति जाते "श्नान्नलोपः" इत्यनेन नलोपे च कृतेऽपि प्राप्ते तम्बा-
धित्वा अजादित्वात् "आहजादीनाम्" इत्यनेनादि "आटश्च" इत्यनेन ष्ट्वौ "खरि च"
इति दस्य चत्वे "इतश्च" इति तिपि डलोपे "झरोझरि सवर्णे" इति पूर्वं तकारस्य लोपे च कृते
ओनत्, इति रूपम् ।

प्रश्न ५. शिण्डि, इत्यस्य साधुत्वं दर्शयत

उ० — शिष् धातोर्लोङि लः स्थाने मध्यमपुरुषैकवचने सिपि शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा श्नमि
कृतेऽनुबन्धलोपे मित्वादन्त्यादचः परे सेहर्घपिच्च इति सेहर्घदिशे 'श्नसोरत्लोपः' इत्यल्लोपे हुञलभ्यो-
हेर्घिः इति हेर्घिभावे "झलां जश झशि" यस्य डत्वे 'ष्टुना ष्टुः' इति घेर्घस्य ष्टुत्वे "झरोझरि सवर्णे"
इति डलोपे नस्यानुस्वारे परसवर्णे च कृते शिण्डि, लोपाभावे शिण्डि, इति रूपद्वयम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) रुन्ध, अरुणः तृणेडि, हिनस्ति, ओदनं भुङ्क्ते एतेषां निष्पत्तिप्रक्रियां साधु दर्शयत ।

(२) रूपाणि विलिखत

(क) रुधिर् आवरणे इत्यस्य लोटि उभयपदे ।

(ख) भिदिर् विदारणे इत्यस्य लटि उभयपदे ।

(ग) रिचिर् विरेचने इत्यस्य लिङि उभयपदे ।

(घ) तूह हिंसि हिंसायाम् इत्यस्य लटि ।

(ङ) आहन्वी दीप्ती इत्यस्य लङि ।

(३) आवरण-योग-वेष्टन-भयसंचसन-संचूर्णन-इत्याद्यंशकामा रूपाणिगणस्थानां धातूनां
नामानि विलिख्य तेषां लङि समग्रानि रूपाणि विलिखत ।

(४) केवलमुत्तरयत

(क) रुण्डि इत्यत्र तिपस्तकारस्य धकारविधायि सूत्रं किम् ?

(ख) अरुणत् इत्यस्य साधनप्रक्रियायां अरुणध् त् इति स्थितौ केन सूत्रेण तकारलोपो
विधीयते ?

- (ग) शिष्टिः अस्य साधने इतम् प्रत्ययस्य अकारलोपि सूत्रं किम् ?
 (घ) चञ्छर्द इत्यस्य साधने अभ्यासश्चकारस्य अदादेशविधायकं सूत्रं किम् ?
 (ङ) ओदन भुङ्क्ते इत्यत्र भुजधातोरात्मनेपदं, परन्तु महीं भुनक्ति इत्यत्र तु भुजधातोः परस्मैपदं विहितम् अत्र कारणं स्पष्टीकुरुत ।

(५) अधस्तनवाक्यानि शोधनीयानि

- (क) रथकारी काष्ठं भिद्यतः ।
 (ख) ईश्वरो भक्तान् पापाद् विनक्ति ।
 (ग) विवाहे भगिन्य आतरं अञ्जन्ते ।
 (घ) हवानी वधवः गृहे मर्कटास्त्रानि न पिसन्ति ।
 (ङ) पुष्पनीनारायणः सम्यक् महीं बुभुजे ।

(६) अकञ्चमहि, जिहिंस, अञ्जन्ति, बभञ्जिथ, इन्द्र एतानि क्रियापदानि प्रयुज्य पुथक् पञ्च वाक्यानि विरचयत ।

अथ तनादिगणः

तनु विस्तारे ।

तनादिकृञ्म्भ (१) उः ३।१।७६

तनोति, तनुते । ततान । तेने । तनिता । तनिष्यति । तनिष्यते । तनोतु । तनुताम् । अतनोन् । अतनुत । तनुयात् । तन्वीत् । तन्यात् । तनिषीष्ट । अतनीत्, अतानीत् ।

तनादिभ्यस्तथासोः २।४।७९

तनादेः सिचो वा लुक् तथासोः । अनुदात्तोपदेशेति नलोपः । अतत, अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः । अतनिष्यत्, अतनिष्यत । षण् वाने । सनोति, सनुते—ये विभाषेति आत्वम् । सायात्, सन्यात् ।

अन-सन खनां सञ्जसोः ६।४।४२

एषामाकारो झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च । असात्, असनिष्ट । असाथाः, असनिष्ठाः । क्षण् हिंसायाम् । क्षणोति, क्षणुते । ह्मन्तेति न वृद्धिः (२) । अक्षणीत् । अक्षत, अक्षणिष्ट । अक्षथाः, अक्षणिष्ठाः । छिण् च । उप्रत्यये लघूपधगुणो वा (३) । क्षिणोति । अक्षेणीत् । अक्षित, अक्षेणिष्टः । तृण् अवने । तृणोति, तर्णोति । तृणुते, तर्णुते । डुकृञ् करणे । करोति । 'अत उत्सार्वधानुके' कुरुतः । हलि चेति दीर्घे प्राप्ते ।

न भर्क्षुराम् ८।१।७६

भस्य कुरुरोपधाया नदीर्घः । कुर्वन्ति ।

नित्यं करोतेः ६।४।१०८

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपो म्वोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः । कुरुते । चकार । चकर्ण । चकृव । चक्रे । कर्ता । करिष्यति (४) । करिष्यते । करोतु, कुरुताम् । अकरोत् अकुरुन्त ॥

(१) तनादित्वादेव सिद्धे कृञ् ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम्, तेन "न विश्वसे दविश्वस्ते" इत्यादि सिद्धम् । (श्वसेदित्यत्रादादिगणकार्यं शपो लुग्न भवति इत्यर्थः) ।

(२) वदन्नजेति प्राप्ता वृद्धिर्नैटीत्यनेन निषिध्यते । पुनश्च 'अतोह्लादेर्लघोः' इति विकल्पेन प्राप्ताया वृद्धेर्ह्मन्तेति निषेध इत्यर्थः ।

(३) उपधासंज्ञानिमित्तकत्वात्संज्ञा पूर्वकोऽयं विधिः । संज्ञापूर्वको विधिर 'नित्य' इति न गुण इत्यात्रेयः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वस्य भाष्यानुक्तत्वाद् भवत्येव गुण इत्यन्ये । तथा चोक्तं 'गुणो वा' इति ।

(४) 'ऋद्धनोः स्वे' इति इद् ।

ये च ६।४।१०६

कृञ् उलोपो यादौ प्रत्यये । कुर्यात्, कुरीत, क्रियात् (१), कृषीष्ट (२) । अकार्षीत्, अकृत । अकरिष्यन्, अकरिष्यत ।

संपरिभ्यां करोती भूषणे ६।१।१३७

समवाये च ६।१।१३८

आभ्यां परस्य करोतेः सुट् भूषणे संधाते चार्थे । संस्करोति = अजङ्करोतीत्यर्थः ।

संस्कृवंति = संधीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् 'संस्कृतं भक्षाः' इति ज्ञापकात् (३) ।

उपात्प्रतियत्न-वैकृत्य-वाक्याध्यहारेषु च ६।१।१३९

कृञ्ः सुट् । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो = गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं = विकारः । वाक्याध्यहारः = आकाङ्क्षितकदेशपूरणम् । उपस्कृताकन्या (४) । उपस्कृता ग्राह्याणाः । एधोदकस्योपस्कृते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं कृते ॥ वनू याचने । वनुते । ववने (५) । मनु भवबोधने । मनुने । मेने । मनिता । अमनुत । मन्वीन । मनिषीष्ट ।

॥ इति तनादिगणः ॥

अभ्यासः

प्रश्नः १. तनादित्वादेव उपप्रत्यये सिद्धे पुनः कृञ्ग्रहणं किं निबिधिति ?

उ०- तनादित्वादेव उपप्रत्यये सिद्धे कृञ्ग्रहणं व्यर्थं सज्जापयति यद् गणकार्यस्यानित्यत्वमिति । यथा- 'न विश्वसेदविश्वस्ते' इत्यादौ ।

प्रश्नः २. तनुते, इत्यस्य सिद्धिः साधु विधेया

उ०- उकारानुबन्धकात् तन् धातोः कर्तरि लटि लस्यात्मनेपदसंज्ञके तप्रत्ययादेशे सार्वधातुकत्वे शपि प्राप्ते तम्बाधित्वा "तनादिकृञ्म्य उः" इति उ विकरणे तन् उ त इति जाते त इत्यस्य 'सार्वधातुकमपित्' इति क्त्वे गणाभावे टेरेत्वे तनुते, इति रूपम् ।

(१) 'रिङ् श्रयग्लिङ्ङु' इति रिङ् ।

(२) 'उश्चेति' क्तिवान्न गुणः ।

(३) तेन- 'अन्नं संस्करोति' इत्यादि सिद्धम् ।

(४) अलङ्कृता इत्यर्थः ।

(५) 'नशसददवादिगुणानाम्' इति निषेधात्- एत्वाभ्यासलोपी न ।

प्रश्न ३. क्षिणोति, इत्यस्य साधुत्वं साधु कार्यम्

उ०— उकारेत्संज्ञक क्षिण् धातोः कर्तरि लटि लस्य त्रिपि सार्वधातुकत्वे प्राप्तं शपं बाधित्वा उप्रत्यये संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति पक्षे गुणाभावे क्षिणोति, इति संज्ञापूर्वको विधि-
रनित्यः इति पक्षाभावे उप्रत्यये परे लघूपधगुणे कृते क्षेणोति, इति ।

प्रश्न ४. कुर्वीत, इत्यस्य साधनरीतिलेखनीया

उ०— कृ धातोर्विधिलिङि लस्यात्मनेपदसंज्ञके तादेशे शपं बाधित्वा उकारे विकरणे गुणे रपरि च कृते कर् उ त इति जाते “अत उत्सार्वधातुके” इति ककाराकारस्य उत्वेच “ते लिङः सीयुट् इति सीयुटागमेऽनुबन्धलोपे “लोपोव्योर्वलि” इति यलोपे “लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य” इति सलोपे यणि च कृते कुर्वीत, इति रूपम् ।

प्रश्न ५. अमनिष्ट, इति प्रयोगं साधु साधयत

उ०— भन् धातोर्लुङि अटि लुङो लः स्थाने तादेशे सार्वधातुकत्वे शपं प्रबाध्य ऋतौ तस्य सिचि आर्धधातुकत्वे इटि षत्वे ष्टुत्वे अमनिष्ट सिचोलुक् पक्षे तु अनुदात्तोपदेश इति नकार लोपे अमत इति रूपम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) तनोति, असात, कुर्वन्ति, संस्करोति, उपस्कृतं भूते, प्रयोगाः साधु साधनीयाः ।

(२) संक्षेपेणोत्तरयत

(क) अतत इत्यत्र सिचो लुक् केन विधीयते ?

(ख) अक्षणीत् इत्यत्र केन प्राप्ता वृद्धिः केन निषिद्धा ?

(ग) कुर्वः इत्यत्र केन प्राप्तम् वकल्पिकम् उकारलोपं प्रबाध्य केन नित्यमुकारलोपः कृतः ?

(घ) एधोदकस्योपस्कुरुते अत्र केन सुङ् विहितः ?

(३) रूपाणि विलिखत

(क) षणु दाने इत्यस्य आशिलिङि उभयपदे ।

(ख) डुकृञ् करणे इत्यस्य लिटि उभयपदे ।

(ग) तनु विस्तारे इत्यस्य लोटि उभयपदे ।

(घ) क्षणु हिंसायाम् इत्यस्य लृटि उभयपदे ।

(ङ) गुणाधानार्थकात् उपपूर्वकात् कृ धातोर्लिटि आत्मनेपदे ।

(४) जतनुत, तृणोति, कुर्मः, संस्करोति, जेतिरे, एतानि क्रियापदानि प्रयुज्य पृथक् पञ्च वाक्यानि विरचयत ।

(५) अथस्तनवाक्यानि शोधयत

(क) बुद्धिमान् मनुष्यः स्वयं शास्त्राणि सनुति ।

(ख) आवां सत्कार्यं कुरुषुः ।

(ग) विवाहे नार्यः कुमारीं संकुर्वन्ति ।

(घ) दुष्टो जनः सज्जनमपि दुष्टं मनुन्ते ।

(ङ) कैकेयी दत्तरथं रामस्य चतुर्दशवषाणि विवासनं ववान् ।

(६) समाविगमस्थानां विस्तार-बान-हिसाञ्जन-करणाऽबोधन-याचनार्थकानां धातूनां लोटि मध्यमपुरुषे संपस्त्वनामानि रूपाणि विलिखत ।

अथ क्रयादिगणः

इ क्रोञ् च व्यविनिमये ॥

क्रयाविभ्यः इना ३।१।८१

शपोऽपवादः । क्रीणाति । 'ई हल्यषोः' क्रीणीत । 'इन'स्यस्तयोरातः । क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणीषः । क्रीणीथ । क्रीणामि । क्रीणीवः । क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । क्रीणीषे । क्रीणाथे । क्रीणीष्वे । क्रीणे । क्रीणीबहे । क्रीणीमहे । चिक्राथ । चिक्रियतुः । चिक्रियुः । चिक्रियथ, चिक्रेथ । चिक्रिये । क्रेता । क्रेष्यति, क्रेष्यते । क्रीणातु । क्रीणीतात् । क्रीणीताम् । क्रीणाताम् । क्रीणताम् । अक्रीणात् । अक्रीणीत । क्रीणीयात् । क्रीणीत, क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट । अक्रेष्यत् । अक्रेष्यत । प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । प्रीणाति । प्रीणीते । धीञ् पाके । श्रीणाति । श्रीणीते । मीञ् हिसायाम् । प्रमीणाति । 'हिनुमीना' इति णत्वम् । प्रमीणीते । मीनातीत्यात्वम् (१) । ममी । मिम्यतुः । ममिथ (२) । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् (३) । अमासीष्टाम् । अमास्त । विञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाथ । सिष्ये । सेता । स्कुञ् आप्रवणे ॥

स्तन्भु-स्तुन्भु-स्कन्भु-स्कृन्भु-स्कृञ्भ्यः अनुद्वय ३।१।८२

धात् इना । स्कुनोति, रकुनुते । स्कुनाति, स्कुनीते । चुस्काव (४), चुस्कृवे । स्कोता । अस्कोषीत् । अस्कोष्ट । स्तन्भवादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्थाः । परस्मैपदिनः ।

हलः इनः शानज्झौ (५) ३।१।८३

स्तभान् ॥

य-स्तम्भु-स्रुचु-स्रुचु-युचु-ग्लुचु-ग्लुञ्चु-शिवम्यद्वय ३।१।८४

क्लेरङ् वा । व्यष्टभत् (६) । अस्तम्भीत् । युञ् बन्धने । युनाति, युनीते । योता ।

-
- (१) मीनाति मिनोतिदीङ् . . . . . 'इत्यस्मिन्सूत्रे, 'अशिति-एञ् निमित्ते' इत्युक्तत्वात् तिप्-सिप्-मिप्-सु (गुणवृद्धियोग्येषु) अस्य प्रवृत्तिर्नान्यत्र ।
- (२) 'आतोलीष इटि च' आकारलोपः । अजन्तत्वात्षलि वेट्, पक्षे ममाथ ।
- (३) आत्वे कृते 'यमरमनमातां सक्च' इति सक्, सिच इट् च ।
- (४) 'शर्पूर्वाः ञयः' ।
- (५) हलः परस्य इनः शानजादेशः स्याद् ही परे ।
- (६) व्यष्टभत्-प्राक्सितादङ्ब्यवायेऽपि' इति षत्वम् ।

कनूञ् शब्दे । कनूनाति । कनूनीते । कनविता । वृञ् हिंसायाम् । वृणाति । वृणीते । व्रूञ् हिंसायाम् । व्रूणाति, व्रूणीते । पूञ् पवने ।

प्रादीनां ह्रस्वः ७।३।८०

पूञ् लूञ् स्तूञ् कृञ् वृञ् धूञ् श्रु पृ वृ भृ मृ दृ जृ मृ घृ नृ कृ ऋ गु ज्या री ली व्ली प्ली एषां चतुर्विंशतेह्रस्वः शिति । पुनाति, पुनीते । पविता ॥ लूञ् छेदने । लुनाति, लुनीते । स्तूञ् आच्छादने । स्तूणाति, स्तूणीते । तस्तार । तस्तरतुः (१) । तस्तरे । स्तरिता, स्तरीता । स्तूणीयात् । स्तूणीत । ऋत इद्धातोः । स्तीर्यात् । स्तरिषीष्ट । लिङ्गसिचोरिति वेट् । स्तीर्षीष्ट (२) । 'सिचि च परस्मैपदेषु' । अस्तारीत् । अस्तारिष्याम् । अस्तारिषुः । अस्तरिष्ट, अस्तीष्ट । कृञ् हिंसायाम् । कृणाति, कृणीते । चकार । चक्रे । वृञ् वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता, वरीता । उदोष्टघेत्युत्वम् । वूर्यात् । वरिषीष्ट, वूर्षीष्ट (३) । अवारीत् । अवारिष्याम् । अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवूर्ष्ट । धूञ् कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधयिष । दुधोथ । दुधुविव । धोता, धविता । 'स्तुमुधूञ्म्यः परस्मैपदेषु' । अधावीत् । अधविष्ट । ग्रह उपादाने । गृह्णाति (४) । गृह्णीते । वप्राह । जगृहे ।

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७।२।३७

एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घो न तु लिटि । ग्रहीता । गृह्णातु । गृहाण । गृह्णात् । ग्रहीषीष्ट । ह्रम्यन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्याम् । अग्रहीषाताम् ॥ कृष निष्कर्षे । कृष्णाति । क्रीषिता ।

निरः कृषः ७।२।४६

बलादेराधंघातुकस्येड् ब । निष्क्रीषिता, निष्क्रीषिता । निरक्रीषीत् । शल इगुपधादिति कसः । निरकृषत् । अश भोजने । अशनाति । आश । अशिता । अशनातु । अशान ॥ ज्ञा अवबोधने । ज्ञाजनोर्जेति आदेशः । जानाति । जज्ञी ॥ पृ पासन पूरणयोः । पूणाति ।

(१) 'अत्र गुणः' 'ऋच्छत्युताम्' इत्यनेन ।

(२) उश्चेति कित्वम् 'ऋत इद्धातोरिति' इट्, हलिचेति दीर्घः ।

(३) वूर्षीष्ट, इडभावपक्षे उश्चेति कित्वम्, उदोष्टघ 'इति' उट् हलिचेति दीर्घः ।

(४) ब्रह्मिष्येति संप्रसारणम् ।

शु हिंसायाम् । मुणाति । शुद्रा ह्रस्वोवेति पक्षे यण् । शश्रतुः, शशरतुः । इ विदारणे ।
 दृणाति । दद्रतुः, ददरतुः । ज वयोहानौ । जृणाति ॥ मुख स्तेये । मुष्णाति । मोषिता ।
 पुष पुष्टौ । पुष्णाति । पोषिता ॥ बन्ध बन्धने । बध्नाति (१) । बबन्ध । बबन्धिष ।
 बन्धा । भन्त्स्यति (२) । अभान्त्सीन् । अबान्धाम् (३) । अभान्त्सुः ॥ क्लिशू विबाधने ।
 क्लिश्नाति (४) । क्लेशिता, क्लेष्टा । अक्लेषीत्, अक्लिषात् ॥ षूङ् संभक्तौ । वृणीते ।
 वव्रे । ववृद्धे । वरिता, वरीता । अवरिष्ट, अवरीष्ट । अवृत् ॥

॥ इति क्रयादयः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. क्रीणते, इत्यस्य साधुत्वं दर्शयत

उ०— क्री धातोः कर्तरि लिटि लस्य तिबादिषु आत्मनेपदसंज्ञके प्रथमपुरुषबहुवचने
 आदेशे सावंधातुकत्वे शपं प्रबाध्य “क्रयादिभ्यः णा” इति णाप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे ना इत्यस्यापि
 मित्वप्रयुक्ते सावंधातुकत्वे “सावंधातुकमपित्” इति द्वयोरपि प्रत्यययोर्द्वित्वे प्राप्तस्य
 गुणस्य क्छितिचेति निषेधे “ऋणाभ्यस्तयोरात्” इत्याकारलोपे अस्य “आत्मनेपदेऽवनतः”
 इति अतादेशे टेरेत्वे च क्रीणते, इति रूपम् ।

प्रश्न २. ममौ, इत्यस्य सिद्धिपथं दर्शयत

उ०— अकारानुबन्धकाद् मीञ् धातोः कर्तरि लिटि लस्य तिपि सावंधातुकसंज्ञां प्रबाध्य
 लिट्चेत्यार्धधातुकत्वे तिपोऽन्यनुबन्धलोपे “मीनातीत्यात्वे द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये “आत औ
 णल” इति औकारादेशे वृद्धौ ममौ, आत्मनेपदे तु मिम्ये, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ३. स्तीर्यात्, इति निपुणं साधयत

उ०— अकारानुबन्धकात् स्तृञ् धातोः कर्तरि आशिषिलिङि लस्य तिपि सावंधातु-
 कसंज्ञां प्रबाध्य लिङाशिषीति आर्धधातुकत्वे यामुटि कित्वे च तेरिङ्कारलोपे स्कोरिति सकारलोपे
 प्राप्तस्य गुण क्छितिचेति निषेधे “ऋत इद्धातोः” इति इत्वे रपरे च हलिचेति दीर्घे स्तीर्यात्
 इति रूपम् ।

(१) अनिर्दितामिति नलोपः ।

(२) ‘एकाचो बशोभष् . . . . .’ इति बस्य भत्वम् ।

(३) ‘मलो मलि’ इति सिचिलोपः । मषस्तयोरिति तकारस्य घत्वम् ।

(४) ‘शात्’ इति ष्युत्व निषेधः ।

प्रश्न ४ वृषीष्ट, इत्यस्य साधुत्वं निर्विशत

उ०- वरणार्थकाद्भाकारानुबन्धकाद् वृष्, धातो कर्तरि लिङि लस्यात्मनेपदसंज्ञके तादेशे सार्वधातुमज्ञा प्रवाध्य लिङाशिषि" इत्याधेधातुक्त्वे "लिङ् सीयुट्, इति सीयुटि आधेधातुक्त्वे "लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु" इति पाक्षिकं इटि वृ इ सीयु त इति स्थित्ये लोपोव्योर्वन्तीति यलोपे सुट्तिर्योरिति मुटि गुणे षत्वे ष्टुत्वे च "वृतो वा" इति प्राप्तस्य दीर्घस्य न लिङि इति निषेधे वरिषीष्ट, इडभावे उश्चेति क्त्वे प्राप्तस्य गुणस्य निषेधे उदोष्ठ्यपूर्वम्भेति उत्वे रपरे च हलिचेति दीर्घे वृषीष्ट, इति रूपम् ।

प्रश्न ५ गृहाण, इति प्रयोग कथं सिध्यतीति लिखत

उ०- उपादानार्थकाद् ग्रह्, धातो कर्तरि लाटि लस्य सिपि सार्वधातुक्त्वे णप् प्रवाध्य णा प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे शित्वात्सार्वधातुक्त्वे छित्वे च सहादेशे "हल णः शानज्झी" इति णः शानजादेशेऽनुबन्धलोपे शित्वात्सार्वधातुक्त्वे सार्वधातुक्त्वेऽपि छित्वे "ग्रहिज्येति सप्रसारणे पूर्वस्य णत्वेऽतोऽहिरिति हेर्त्कि गृहाण, इति रूपम् ।

प्रश्न ६ जज्ञौ, इति प्रयोगं साधु साधयत

उ०- ज्ञा धातो कर्तरि लिटि लस्य निषि णलि द्वित्वेऽभ्यामादिकार्ये "आत ओ णल," इति ओत्वे वृद्धौ जज्ञौ इति रूपम् ।

प्रश्न ७ शश्वतुः, इति निपुणं साधयत

उ०- शू धातो कर्तरि लिटि लस्य तमि तसोऽनुमि आधेधातुक्त्वेऽस्योगादिति क्त्वे क्तिवात्मकगुणस्य निषेधे द्वित्वेऽभ्यासत्वे "शूद्रा ह्रस्वो वा" इति पाक्षिके ह्रस्वे यणि क्त्वे विसर्गे च शश्वतुः, पक्षे ऋच्छत्युतामिति गुणे- शश्वतुः ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) क्रीणन्ति, चक्रिये, स्कुनोति, स्तभान्, व्यष्टभत्, ग्रहोता, निष्कोषिता, एतेषां प्रयोगाणां निष्पादनप्रक्रियां समीचीनतया प्रतिपादयत ।

(२) संक्षेपेणोत्तरयत-

- (क) प्रमीणानि इत्यत्र णत्वविधायक मूल किम् ?
- (ख) व्यष्टभन् इत्यत्र च्लेरङ्गविधायि मूल किम् ?
- (ग) अग्रहीन् इत्यत्र वृद्धिनिषेधप्रक्रिया ब्रूत ।
- (घ) निष्कोषिता इत्यस्य सिद्धौ 'निः' इत्यस्य विभक्त्यस्य षत्वविधायि मूल किम् ?
- (ङ) अधवीष्ट इत्यत्र केन सूत्रेण विभाषयेद् विधीयते ?

(३) कृपाणि विलिखत

- (क) डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये इत्यस्य घातोर्लोडि उभयपदे ।
- (ख) स्कुञ् आप्रवणे इत्यस्य घातोर्लोडि ।
- (ग) पूञ् पवने इति घातोर्लोडि उभयपदे ।
- (घ) वृञ् वरणे इति घातोर्लोडि ।
- (ङ) ज्ञा अवबोधने इति घातोर्लोडि ।

(४) संशोध्यन्ताम् अधस्तनवाक्यानि—

- (क) विद्यार्थिन आपणे अभ्यासपुस्तिकां क्रीणान्ति ।
- (ख) तन्मान भो ब्राह्मण ! क्षीरपात्रम् ।
- (ग) आत्मानं रक्षितुं लोके के न ज्ञानन्ति जन्तवः ।
- (घ) प्रथमशृङ्गः प्रधानाध्यापकात् पुरस्कारमग्रहीषुः ।
- (ङ) क्लेशेनापि सुपुष्पाति माता स्वीयं सुतं सदा ।

(५) प्रीणाति, मभी, तस्तरतुः, चक्रुः, गृहाण, अश्नाति, पोषिता एतानि क्रियापदानि प्रयुज्य पृथक् सप्त वाक्यानि विरचयत ।

(६) कृपाविगणस्थानां तर्पण-पाक-बन्धन-पवन-वरण-भोजन-स्तेयार्थकानां धातूनां नामानि विलिखत ।

अथ चुरादिगणः

चुर स्तेये ।

सत्याप-पाश-रूप-वीणा-तूल-श्लोक-सेना-लोम-रवच-वर्म-वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यो-णिच्
३।१।२५

चूर्णन्तिभ्यः प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इत्येव सिद्धे तेषामह ग्रहणं प्रपञ्चायम् । चुरादिभ्यस्तु
स्वार्थ इति । पुगन्तेति गणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिप्पवादि । गुणायादेशौ ।
चोरयति ।

णिच्श्च १।३।७४

णिजन्तादात्मनेपदं कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता ।
चोर्यात् (१) । चोरयिषीष्ट । णिश्चीति चङ् । णीचिङीति ह्रस्वः । चङीति द्वित्वम् । हलादिः शेषः ।
दीर्घौलघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः । अचूचुरत् । चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् ।
चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणं णिच् । पाक्षिकत्वे (२) लिङ्गम् । तेन चिन्त्यादित्यादी नलोपो न
चिन्तति । चिन्तेदित्यदि । यत्रि संकोचे । यन्त्रयति । यन्त्रेति पठितुं शक्यम् । यत्
इदित्करणाद्यन्वतीति माघवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुत्रि अ नृत भाषणे । तत्रि कुटुम्ब
धारणे । मत्रि गुप्तपरिभाषणे । तन्त्रयते । मन्त्रयते । एतौ आन्मनेपदिनौ । स्फुडि परिहासे ।
स्फुण्डयति । पीड अवगाहे ।

भ्राज-भास-भाष-वीप-जीव-मील-पीडामन्यतरस्याम् ७।४।३

एषामुपधाया ह्रस्वो वा चङ्परि णौ । अपीपिडत्, अपिपीडत् । प्रथ प्रस्थाने । प्रथयति ।

अत्स्मृ-वृ-त्वर-प्रथ-छद् स्तु-स्पशाम् ७।४।६५

एषामभ्यासस्याकारश्चङ्परि णौ । इत्वापवादः (३) । अपप्रथत् । पृथ प्रक्षेपे । पथयति ।

(१) 'णीरनिटि' इति णिलोपः ।

(२) चिन्तयति, चिन्त्याञ्चकार, इत्यादी णिच् । किङ्-वाष्मावादेव नलोपस्याऽप्रसक्त्या व्यर्थ-
मिदित्करणमिति चेत्तत्राह- णिच्ः पाक्षिकत्वे लिङ्गम्, इति । तेन णिजभावे-आशीर्लिङि
'चिन्त्यादित्यत्र नलोपो न ।

(३) 'सन्त्यतः' इति प्राप्तस्येत्वस्यापवादः ।

उत्तरार्त् ७।४।७

उपधाया ऋवर्णस्य ऋट्वा चङपरि णी । इररामपवादः । (१) । अपोपृथत्, अपपथत् ।
 लुण्ठ स्तेये । लुण्ठति । अलुण्ठत् । तड अघाते । ताडयति । अतीतडत् ।
 मडि भूषायां हर्षे च । मण्डयति । अममण्डन् । भडि कल्याणे । भण्डयति । अवभण्डत् ।
 छदं वमने । छदयति । अचच्छदन् । चुद संचोदने । चोदयति । अचूचुदन् । पाल रक्षणे ।
 पालयति । अपीपललत् । पूज पूजायाम् । पूजयति । अपूपुजत् । कृत संशब्दने ।

उपधायाश्च ७।१।१०१

धातोर्ऋत् इत् । रपरत्वम् । उपधाया चेति दीर्घ । कीर्तयति । अचीकृतत्, अचिकीर्तत् ।
 म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । म्लेच्छयति । अमिम्लेच्छत् । ईड स्तुतौ । ईडयति । पिडि
 संघाते । पिण्डयति । रुष रोषे । रोषयति । अरुषत् । तुल उन्माने । नीलयति । अतूलत् ।
 शुल्ब माने । शुल्बयति । अशुशुल्बत् । घुषिर् विशब्दने । घोषयति । अजूघुषत् । पट पट
 लुट तुजि मिजि षिजि लुजि भजि लघि त्रसि पिसि कुसि दसि कुशि घट घटि बृहि
 बर्ह बल्ह गुप धूप विच्छ चीव पुथ लोक् लोचृ णय कुप तर्क वृत् वृधु भाषार्थाः ।
 पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति । एव परेषाम् । घाटयति । घण्टयति ।

नाग्लोपि-शास्वृदिताम् ७।४।२

णिच्ग्लोपित्नां प्रास्ते ऋदिना चापधाया ह्रस्वा न चङपरि णी । अलुलोक्तृ(२) । अलुलोचत् ।
 वर्तयति । वर्धयति । 'आधूपाद्वा' । इन ऊर्ध्वं विभाषित्नाञ्चो धूपधातुमभिव्याप्य । युज पृच
 संयमने । योजयति । योजति । अपीक्षीत् । पचयति । पचति । पचिता । अपचीत् ।
 अर्च पूजायाम् । षह मर्षणे । साहयति । 'स एवाय नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् । वृञ्
 वरणे । वारयति । वरति, वरते । जृ वयोहानौ । जारयति, जरति । शिष असर्वोपयोगे ।
 शेषयति । शेषति । शेष्टा । अजिज्ञत् । तप दाहे । तापयति । तपति । तप्ता । तृप तृप्तौ ।
 तपयति । तपति । हिसि हिंसायाम् । हिंसयति । हिंसति । अर्ह पूजायाम्(३) । छद अपवारणे ।

-
- (१) अचीकृतत्, 'इत्यत्र उपधायाश्च' इति इर् प्राप्त, अपोपृथत्, इत्यादौ 'अर्' प्राप्तः 'अमी-
 मूजन्' इत्यत्र 'मृजेवृद्धिः' इति 'आर्' प्राप्तः । सर्वत्र तेषामयमपवादः 'उत्तरार्त्', इति ।
 (२) ह्रस्वाभावाच्च सन्वद्भावदीर्घौ ।
 (३) आजिहत्, णिचासह द्वित्वात्सन्वद्भावोनेति तद्विषये विहितो धो दीर्घो लघोरिति दीर्घः ।
 स न प्रवर्तते ।

स्वरिनेत् । छादयति । छदति, छदते । धूञ्, कम्पने । (धूञ्, प्रीजोर्नुक्) णी । धूनयति (१) । धवति, धवते ।

प्रीञ्, तर्पणे । प्रीणयति । प्रीणयते । प्रीयति, प्रीयते । वच् परिभाषणे । वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत् । मान पूजायाम् । मानयति । मानति । मानितम् । भू प्राप्तौ आत्मनेपदी । भावयते, भावते । णिच् संनियोगेनैवात्मनेपदमितरेके । भवति । मार्ग अन्वेषणे । धूष प्रसहने । धर्षयति, धर्षति । अथादन्ता । कथ वाक्यप्रबन्धे । अल्लोप (२) ।

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ १।५।५७

परनिमित्तोऽज्ञादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति स्थानिवत्त्वान्तोपधाया वृद्धि (३) । कथयति । अग्नोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावो न । अचकथत् । गण संख्याने (४) । गणयति ।

ई च गणः ७।४।६७

गणेरभ्यामस्य इत् स्यात् । चादच्चवङ्गपरे णी । अजीगणत् । अजगणत् । रच प्रतियत्ने । रचयति । अररचत् । कल गतौ संख्याने च । कलयति । अचाज्जत् । मह पूजायाम् । महयति । सूच पैशूग्ये । सूचयति । अवोपदेशत्वान्त षः । अमुगूचत् । कुमार क्रीडायाम् । कमारयति । अचकुमारत । ऊन परिहाणे । ऊनयति । ओ. पुयण् णीति सूत्रे पयथोऽगिति वक्तव्ये वर्गप्रत्ययारजग्रहो लिङ्गम् । णिच्य च आदेशो न द्वित्वे वर्तव्ये इति । यत्र द्विरुक्ताप्रकृतमोन्तखण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियाया परिनिष्ठितरूपे वाऽवर्गो लभ्यते तत्रैवाय निषेधः । ज्ञापकस्य मज्जानीयापेक्षत्वात् । तेनाविकीर्ण-दित्यादि सिद्धम् । प्रकृते तु न शब्दस्य द्वित्वम् । तत उत्तरखण्डे अल्लोप । औननत् (५) ।

(१) धूनयति अय स्वादौ कृष्णादौ तुदादौ चूरादौ च, स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा चाह-वविरहस्ये — धुनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूर्तं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।

बापुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेण् तत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥

(२) णिचि 'अन्तोलोपः' इति अन्यावयवस्याऽन्तरस्य लोपः ।

(३) अल्लोपस्येत्यर्थः ।

(४) अयमपि अल्लोपी ।

(५) ऊन परिहाणे 'इत्यस्य' 'लडि' 'औननत्' इति रूपमिद्धि । तन-द्वित्वात्परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च-अतो लोपे कृते णिचासहतिशब्दस्य द्वित्वे 'औननत्' इति रूप स्यान्न तु, औननत् इति । द्विवचनेऽचीनं सूत्रन्तु अत्र नैव प्रवर्तते, अल्लोपनिमित्तस्य णिचो द्वित्वनिमित्त-त्वाभावात् ।

ध्वन शब्दने । ध्वनयति । अदध्वनत् । सूत्र वेष्टने । सूत्रयति । मूत्र प्रसवणे । मूत्रयति । अदन्त-
स्वसामर्घ्याणिज्विकल्पः । मूत्रति । आगर्वादात्मनेपदिनः । पद गतौ । पदयते । अपपदत ।
गृह ग्रहणे । मृग अन्वेष्टणे । मृगयते । शूर वीर विक्रान्तौ । शूरयते । वीरयते । गर्ब माने ।
गर्बयते ।

॥ इति घुरावयः ॥

अभ्यामः

प्रश्न १. चोर्यात्, इत्यस्य सिद्धिप्रकारो वर्तनीयः ।

उ०— स्तेयार्थकात् घुर घातोः “सत्याप-पाश-रूप-वीणा-तूल-श्लोक-सेना-लोम-
त्वच-वर्म-वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यो णिच्” इति स्वार्थे णिचि अनुबन्धलोपे, आर्धघातुकत्वे
लघूपधगुणे चोरि, इत्यस्य सनाद्यन्ता इति घातुत्वे घातुत्वादाशिर्षिलङि यामुटि लस्य तिपि
सार्वधातुकपञ्जा प्रवाध्य” लिङाशिषि” इत्याधंघातुकत्वे तेरिकारलोपे सरकारलोपे च जाते णेर-
निदीति णेलोपे चोर्यात्, इति रूपम् ।

प्रश्न २. अवगाहनार्थकात् पीड घातोलुङि प्रथमपुर्व्वकवचने जायमानरूपं साधयत

उ०— पीड घातोः स्वार्थे णिचि पीडि घातुत्वाल्लुङि अटि लस्य तिपि सार्वधातुकत्वे प्राप्तं
शपं प्रवाध्य क्लौ क्लेशचङि “भ्राज-भास-भाष-दीप-जीव-मील-पीडामन्यतरस्याम्” इति
पाक्षिके, उपधाह्रस्वे “चङि” इति द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये सन्वद्भादीर्घयोः सञ्जातयोः “इतश्चेती-
कारलोपे, पक्षे दीर्घाभावे अपिपीडत्, इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न ३. अलुलोकत् इत्यस्य साधन प्रक्रियां वर्तयत

उ०— ऋकारेत्संज्ञकात् लोक् घातोः स्वार्थे णिच्यनुबन्धलोपे सनाद्यन्ता इति घातुत्वे
लुङि अटि लस्य तिपि सार्वधातुकत्वे प्राप्तं शपं प्रवाध्य क्लौ “क्लेशचङि” अलोक् इ अ ति
इति स्थिते प्राप्तस्योपधाह्रस्वस्य “नाग्लोपिशातवृदिताम्” इति निषेधे द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये
तेरिकारलोपे अलुलोकत्, ह्रस्वाभावात् सन्वद्भावदीर्घौ ।

प्रश्न ४ कथयति, इति प्रयोग कया रीत्या सिध्यति लिखत

उ०— कथ घातोः स्वार्थे णिच्यनुबन्धलोपे आर्धं घातुकत्वे “अतो लोपः” इति अल्लोपे
कथि, इत्यस्य सनाद्यन्ता इति घातुत्वे लटि तिपि सार्वधातुकत्वे शपि गुणेऽप्यदेशे कथ-
यति, अत्र वृद्धयवसरो नञ्ङ्कनीयः, अल्लोपस्य परनिमित्ततया “अचः परस्मिन्पूर्वविधौ” “इति
स्यानिवद्भावेनोपधाविधातात् ।

प्रश्न ५. औननत् इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः

उ०- उन घातो. स्वार्थे णिच्ननुबन्धलोपे उन इ सनाद्यन्ता इति घातुत्वे लुङि लस्य तिपि सार्वधानुकरत्वे प्राप्तं णप प्रबाध्य च्छी च्छेश्चङि णेराधघातुकतया अल्लोपे प्राप्ते णिचि, अजादेशो न द्वित्वे कर्तव्ये इति नियमेन अल्लोपात्पूर्वं द्वित्वेऽभ्यासादिकार्येऽल्लोपेऽटिप्राप्तेऽ जादित्वादाटिबृद्धी नेरिक्कारलोपे औननत्, इतिरूपम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) चोरयति, अचूचुरत्, मन्त्रयते, अपोपिडत्, कीर्त्तयति, धूनयति, अजीगणत्, औननत् एतेषां प्रयोगाणां साधनप्रक्रियां सम्यक् प्रतिपादयत ।
- (२) निम्नांकिङ्कतानां सूत्राणामर्थान् किलिख्य तेषामेकैकमुदाहरणञ्च देयम्-
 (क) अन्म-दृ-त्वर-प्रथ-भ्रद-स्तु-स्पशाम् ।
 (ख) उर्ध्वत् ।
 (ग) उपधायार्थम् ।
 (घ) नागलोपिशास्वविताम् ।
 (ङ) अथः परस्मिन् पूर्वविधौ ।
- (३) घुर स्तेये, पीड अवगाहे कय वाक्यप्रबन्धे एषां धातूनां नवसु लकारेषु प्रथमपुरुषस्य एकवचने संपत्स्यमानानि रूपाणि किलिखत ।
- (४) अवस्तनानि वाक्यानि शोधयत
 (क) चोरो निर्धनस्यापि धनानि चोरन्ति ।
 (ख) प्रहरिणोऽपराधिनं ग्रहीतुं परस्परं मन्त्रयन्ती ।
 (ग) ते बालकाः कीर्त्तयन्ती ।
 (घ) विद्या नरं सत्कार्ये योजयन्ती ।
 (ङ) भक्ता ईश्वरमंहन्ति ।
- (५) चोरयत्, अपोपिडत्, अपूपजत्, ज्ञेययति, धावयति, मृगयते एते प्रयोगाः वाक्ये योजनीयाः ।

अथ निचप्रक्रिया

स्वतन्त्रः कर्ता १।४।५४

क्रियाया स्वातन्त्र्येणविवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च १।४।५५

कर्तृप्रयोजको हेतु संज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ।

हेतुमतिश्च ३।१।२६

प्रयोजकव्यापारे प्रेरणादौ वाच्ये धातोपिच् । भवन्त प्रेरयति भावयति ।

ओः पुण्यज्यपरे ७।४।८०

सनिपरे यदङ्गं नदक्यवो योऽभ्यासस्तस्यान्त इत्यात् पवर्गं यण्जकारेणवर्णपरेषु परतः ।
अबीभवत् (१) । अपीपवत् । मूङ् बन्धने । अमीभवत् । अयीयवत् । रु शब्दे । अरीरवत् ।
अलीलवत् । अजीजवत् । पुण्यजीति किम् ? नानाव्यपति । अपरे किम् ? बुभूषति ।

सृवति-भृणोति-द्रवति-प्रवति-प्लवति-च्यवतीनां वा ७।४।८१

एषामभ्यासोकारस्येत्वं वा सनि अवर्णपरे धात्वक्षरेपरे । अमिभवत् । इत्यादि । अवर्णपरे
किम् ? अशूषवत् । णिजन्नाणिच् । परत्वाद् वृद्धौ प्राप्तायाम् । (ण्यल्लोपावियङ् यण्गुणवृद्धि
दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति) णिलोप । चोग्यति (२) । णोचडीति ह्रस्व । दोर्घोलघोरिति दीर्घः ।
न आग्लोपित्वाद् द्वयोरेकस्यसंभवः, ण्यायाकृतिनिर्देशात् । अचूचुरन् । तु ओ दिव गतिवृद्धयोः ।

(१) मूधातोर्ष्यन्ताल्लुङि अडागमे ल्वञ्चङि 'णिच्य च आदेशो न द्वित्वे वर्तव्ये' इति पूर्वं बद्धभावे
'भू' इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासकार्ये (भस्य वन्वे ल्वस्वे च) अब् भू + इ + अत्, इति स्थितौ परस्य
वृद्धौ आवादेशे 'णोचड्युपधाया' इति ह्रस्वे मन्वद्भावेऽभ्यासोकारस्येत्वे णिलोपे 'दीर्घ-
लघोः' इति दीर्घः । अमीभवत् ।

(२) स्वार्थणिजन्ता चचुर धातो प्रेरणार्थके णिचि चोरि + इ + अ ति इत्यवस्थायां 'णेरनिटि'
इति णि लोप प्राप्नोति, अचोऽज्जिति, इति वृद्धिश्चेत्युभयो प्राप्ती 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्'
इति परत्वाद् वृद्धावेव प्राप्तायां ण्यल्लोपावियङ् यण् गुणवृद्धि दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति
णिलोपः ।

णी च संशब्दोः २।४।५१

सन्परे चङ्गपरे च णी श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । (सम्प्रसारणं तवाभयं च कार्यं बलवत्)
इति वचनात्सम्प्रसारणम् । अणूश्वत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिष्वयत् ।

स्तम्भु-सिवु-सहां चङि ८।३।११६

उपसर्गदिशां सस्य षो न स्याच्चङि । अवानस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् ।

स्वापेक्षचङि ६।१।११८

ण्यन्तस्य स्वापेक्षचङि सम्प्रसारणम् । अमूषुपत् ।

हनस्तोऽचिण्णलोः ७।३।३२

चिण्णत्वर्जो ऋति णिति । घातयति ।

अति-ह्ली-क्लो-रो-क्नूयो-क्षमाय्यातां पुण्णौ ७।३।३६

स्थापयति ।

तिष्ठतेरित् ७।४।५

उपधायाश्चङ्गपरे णी इदादेशः स्यात् । अतिष्ठित् (१) ।

जिघ्रतेर्वा ७।४।६

उपधाया इत्वं वा चङ्गपरे णी । अजिघ्रत्, अजिघ्रित् ।

शा-च्छा-सा-क्हा-व्या-वेपां युक् णौ ७।३।३७

शाययति । अशीशयत् । ह्वाययति ।

ह्रः सम्प्रसारणम् ६।१।३२

सन्परे चङ्गपरे च णी ह्र सम्प्रसारणं स्यात् । (काव्यादीनां वा) चङ्गपरे णी उपधाया
ह्रस्वो वा । रण्यन्तो. कण-रण-भण-श्रण-लुप-हेठा-षट् भाष्ये । ह्वायि-वाणि-लोडि-

(१) अस्थाप् + इ + अत् इति स्थितौ द्वित्वेऽभ्यासकार्ये अथ स्थाप् इ अत् इत्यत्र अभ्यासस्य
चत्वं, उपधाह्रस्वे अभ्यासस्य 'सन्त्यन.' इतीत्वे षत्वे ष्टुत्वे अतिष्ठत् इ अत्' इति
स्थितौ उपधाया इत्वे णिलोपे अतिष्ठित् ।

लोपयश्चत्वारोऽधिकान्यासे । चाणि—लोठि अप्यन्यत्र । इत्थं काष्ठादयो द्वादश । अजूहवत् (१),
अबुहावत् । पाययति ।

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ७।४।४

पिबतेरुपधायानोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्नादेशश्च चङ्गपरे णी । अपीप्यत् (२) । (पातेणीं
सुग्वक्तव्यः) पुकोऽपवादः । पालयति ।

षो विधून्ने जुक् ७।३।३८

णी । वाजयति । विधून्ने किम् ? केशान्वापयति ।

शवेरगतौ तः ७।३।४२

ण । शातयति । गतौ तु—गाः शादयति गोविन्दः । गमयनीत्यर्थः ।

रुहः पोऽन्यतरस्याम् ७।३।४३

णी । रोपयति । रोहयति ।

दोषो णौ ६।४।६०

दुष्यतेरुपधायो ऊत्स्याण्णी । दूषयति ।

वा चित्त विरागे ६।४।६१

विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ।

उभौ साम्बासस्य ८।४।२१

साम्बासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् (३) ।

णी गमिरखोघने २।४।४६

इण । गमयति । बोघने तु—प्रत्याययति । घट चेष्टायाम् । घटादयो मितः । जनी-
जूष्—कनसु—रख्जोऽमन्ताश्च, मितः । 'ज्वल—ह्वल—हल— नमामनुपसर्गाद्वा' एषा मित्व वा ।

-
- (१) ह्रज् घातोर्नुङि—अह्ना इ अत्, इति स्थिते संप्रसारणे पूर्वरूपे 'हु' इत्यस्य द्वित्वे,
उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यवादेशयोर्वैकल्पिक उपधाह्रस्वे सन्वद्भावे दीर्घे च—'अजूहवत् ।
(२) पायीत्यस्मात्नुङि—चङि पाय् शब्दस्य द्वित्वे हलादिगणेषुऽभ्यासाऽऽकारस्येत्वे उपधालोपे च
'अपीप्यत् ।'
(३) प्र अन्—इ+अत्, इति स्थिते णत्वस्यासिद्धत्वात्, नीत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डेऽभ्यास
नकारेण व्यवधानादप्राप्ते णत्वे, उभयोर्णत्वार्थम्, उभौ साम्बासस्येति सूत्रम् ।

‘ग्ला-स्ता-वन्-वमां च’ अनुपसर्गदिषां मित्वं वा । न कस्यमिचमाम्’ अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्वमेषां न । ‘यमोऽपरिवेषणे’ मित्वं न । स्वदिरवपरिभ्यां च मित्वं न ।

मितां ह्रस्वः ६।४।६२

ज्ञपादीनां घटादीनां च णाबुधाया ह्रस्वः । घटयति । अजीघटत् । ज्ञप ज्ञाने ज्ञापने च । जपयति । अजिज्ञपत् (१) ।

रभेरशम्लितोः ७।१।६३

नुमचि ।

लभेदश्च ७।१।६४

अरम्भत् । अलम्भत् । ईर्ष्यति । (ईर्ष्यते स्तृतीयस्येति षत्तव्यम्) तृतीय व्यञ्जनस्यतृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये षस्य द्वित्वम्, वारयितुमिदम् । द्वितीयेत्वजादं द्वितीयस्येत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तने । ऐर्ष्ययन् (२) । द्वितीय व्याख्यायां णित्वन्ताच्चाङि ष एव अभ्यासे श्रूयते । हलादिः शेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीय भावेन प्रकृत वार्त्तिका प्रवृत्तेः । ऐर्ष्यय्यत् ।

॥ इति निजन्तप्रक्रिया ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. अमीमवत् इति प्रयोगः कया रीत्या सम्पद्यते लिखत

उ०— इकारानुबन्धकाद् मूळ धातोः ‘हेतुमति च’ इति प्रयोजके कर्तरि णिच्णुबन्धलोपे “सन्ताद्यन्ताधातवः” इति धातुत्वे धातुत्वान्नुङ्धनुबन्धलोपेऽटि लस्य तिपि सार्वधातुक्त्वे शपं प्रवाध्य च्छौ च्छेश्चाङि अ मू इ अ ति इति स्थिते णिच्णुजादेशो न द्वित्वे कर्तव्ये” इति पूर्वं धृद्ध्यभावे मू इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासत्वेऽभ्यासस्याचो ह्रस्वे अमुमूइ अति इति जाते परस्यबुद्धौ, आवादेशे णौचङ्युपधायाः, इति ह्रस्वे सन्त्वद्भावे “ओ पुयण्यपरे” इति अध्यासोकारस्येत्वे णेलोपे दीर्घो लघोरिति दीर्घे तेरिक्कारलोपे च अमीमवन्, इति रूपम् ।

(१) चङि द्वित्वे हलादिभेदेऽभ्यासस्येत्वे संयोगपरकत्वेन लघुत्वाभावात्, दीर्घोलघोरिति न दीर्घः ।

(२) ईर्ष्य धातोर्ण्यन्ताल्लुङि च्छेश्चाङि णि सहितयोः षकारयकारयोर्द्वित्वं प्राप्नोति, तत्र षस्य द्वित्वं वारयितुमिदं वार्त्तिकमारभ्यते ।

प्रश्न २. अपीप्यत्, इति कथं सिध्यति लिखत -

उ०- पानार्थकान् पा धातो प्रयोजके कर्तरि णिच्यनुबन्धलोपे "अति-ह्री-व्ली" इति प्राप्तं पुक प्रबाध्य "शा-च्छा-सा-ह्वा-व्या-वेपा युक् णौ" इति युक्च्यनुबन्धलोपे पाय् इ इत्यस्य सनाद्यन्ताः" इति धातुन्वे धातुत्वाल्लुङि अटि लस्य तिपि सार्वधातुकत्वे प्राप्तं शपं प्रबाध्य च्लौ क्लेश्चडि पायि अति इति स्थिते पाय् इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यास-वे हलादिशेषे "लोपः पिवतेरीच्चा-भ्यासस्य" इति उपधालोपेऽभ्यासस्य ईदन्तादेश्वेति णेलोपे तेरिक्कारलोपे च अपीप्यत्, इति रूपम् ।

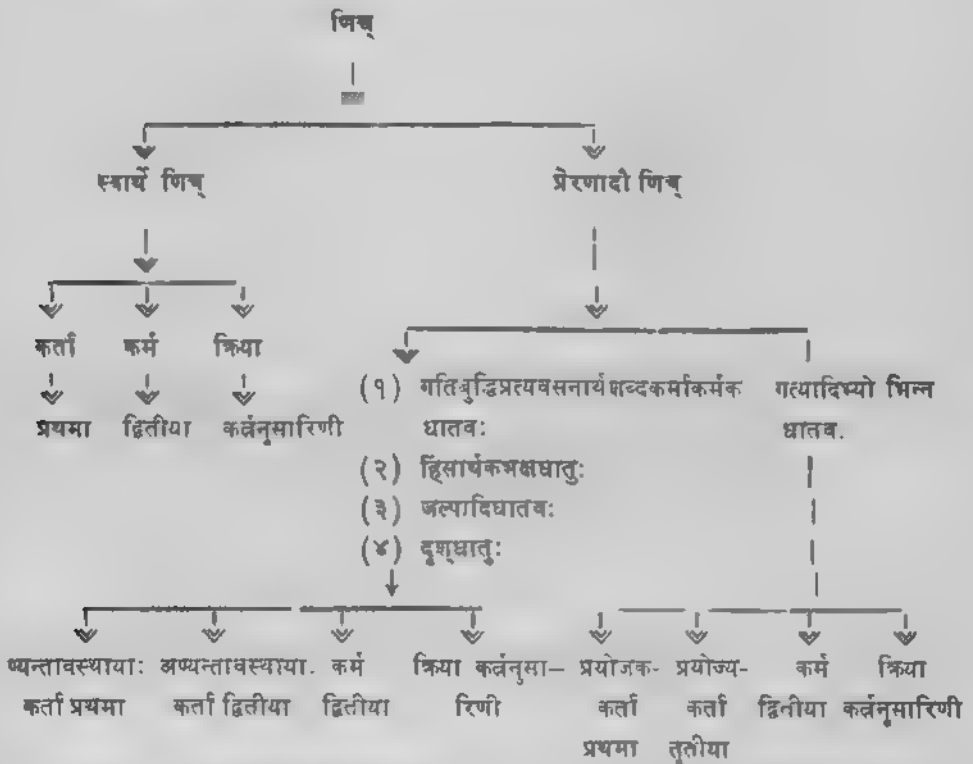
प्रश्न ३. घातयति, इत्यस्य सिध्दप्रकारो दर्शनीयः

उ०- हन् धातो प्रयोजके कर्तरि णिच्यनुबन्धलोपे उपधावृद्धौ "हतस्तोऽचिण्णलोः" इति नकारस्य तकारादेशे "होहन्तेऽचिण्णेषु" इति कुत्वे घाति इत्यस्य सनाद्यन्ता इति धातुन्वे धातुत्वाल्लुङि तिपि सार्वधातुकत्वे शपि गृणेऽद्यादेशे च घातयति, इति रूपम् ।

प्यन्तक्रियापदेषु वाक्यरचना

प्रेरणार्थकानां प्यन्तधातूनां प्रकारद्वयं भवति । (१) गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मक-
मकं धातवः, हिसार्थक भक्षधातुः, दृग्धातुः, जल्पादिधातवः । (२) उक्तं भिन्नान्यधातवः ।
गत्याद्यर्थकं धातुनामप्यन्तावस्थायां यः कर्ता स प्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञको भवति ।
कदाचिदन्यस्यामपि स्थितौ विभाषया एतादृशीस्थितिर्जायते । अस्य समग्रं विवेचनं तु कारके
स्पष्टं भविष्यति । अस्योदाहरणं यथा—अप्यन्तावस्थायाम्— (क) बालको विद्यालयं गच्छति तं माता
प्रेरयति । प्यन्तावस्थायाम्— (ख) माता बालकं विद्यालयं गमयति । गत्यादिभिन्नधातूनां प्यन्ता-
वस्थायाम् तु प्रयोज्य कर्तरि तृतीया, प्रयोजके कर्तरि प्रथमैव ।

अधोर्जङ्गतायां तालिकायाऽपि एतत् कथनं स्पष्टं भवति—

वाक्यम्— माता बालकं विद्यालयं गमयति ।

वाक्यम्— गुरुः

छात्रेण पुस्तकं पाठयति ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) स्वार्थे णिचि हेतुमति णिचि च को भेदः ।
- (२) अबीभवत्, अजिघिपत्, शाययति, अपीप्यत्, प्राणिणत्, घटयति, अस्तरम्भत्, ऐषिष्यत्, एतेषां साधुत्वप्रकारं सम्यग् दर्शयत ।
- (३) असिन्नवत्, अचूचुरत्, अवातस्तम्भत्, शाययति, बाजयति, दूषयति एषु विशेष सूत्रं सत्कार्यं च दर्शयत ।
- (४) अधोऽङ्कितानां सूत्रनामर्थान् विलिखत
  - (क) ओः पुण्यज्यपरे ।
  - (ख) स्वापेशचङि ।
  - (ग) जिघृतेर्वा ।
  - (घ) वा चित्तविरागे ।
  - (ङ) णौ गमिरबोधने ।
- (५) अधस्तनवक्यानि संशोध्यन्ताम्
  - (क) सुशीलं छात्रं गुरुविद्वांसं कुर्वन्ति ।
  - (ख) वशिष्ठो दिलीपमाश्रममस्यात् ।
  - (ग) माता पुत्रं विद्यालयं गच्छति ।
  - (घ) दुःसङ्गतिस्तु यं कमपि नरं दूषयते ।
  - (ङ) गङ्गाजलं पापिनोऽपि पुरुषान् पाययन्ति ।
- (६) पूज् पवने, व शब्दे, घा गन्धोपादाने, शब्द विशरणगत्यवसादनेषु, इत्तमश् प्राप्तौ निजन्तानामेषां धातूनां लुङि सिपि पृथक् रूपाणि साधयत ।
- (७) भू सत्तायाम्, भु धवणे, हन हिंसागत्योः, दूष, वंकृत्ये, इष् गतो निजन्तानामेषां धातूनां लुङि उत्तमपुरुषे समप्राणि रूपाणि विलिखत ।
- (८) अजीजधत्, पर्यसीधिवत्, स्थापयति, पालयति अजिजपत्, ईष्ययति एतानि क्रियापदानि प्रमुञ्च्य पृथक् चद् वाक्यानि रचयत ।

अथ सन्नन्तप्रक्रिया

धातोः कर्मणः समान कर्तृकाविच्छायां वा ३।१।७

इषि कर्मण , इषिर्णककनुं कादातो सन्नप्रत्ययो वा स्यादिविच्छायां । धातोर्विहित्वादिह सन
आर्धधातुकत्वम् । पठ व्यक्तायां वाचि । इट् ।

सन्यङोः ६।१।६

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वेस्तोऽजा देस्तु द्वितीयस्य । सन्न्यतः । पठितुमिच्छति
पिपठिषति (१) । कर्मणः किम-नामनेनेच्छतीति करजान्माभूत् । समान कर्तृकात् किम् ? शिष्याः
पठन्तिवतीच्छतिगुरुः । वा ग्रहणाद् वाक्यमपि ।

शेषिकान्मतुबर्थीयाच्छेषिको मतुवर्बार्थकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥१॥

तेन पिपठिषितुमिच्छतीति वाक्यमेव । 'लुङ् सनोषस्सु' ।

सः स्यार्धधातुके ७।४।४६

सस्य सः स्यात्सादावाधधातुके । अस्तुमिच्छति जिघत्सति । एकाच इति नेट ।

अज्जनगमां सनि ६।४।१६

अज्जनानां हन्तेरजादेश गमेश्चदीर्घो जलादौ सनि ।

इको झल् १।२।६

इयन्ताज्जलादिः सन्कित् । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति (२) । जिघांसति ।

(१) पठ धातोरिविच्छायां सनि 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वे 'आर्धधातुकस्ये स्वेती' टि सन्न-
ङोरिति द्वित्वे हलादिशेषे 'सन्न्यतः' इति, अभ्यासस्येत्वे सनः सकारस्य षत्वे रूपं पिपठिषति ।
निटि-पिपठिषाञ्चकार । मृडि-अपिपठिषीत् ।

(२) कृ धातोरिविच्छामनि 'एकाच उपदेशे' इतीदृभावे 'अज्जनगमां . . ' इति दीर्घे इको झल्,
इति कित्त्वेन गुणाभावं 'ऋतइद्वातोः इति-इत्वे रपरत्वे 'किर'-इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासकार्ये
'हलि च' इत्यभ्यासोत्तरखण्डस्य दीर्घे रेफ रूपेण परत्वात्सनः सस्य षत्वे (लटि लिपि शपि
पररूपे) चिकीर्षति ।

सनि च २।४।४७

इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने तु प्रलीषिषति ।

इडश्च २।४।४८

इडो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ।

रुद-विद-मुष-ग्रहि-स्वपि-प्रच्छ संश्च १।२।८

एभ्यः सन् कृत्वा च कितौ स्तः । रुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति

सनि ग्रहगुहोश्च ७।२।१२

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इष्ण । जिघृक्षति ।

हलन्ताच्च १।२।१०

इक्समीपाद्वलः परो झलादिः सन्कित् । गुह्र संवरणे । जुघुक्षति । सुपुप्सति ।

किरश्च पञ्चभ्यः ७।२।७५

कृ गृ दृङ् घृङ् प्रच्छ एभ्यः सन इट् । पिपृच्छिषति (१) । चिकरिषति (२) । जिग-
रिषति । जिगलिषति (३) । (अत्रेटोवीर्घोनेष्टः) ॥

पूर्ववत्सनः १।३।६२

सनः पूर्वो यो घातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपद स्यात् । दिदरिषते । दिधरिषते । दुभूषति ।

सनीवन्तर्धं-भ्रस्ज-दम्भु-श्रि-स्व-यूर्णु-भर-ज्ञापि सनाम् ७।२।४६

इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इट् वा ।

च्छ्वोः शूडनुनासिके च ६।४।१६

सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श ऊट् एतावादेशोस्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ विङति
च । यण् । द्वित्वम् । दुद्युषति (४) । दिदेविषति ॥

(१) प्रच्छ घातोः सनि रुदविदेति सनः कित्वाद् ग्रहिज्येति संप्रासरणं, द्विरवादि 'किरश्च
पञ्चभ्यः' इति सन इट्, सनः सस्य षत्वे पिपृच्छति ।

(२) कृ विक्षेपे-इत्यस्मात्सनि किरश्चेति नित्यमिट्, द्वित्वादि-अभ्यासोत्तरस्य गुणे सनः षत्वे
चिकरिषति ।

(३) अचिक्रिमाषेति सत्व विकल्पः ।

(४) दिवु घातोः सनि सनिवन्तर्धेति' इड् विकल्पे, इडभावे 'हलन्ताच्चेति सनः कित्वे 'च्छ्वोः
शूड.....' इति वस्योठि यणि द्यु इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेऽभ्यासह्रस्वे सनः-
षत्वे दुद्युषति । इट्पक्षे दिदेविषति । सनः कित्वाभावाद्लघूपध गुणः ।

स्तौतिष्योरेव षण्यभ्यासात् ८।३।६१

अभ्यासेनः परस्य स्तौतिष्यन्तयोरेव सस्य षः षभूते सनि नान्यस्य । सुष्टूषति । सिषाध-
यिषति । स्तौतिष्योः किम् ? -मुस्यूषति, सिसेविषति ॥

आप्-अप्युघामीत् ७।४।५५

एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि ।

अत्र सोपोऽभ्यासस्य ७।४।५८

सनिमीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः । आप्तुमिच्छति-ईप्सति । अधितुमिच्छति-
ईत्सति । प्रदिधिषति । बिभ्रज्जिषति । बिभ्रज्जिषति, बिभ्रक्षति, बिभ्रक्षति ।

दम्भ इच्छ ७।४।५६

दम्भेरच इत्स्यादीन् सादौ सनि । हलन्तादित्यत्र हल्प्रहणं जातिपरम् । तेन सन कित्वा-
न्नलोपः । धिप्सति, धीप्सति । दिदम्भिषति । शिश्रीषति, शिश्रीषति । उदोष्टघत्स्त्वम् ।
मुस्वूर्धति, सिस्वरिषति । युयूषति, यियविषति । 'विभाषोर्णाः' इति क्ति । ऊर्णुनुविषति,
ऊर्णुनविषति, ऊर्णुनूषति । विभ्ररिषति, बुभूर्धति । जिज्ञपयिषति, जीप्सति । सिसनिषति, सिषा-ति ।
(आशङ्ककायां सन्वक्तव्यः) इवा मुमूर्धति (१) । (तनि-पति-दिरिद्रातिभ्यः सनो वेङ्वाभ्यः)
तितनिषति ।

सनोतेर्विभाषा ६।४।१७

उपधाया दीर्घो झलादौ सनि । तितांसति, तितंसति । कूल पिपतिषति ॥

सनिमो-मा-घु-रभ-लभ-शक-पत-पदामच इस् ७।४।५४

एषामच इस् स्यात् सादौ सनि ॥ अभ्यासलोपः । पित्वति । दिदरिद्रिषति, दिदरिद्रासति ।

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ७।४।५७

सादौ सनि । अभ्यासलोपः मोक्षते-मुमुक्षते (२), वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मक-
स्य किम् ? मुमुक्षति मुमुक्षते वा वत्सं कृणुः ॥

(१) मृक्ष घातो सनि 'अज्ज्ञनेति दीर्घो इको झलिति सनः कित्वम् 'उदोष्टघपूर्वस्येति-उत्वे
रपरत्वे द्वित्वे हलिचेति दीर्घो सनः षत्वे मुमूर्धनि-शङ्कितमरणो भवतीत्यर्थः । अग्रतेर्लुङ्
लिङोश्चेत्यत्र सनो न इत्यनुवर्त्य सन्ताना-मनेपदमिति ।

(२) मुच् घातोः सनि 'मुचोऽकर्मकस्येति गुणाभावपक्षे चो' कुरिति कृत्वे सनः षत्वे मुमुक्षते ।
गुणपक्षे चान्न सोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपे मोक्षते । अकर्मकस्येत्युक्तेः कर्मणः कर्तृत्वं
विवक्षायामयं विकल्पोऽन्यत्र तु मुमुक्षतीत्येव ।

इट् सनि वा ७।२।४१

वृद्ध वृज्भ्यामुदन्ताच्च सन इट् वा । विवरिषते (१), विवरीषते, वृवूर्षते (२) । विवरिषति, विवरीषति, वृवूर्षति । तितरिषति (३), तितरीषति, तितीर्षति ।

स्मि-पूङ्-रञ्ज्वां सनि ७।२।७४

स्मिञ् पूङ् ऋ अञ्जू अश् एभ्यः सन इट् । सिस्मयिषते । पिपयिषते । अरिरिषति । अरिजिषति । अशिषति । गुप् गोपने । तिज निशाने । कित निवासे रोगापनयने च । मान पूजायाम् । बध्बन्धने । दान क्षण्डने । शान तेजने ।

गुप्तिज्किब्भ्यः सन् ३।१।५

मान्बध्-दान्-शान्भ्यो दीर्घश्चाम्भ्यासस्य ३।१।६

सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । गुपेर्निन्दायाम्- तिजेः क्षमायाम् । कृतेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च । भानेर्जिज्ञासायाम् । बधेर्बन्धन विकारे । दाने रार्जवे । शानेर्निशाने । गुप् प्रभृतयः किद्भिन्ना निन्दाद्यर्थका एवाऽनुदात्ततः । दान शानौ तु स्वरितेता । एष्वर्थेष्वे ते नित्य सन्नन्ताः । अर्थान्तरेस्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्धस्य केवले ऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्पदव्यवस्था । धातोरिति-अविहितत्वात्सन्नोऽत्र नार्धधातुत्वम् । तेनेङ्गुणौ । जुगुप्सते । तितिक्षते । चिकित्सति । भीमांसते । बीभत्सते । दीदासति । दीदांसते । शीशांसति, शीशांसते । णिचि तु । गोपयति । गोपयते ।

॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. जिघत्सति इत्यस्य साधुत्वं दर्शयत

उ०- अत्तुमिच्छति, इति स्थिते अद् धातोः “धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा” इति इच्छार्थे सन्यनुबन्धलोपे “लुङ्सनोर्धस्लु” इति अदो घस्लादेशेऽनुबन्धलोपे आर्धधातुकत्वे

- (१) वृद्ध धातोः सनि ‘सनः’ इट् सनि वेति इट् पक्षे ‘वृत्तो वेति दीर्घे वैकल्पिके द्वित्वादी विवरिषते, विवरीषते ।
- (२) इडभावपक्षे च ‘अज्जनेति दीर्घे’ उदोष्ठेयत्पुरुषे रपरत्वे- द्वित्वादी हलिचेति दीर्घे वृवूर्षते ।
- (३) तृ धातोः सनि ‘इट् सनिवेति’ इट् पक्षे द्वित्वादी गुणेऽभ्यासस्येत्वे ‘वृत्तोवेति’ इटो दीर्घः विकल्पे तितरिषति, तितरीषति । इडभावपक्षे च ऋट् इट् धातोरिति-इत्वे रपरत्वे हलिचेति दीर्घे तितीर्षति ।

प्राप्तस्येडागमस्यैकाक्षत्या निषेधे "सन्त्यङोः" इति द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये सन्त्यङः, इति अभ्यासस्येत्वे जिघत्सु स इति जाते - "सः स्यार्धधातुके" इति सस्य तत्वे जिघत्सु इत्यस्य सनाद्यन्ताः इति धातुत्वे धातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे जिघत्सुति, इति रूपम् ।

प्रश्न २. ईप्सति, इत्यस्य सामुत्वं धर्नयत

उ०- आप्तुमिच्छति, इति विग्रहे आप् धातोः सनि आर्धधातुकत्वे प्राप्तस्येडागमस्य निषेधे आप् स इति स्थिते आप्ज्ञप्ञ्धामीत् इत्याकारस्येत्वे ईप्स इत्यत्र अजादेद्वितीयस्ये-
तिप्स इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासत्वे "अन्नलोपोऽभ्यासस्य" इति अभ्यास लोपे ईप्स इत्यस्य सनाद्य-
न्ततया धातुत्वे धातुत्वाल्लटि तिपि सार्धधातुकत्वे शपि पररूपे ईप्सति, इति रूपम् ।

प्रश्न ३. पित्सति, इत्यस्य सिद्धिः सामु कार्या

उ०- पतितुमिच्छति, इत्यर्थे पत् धातोः सनि आर्धधातुकत्वे (सनि-पति-वरिद्रातिभ्यः सनो वेङ् वाच्यः" इति पाणिनेः इति पत् इ स द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये "सन्त्यङः" इतीत्वे पिपत्सि इति जाते सनाद्यन्तत्वेन धातुत्वाल्लटि तिपि सार्धधातुकत्वे शपि पररूपे पत्वे पिपत्सति, इति रूपम् पक्षे पत् स द्वित्वेऽभ्यासत्वे सनिभी-मा-बु-रभ-लभ-शक-यत-पदामच इस्" इति भ च इसादेशेऽभ्यासलोपे स्कोरिति सलोपे पित्स, इत्यस्य धातुत्वाल्लडादिकार्ये पित्सति, इति रूपद्वयम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) सनः प्रवृत्तिस्यल निवृत्तिस्थलं च स्पष्टयत ।
- (२) पिपत्सति, जुघत्सति, सुवृषयिषति, बिबरिद्रासति, तितरीषति, एतेषां सिद्धिपथं वक्ष्यत ।
- (३) जिघांसति, चिकरिषति, दुष्पति, विधिसति, चिप्सति, श्वा मुमुर्वति, मुमुक्षते, पिपविषते एषु प्रवर्तमानानि विशेषसूत्राणि तेषां कार्यञ्च सुस्पष्टं समुत्सिञ्जत ।
- (४) अधस्तनानां सूत्राणामर्था विलिख्यताम्
  - (क) सन्त्यङोः ।
  - (ख) सनिग्रहमुहोश्च ।
  - (ग) पूर्ववत्सनः ।
  - (घ) ऋवोः मूढनृनासिके च ।
  - (ङ) तनोतेर्विभाषा ।
- (५) अधस्तनं पद्यं सोदाहरणं व्याख्यात
शैषिकान्मनुवर्षीयाच्छैषिको मनुवर्षिकः ।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताश्च सनिप्यते ॥

(६) कृ-गम्-हृ-ऊर्णु- वि घातूनां सति तटि उत्तमपुरुषस्यैकवचने संपत्स्यमानानि रूपानि प्रक्रियाप्रदर्शनपुरःसरं साधु साधनीयानि ।

(७) विग्रहवाक्यानि विलिखत

- (क) पिपठिषामः । (ख) अधिजिगासते । (ग) बुभूषथ । (घ) अङ्गिजिजिषति ।
(ङ) नीमांसन्ते ।

(८) अधोर्द्धकतानां क्रियाणां स्थानेषु एकैव क्रिया स्थाप्या

- (क) व्याघ्रो मृगं हन्तुमिच्छति ।
(ख) गृहं वाराणसी गन्तुमिच्छामि ।
(ग) असन्तुष्टा जना सदा रोदितुमिच्छन्ति ।
(घ) लज्जावती छात्रा समुचितमपि प्रश्नं प्रष्टुं नेच्छति ।
(ङ) सर्वे छात्राः परीक्षामुत्तर्तुमिच्छन्ति ।
(च) त्वं कं विषयं पठितुमिच्छसि ?

(९) अधस्तनवाक्यानि संशोधयत

- (क) मूर्खा न पिपठिषन्ते ।
(ख) सज्जनाः सत्कार्यं चिकिर्सन्ति ।
(ग) बञ्चकाः स्वकुटुम्बमुण्णुनाविंसन्ति ।
(घ) विष्णुप्रभावो हरिप्रभावस्य रूप्यराणां शतं दिदिविसति ।
(ङ) वयं पशुपतिनार्थं शिश्रुइसामः ।

अथ यङन्तप्रक्रिया

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३।१।२२

पौनः पुन्ये भूशार्थे च द्योत्ये धातोरेकाचो हलादेर्यङ् ।

गुणो यङ्लुकोः ७।४।८२

अभ्यासस्य । द्विदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति — बोभूयते । बोभूयाञ्चक्रे ।
अबोभूयिष्ट । धातोः किम् ? धाधधातुक्त्वं यथा स्यात् । द्रुवो वचिरित्यादि । एकाचः
किम् ? पुनः पुनर्जागति । हलादेः किम् । भूशमीक्षते ।

नित्यं कौटिल्ये गतौ ३।१।२३

गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् नतु क्रिया समभिहारे ।

दीर्घोऽकितः ७।४।८३

अकितो दीर्घोऽभ्यासस्य यङ्—यङ्लुकोः । कुटिलं व्रजति—वावृज्यते ।

यस्य हलः ६।४।४६

हलः परस्य यस्य लोपः स्वाध्वाध्धातुके । 'आदेः परस्य' 'अतोलोपः' । वावृजाञ्चके ।
वावृजिता (१) ।

रीङ्गुतः ७।४।२७

अकृचकारे असार्वधातुक् यकारे ऋच परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङ्गदेश ॥ ङुङ्गु करणे
वेकीयते ।

रीगुपधस्य च ७।४।६०

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमो यङ् यङ्लुकोः । वरीवृत्यते । वरीवृताञ्चक्रे । वरीवृ-
तिता (२) 'लुप्तादिषु च' नरीनृत्यते । अरीगृह्यते । (रीगृह्यत इति वाच्यम्) वरीवृह्यते
परीपृच्छते ।

लुप-सव-चर-जप-जभ-बह-बश-गुम्यो भावगर्हयाम् ६।१।२४

एभ्यो धात्वर्थं गर्हयामेव यङ् । गर्हितं लुम्पति—लोलुप्सते । सासद्यते ।

(१) वृज धातोर्यङ् द्वित्वादी 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासदीर्घे वावृज्य इत्यस्मात् लुटि तासादा-
विटि 'यस्य हलः' इति यलोपः 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः । वावृजिता ।

(२) वृत् धातोर्यङ् द्वित्वादी, अभ्यासस्य रीगागमे वरीवृत्य' इत्यस्मात्तासादी इटि यस्य हलः'
इति यलोपे अलोपे वरीवृतिता, यलोपस्य स्थानिवत्वालोपधागुणः ।

चरफलोश्च ७।४।८७

अनयोरभ्यासस्यातो नृक् यङ्-यङ्लुकोः । नुगित्यनेनानुस्वारो लभ्यते । स च पदान्तवद्-
वाच्यः । वा परान्तस्येति यथा स्यात् ॥

उत्परस्यातः ७।४।८८

चरफलोर्भ्यासात्परस्यात उत्प्राद्यङ्-यङ्लुकोः । हलिचेति दीर्घः । चञ्चूर्यते । चञ्चू-
र्यते (१) । पम्फुल्यते, पंफुल्यते ॥

जप-जभ-बह-दश-भञ्ज-पशा च ७।४।८९

एषामभ्यासस्य नृक् यङ्-यङ्लुकोः । गर्हितं जपति-जञ्जप्यते । इत्यादि ।

प्रो यङि ८।२।२०

गिरतरेफस्य सत्त्वं यङि । गर्हितं गिलति- जेगिल्यते (२) ।

(सूचि सूत्रि सूत्र्यदर्थ्यसर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः) । सोसूच्यते । अट पट गतौ । अटाट्यते ।

यङि च ७।४।३०

अर्तः संयोगादेश्च ऋदन्ताङ्गस्य गुणो यङि । यकार परस्य रेफस्य न द्वित्व निषेधः,
अरायते इति भाष्योदाहरणात् । अरारिता । अशाप्रयते ऊर्णोनूयते (३) ॥

सिचो यङि ८।३।११२

सस्य चो न । निसेसिच्यते ।

न कवतेर्यङि ७।४।६३

अभ्यासस्य चुत्वं न । कोकूयते (४) । कौति कुवत्योस्तु-चोकूयते ॥

(हन्तेहिसार्या यङि छ्नीभावो वाच्यः) जेष्ठीयते । हिसार्या किम्-

(१) चर् घातोर्यङि द्वित्वे नृकि 'उत्परस्यातः' इत्युत्वे हलिचेतिदीर्घेऽनुस्वारस्य विकल्पेन परसवर्णे ।

(२) गुघातोर्यङि 'ऋतइद् घातो रिति इत्वे रपरत्वे द्वित्वादावभ्यासस्य गुणो यङ्लुकोरिति गुणे 'प्रोयङि' इति सत्त्वे रूपमिदम् ।

(३) ऊर्णुञ् घातोर्यङि नृ ङब्दस्य द्वित्वेऽह्लादिशेषेऽभ्यासस्य गुणे 'अकृत्सावर्घातुकेति दीर्घः ।

(४) कुङ् घातोः ङब् विकरणाद् यङि द्वित्वेऽभ्यासस्य गुणे 'अकृत्सावर्घ' इति दीर्घे 'कुहो-
श्चुरिति चुत्वे प्राप्ते 'न कवतेर्यङि' इति चुत्वं निषेधे ।

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ७।४।८५

अदन्ताभ्यासस्य नुक् यङ्—यङ्लुकोः। जंघन्यते ।

अथङ् यि विङिति ७।४।२२

शीङोऽयङादेशः स्याद् यादी विङिति । सामय्यते (१) ।

स्वपि—स्पमि—व्येङां यङि ६।१।१६

एषां संप्रसारणं स्याद् यङि । सोषुष्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ।

न वशः ६।१।२०

वशो न संप्रसारणम् । वावस्यते ।

चायः की ६।१।२१

यङि । चेकीयते ।

ई घ्राध्मोः ७।४।३१

जेधीयते । वेष्मीयते ।

नीग्—वञ्चु—सं सु—ध्वंसु—कस—यत—यद—स्कन्धाम् ७।४।८४

एषामभ्यासस्य नीग् यङ्—यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्नदीर्घः । वनीयस्यते (२) । सनीस्यते ।
दनीध्वस्यते । बनीध्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीस्कद्यते ।

॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. वाव्रजिता, इत्यस्य साधुत्वप्रकारो दर्शनीयः

उ०— कृटिलं व्रजिता, इति विग्रहेष्वधातोः “नित्यं कौटिल्येगता” नित्ये यङि, भ्रनुबन्ध-
लोपे नञ् य “सन्त्यङोः” इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिगणेषु “दीर्घोऽकितः” इति अभ्यासदीर्घे

(१) शीङ् स्वप्ने— इत्यस्माद् यङि परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चाऽयङादेशे कृते द्वित्वे हला-
दिगणेषु ‘दीर्घोऽकितः’, इत्यभ्यासदीर्घे शाश्वत्यते ।

(२) वञ्चुधातोर्यङि अनिदितां...’ इति नन्वोपे द्वित्वेऽभ्यासस्य नीगागमे रूपम् दीर्घो
ऽकितः’ इत्यत्राऽकित इत्युक्तेर्नभ्यामस्य दीर्घस्तदवयवस्य नीकः कित्वात् ।

वाव्रज्य इत्यस्य सनाद्यन्ततया धातुत्वाल्लुटि लस्य स्थाने यङो क्तिवादात्मनेपदसंज्ञके तादेशो-
सार्वधातुक्त्वे शप् प्रब्राह्म्य तासि प्रत्यये आर्धधातुक्त्वे इटि वाव्रज्य इ तास् त इत्यत्र आदेः
परस्येति सूत्र सहगारेण “यस्य ह्य” इति यकारलोपे “अतो लोपः” इत्यकारलोपे तस्यडादेशोऽ
नुबन्धलोपे क्तिवाट्टिलोपे वाव्रजिता, इति रूपम् ।

प्रश्न २. चञ्चूर्यते, इत्यस्य साधुत्वं वर्णयत

उ०— गहितं चरति इति विग्रहे “लृप-सद-घर-जप-जभ-दह-दश-गृभ्योभावगर्हायाम्”
इति चर् धातोर्गर्हायामेव यङि द्वित्वेऽभ्यासत्वे ह्लादिशेषे “चरफलोश्च” इति नुब्यनुबन्धलोपेऽनु
स्वारे परसवर्णे हलिचेति दोषे चञ्चूर्य इत्यस्य सनाद्यन्ततया धातुत्वेन लटि लस्य यङो क्तिवा-
दात्मनेपदसंज्ञके प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे सार्वधातुक्त्वे शपि पररूपे टेरेत्वे च चञ्चूर्यते ।

प्रश्न ३. पनीपद्यते, इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः ।

उ०— पद धातोर्गङि पद्य द्वित्वेऽभ्यासत्वे ह्लादिशेषे “नीग्-वञ्चु-ससु-ध्वमु-भ्रसु-भ्रस-पत-
पद-स्कन्दात्” इति अभ्यासस्य नीगागमेऽनुबन्धलोपे क्तिवादभ्यामदीर्घाभावे पनीपद्य इत्यस्य
सनाद्यन्ततया धातुत्वेन लटि लस्यात्मनेपदसंज्ञके तादेशे टेरेत्वे च पनीपद्यते, इति रूपम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) पौनः पुन्यार्थस्य अतिशयार्थस्य च यङः प्रवृत्तिस्त्वं सम्यक् निरूपयत ।
- (२) अबोधभूयिष्ठ, वाव्रजाञ्चक्रे, वरीवृत्यते, चञ्चूर्यते, अरारिता, शाश्वम्यते, वनीवध्यते एते
प्रयोगाः प्रक्रियाप्रदर्शनपुरःसरं साधु साधनीयाः ।

(३) केवलमुत्तरयत

- (क) वाव्रज्यते अत्र अभ्यासदीर्घविधायि सूत्र किम् ?
- (ख) नरीनृत्यते इत्यत्र केन प्राप्तं णत्वं केन निषिध्यते ?
- (ग) सासद्यते अस्य सिद्धौ कस्मिन्नर्थे केन यङ् विधीयते ?
- (घ) निसेसिष्यते इत्यत्र केन प्राप्तं षत्वं केन निवारितम् ?
- (ङ) वाव्रज्यते अस्य माघनप्रक्रियायां केन प्राप्तं संप्रसारणं केन निषिद्धम् ?

(४) सूत्राशयं स्पष्टीकुरुत

- (क) रीडृतः । (ख) उत्पन्नस्यातः । (ग) चायः की । (घ) अयङ् यि किङिति । (ङ) ई
घाध्मोः ।

(५) निम्नाङ्कितानां क्रियापदानां विग्रहवाक्यानि विलिखत

- (क) वाव्रजिता । (ख) जरीगृह्यते । (ग) कोकूयते । (घ) ऊर्णोनूयते । (ङ) देहमीयते ।

(६) अधोविहृतानां क्रियाणां स्थानेषु एकैव क्रिया प्रयोक्त्या

- (क) बाल सभायामपि भूमौ कुटिलं व्रजति ।
- (ख) यस्य कस्यापि कुकृत्यं सज्जनहृदयं गर्हितं दहति ।
- (ग) सज्जना. पौन.पुन्येन परोपकृतिं कुर्वन्ति ।
- (घ) मार्जारा मूषिकान् भृशं घ्नन्ति ।
- (ङ) आर्या सर्वस्मिन् शुभकर्मणि अतीव शङ्कं धमन्ति ।

(७) अधस्तनेषु प्रयोगेषु विशेषकार्यविधायकानां सूत्राणां कार्याणि दर्शयत

- (क) वरिवृतिता । (ख) जेगिल्यते । (ग) मोमूयते । (घ) अणाशयते । (ङ) वनीवच्यते ।

(८) महाद्वयः सोभ्याः

- (क) धर्मात्मानं परोपकारिणश्च बोधयन्ति ।
- (ख) शका मत्स्यान् जेगिल्यन्ती ।
- (ग) यज्ञान्ते ब्राह्मणा भक्तान् अभिमन्त्रितेन जलेन निषेविष्यन्ते ।
- (घ) स्पष्टवादिता नराणां स्वच्छं हृदयं सोमुच्यते ।
- (ङ) पापिनोऽन्त्येऽवश्यमेव पतिपत्यन्ति ।

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया

यङोऽचि च २।४।७४

यङोऽचि प्रत्यये लुक्स्यात् । चकारात् बिनापि क्वचित् । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः । 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ।' चर्करीत् चेत्यदादौ पाठाच्छगो लुक् ।

यङो वा ७।३।६४

यङन्तस्य ह्वादेः पितः सार्वधातुकस्य ईड् वा स्यात् । भुमुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । 'बोभूतु तैत्तिक्ने' इति छन्दसि निपातनात् । बोभवीति, बोभोति । बोभूत । बोभुवति । बोभवीषि, बोभोषि । बोभूथः । बोभूथ । बोभवीमि, बोभोमि । बोभूवः । बोभूमः । बोभवाञ्चकार । बोभवाञ्चभूव । बोभवामास । बोभविता । बोभविष्यति । बोभवीतु, बोभोतु । बोभूतात् । बोभूताम् । बोभुवतु । बोभूहि । बोभवानि । अबोभवीत्, अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभूवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयुः । बोभूयात् । बोभूयास्ताम् । गातिस्मेति सिचो लुक् । यङोवितीट् पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद् वुक् । अबोभूवीत्, अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभूवुः । अबोभविष्यत् । जङ्गमीति, जङ्गन्ति । अनुदात्तेत्यनुनामिकलोपः । जङ्गवः । जङ्गमति । 'म्बोश्च ।' अङ्गन्वः ।

शितपा शपानुबन्धेन (१) निर्दिष्टं यद् गणेन च ।

यत्वेकाज्ग्रहणं चैव पञ्चतानि न यङ्लुकि ॥१॥

इति वचनान्न इष्निषेधः । जङ्गमिता । अनुनामिकलोपस्याभीयत्वेनाभिद्धत्वान्न हंलुक् । जङ्गहि 'मोनो धातोः ।' अजङ्गन् । अजङ्गमीत् । अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ् । अजङ्गमीत् ।

(१) गमेरनिट्त्वान् 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणान्' यङ्लुगन्तस्यापि— 'एकाच उपदेशे' इति इण् निषेधः स्यात्, तथा च कथं जङ्गमितेत्यत आह— शितपा शपेति । शितपा निर्दिष्टं यङ्लुकि न यथा— 'हन्नेर्जः' इति शितपानिर्देशाज्जादेशो न 'जङ्गहि' इति । शप निर्दिष्टं यथा शपेति । तेन बिभर्तेः शरते 'यङ् लृगन्तात्मनि बर्भरिषतीत्यत्र 'सनीबन्तर्धे' इतीड्विकल्पो न किन्तुनित्यभेदे, एकाच इति निषेधाप्रवृत्तेः । यच्चानुबन्धेन निर्दिष्टं तद् न यङ्लुकि यथा— 'अजङ्गमीत्' इत्यत्र लृकारानुबन्ध निर्दिष्टत्वाच्चेरङ् न । गणनिर्दिष्टञ्च न यथा— 'नवद्व्यश्चतुर्भ्यः' इति, इष्निषेधो न । वर्वनिष्यति ग्रयैकाज्ग्रहणं तदपि यङ्लुकि न, यथा— जङ्गमिता, इत्यत्रैव, एकाच उपदेशे इतीण निषेधो न, तेन सर्वेऽपि, अनिट्का धातवो यङ्लुकि सेट्का भवन्ति ।

ह्रस्विकी च लुकि ७।४।६१

ऋदुपधस्य घातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते म्युयङ्लुकि ॥

ऋतश्च ७।४।६२

ऋदन्त घातोरपि तथा । ववृतीति, वरिवृतीति, वरीवृतीति, ववृति, वरिवृति, वरीवृति ।
ववृतः ३ । ववृतति ३ । ववर्तामास ३ । ववर्तिता ३ । गणनिर्दिष्टत्वाभ्रवृद्भ्यश्चतुर्भ्यः,
इति न । ववर्तिष्यति ३ । अववृतीत् ३ । अववर्त् ३ । सिपिदश्चेति ह्रस्वपक्षे रोरि ।
भवर्वाः ३ (१) । गणनिर्दिष्टत्वादङ् न (२) । अववर्तीत् ३ । चर्करीति, (३) चरिक्रीति,
चरीक्रीति । चर्कति, चरिक्कति, चरीक्कति । चर्कुतः ३ । चर्कति ३ । चर्कराज्चकार ३ ।
चर्करिता ३ । चर्चर्करीत् ३ । अचर्कः ३ (४) । चर्क्यात् ३ । आशिषिरिङ् । चर्क्यात् ३ ।
अचर्करीत् ३ ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह । चाकति (५) चाक्करीति । चाकीतः (६) । चाकीहि ।
चाकराणि । अचाक्करीत् । अचाक्क । अचाक्कीर्ताम् । अचाक्करुः । अचाक्कारीत् । अचाक्कारीष्टाम् ।
तातरीति, तातर्ति ॥ इत्यादि ।

॥ इति यङ्लुगन्ताः ॥

अभ्यासः

प्रश्न १ बोभुवति, इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः

उ०— पुनः पुनरतिगयेन वा भवन्ति, इति विग्रहे पुष्पातोयङि यङो लुकि प्रत्ययलक्षणतया
द्वित्वेऽभ्यासत्वे जश्त्वे “गुणो यङ्लुकोः” इति गुणे बोभू, इत्यस्य सनाद्यन्तत्वेन घातुत्वा लटि
सस्य शेषात्कर्तरिपरस्मैपदम्” इति परस्मैपदसंज्ञके ङि प्रत्ययादेने सार्वधातुकत्वे ङपि चर्करी-
तं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुकि अभ्यस्ततया शेरन्तादेशं बाधित्वा “अदभ्यस्तात्” इति अतादेशे,
सर्वङि बोभुवति, इति रूपम् ।

- (१) यङ् लुगन्तस्य वृतेर्लङि सिपि रूपमिदम् ।
- (२) पुषादि घुतादीति सूत्रे गणनिर्दिष्टत्वाद् वृतेश्चघुतादित्वाच्छ्लेरङ् नेत्यर्थः ।
- (३) कृष्णातोयङ्लुकि लटस्तिपीट्पक्षे द्वित्वादावभ्यासस्य रगागमे चर्करीति इहभावपक्षे चर्कति ।
इति चर्कति ‘अदभ्यस्ताद्’ इत्यप् यण ।
- (४) लङि—तिपि रगागमेगुणे इहभावे—अचर्कतं, इत्यत्र ह्रस्वधादिलोपे रेफस्य विसर्गः—
अचर्कः ।
- (५) कृ विधेये—इत्यभ्याद् यङ्लुकि लटस्तिपीडभावे द्वित्वादावभ्यासदीर्घे चाकति इतिरूपम् ।
दीर्घत्वाच्च रगादयः ।
- (६) तसः सार्वधातुकमपित् इति द्वित्वाद् गुणाभावे—ऋत इत्वं रपरत्वं हलिचेति दीर्घः ।

प्रश्न २. अजङ्गमीत्, इत्यस्य साधुत्वप्रकारो लेख्यः

उ०— पुनः पुनरतिशयेन वा अगमत्, इति विग्रहे गम् घातोर्यङि यङो लुकि प्रत्यय लक्षणतया द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिशेषे कुहोश्चुरितिश्चुत्वे ज गम् इति जाते “नृगतोऽनुनासिकान्त-
स्येति नृकयनुबन्धलोपेऽनुस्वारे परसवर्णे च जङ्गम् इति जाते सनाद्यन्तत्वेन घातुत्वान्नुङि
घटि लस्य तिपि सार्वधातुकत्वे शपि प्राप्ते तं प्रवाच्य क्लौ च्लेः सिचि भार्घधातुकत्वे इटि
तेरिकारलोपेऽनुबन्धेऽपुक्तसंज्ञात्मके ईटि सिचोलोपे दीर्घे “अतोहलादेरिति प्राप्ताया वृद्धिः
हृम्यन्तेति निषेधे अजङ्गमीत्, शितबादीनां निर्देशानां यङ लुकि प्रवृत्तिविरहात्, इडागम
निषेधश्चलेरङादेशश्च न शङ्कनीयः ।

प्रश्न ३. ववृतीति, इत्यस्य प्रक्रिया दर्शनीया

उ०— वृत् घातोर्यङि यङोऽचि चेति यङोलुकि प्रत्ययलक्षणतया वृत् इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासत्वे
उरदिति अत्वे रपरत्वे हलादिशेषे व वृत् इति स्थिते रुप्रिकौ च लुकि इति रगागमेऽनुबन्ध-
लोपे ववृत् इत्यस्य सनाद्यन्तत्वेन घातुत्वान्नुङि लस्य शेषात्कर्तरीति परस्मैपदसंज्ञके तिपि
सार्वधातुकत्वे शपि चर्करीति चेत्यदादी पाठाच्छपो लुकि यङो वा इतिपाक्षिके ईटि प्राप्तस्य
लघूपधगुणस्य “नाभ्यस्नस्याचि पितिसार्वधातुके” इति निषेधे ववृतीति, इडभावे गुणे ववृति,
रिगागमे वरिवृतीति, रीगागमे वरीवृतीति, वरिवृति, वरीवृति, इति षड्रूपाणि ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) बोभवीति, अबोभवीत्, जङ्गमिता, ववृतीति, अचर्कः, चाकीर्हि, तातति, एतेषां
निष्पत्तिप्रक्रियां दर्शयत ।
- (२) निम्नाङ्कितानां सत्राणां प्रवृत्तिस्थलं स्वकल्पितोदाहरणैः स्पष्टीक्रियताम्
(क) यङो वा ।
(ख) रुप्रिकौ च लुकि ।
(ग) ऋतश्च ।
- (३) शितपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्ट यद्गणेन च ।
यत्वेकाज्ग्रहणं चैव पञ्चतानि न यङलुकि ॥
अस्या सूत्रकारिकायाः कथनं स्पष्टीकुरुत ।
- (४) अधोनिर्दिष्टानि क्रियापदानि अनुसृत्य तेषां रूपाणि विलिखत
(क) बोभवीति । (ख) जङ्गमीति । (ग) ववृतामास । (घ) अचर्करीत् । (ङ) तातति
- (५) ववृतिं, चर्कति, तातति, बोभवीति एतानि क्रियापदानि प्रयुज्य पुनश्च चत्वारि वाक्यानि
निर्मित ।

अथ नामधातुप्रक्रिया

सुप आत्मनः क्यच् ३।१।८

इषिकर्मण एषितुरात्मसम्बन्धिनः सुवन्तोदिच्छायामर्थे क्यच्वा ।

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २।४।७१

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् ॥

क्यचि च ७।४।३३

अवर्णस्य ईत्स्यात् । आत्मन पुत्रमिच्छति पुत्रीयति (१) । (मान्तप्रकृतिकसुवन्ता-
इव्ययाच्च क्यञ्ज । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ।

अशनायोदन्य-धनाया बृभुक्षा-पिपासा-गर्द्वेषु ७।४।३४

एते क्यञ्जन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बृभुक्षादौ किम् ?
अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।

अश्व-क्षीर वृष लवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ७।१।५१

एषां क्यच्चलुक् । (अश्ववृषयोर्मयुनेच्छायाम्) । अश्वस्यति बडवा वृषस्यति गौः । (क्षीरलव-
णयोर्लालसायाम्) क्षीरस्यति बालः । लवणस्यत्युष्टः । (सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लाल-
सायां सुगसुको) । दधिस्यति । दध्यस्यति ।

नः क्ये १।४।१५

क्यचि क्यङि च नान्तमेवपदं नान्यद् । नलोपः । राजीयति । नान्तमेवेति किम् ?
वाच्यति (२) । 'हलि च' गीर्यति (३) । पूर्यति । घातोरित्येव तेनेह न । दिवमिच्छति
दिव्यति ।

क्यस्य विभाषा ६।४।५०

हलः परयोः क्यचक्यङोर्लोपो वाऽऽर्धधातुके । 'आदे परस्य' (४) । 'अतो लोपः' । तस्य
स्थानिवद्भावान्नोपधाया गुणः । समिधिता समिध्यता ।

-
- (१) पुत्र + अम् + य, 'सन्नाद्यन्ता धातव' इति धातुत्वम्, (सुपो लुक् लट्, तिप्, शप्,
पुत्र + य + अ + ति, अकारस्य (पुत्रशब्दस्यस्य ईत्वम्, पररूपम्,) (यकारस्याऽकारस्य)
'अतो गुणे' इत्यनेन पुत्रीयति ।
- (२) अन्यथाऽत्र चोः कुरिति कुत्वं 'मलां जहोऽन्ते' इति जश्त्वं च स्यात् ।
- (३) गिरमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यचि हलि चेत्युपधादीर्घे गीर्यति ।
- (४) इति 'य' मात्रस्य लोपः, ततोऽवशिष्टस्य 'अ' इत्यस्य 'अतो लोपः' इत्यनेन लोपः ।

काम्यञ्च ३।१।९

उक्तविषये काम्यञ्च । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्यता ।

उपमानादाचारे ३।१।१०

उपमानात्कर्मणः सुवन्तादाचारेऽर्थे क्यञ्च । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयतिच्छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् । (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्वा वक्तव्यः) । 'अतो गुणे' । कृष्ण इवाचरति कृष्णति स्व इवाचरति स्वति । सस्वौ ।

अनुनासिकस्य क्वि झलोः विङिति ६।४।१५

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः क्वौ झलादौ विङिति च । इदमिवाऽऽचरति इदामति । राजेवाचरति राजानति । पन्था इवाचरति पथीनति । मथीनति । इत्तिभ्रिति नोपधा दीर्घः (इत्यपरे) पथेनति (१) । मथेनति

कर्तुः क्यङ्क सलोपश्च ३।१।११

उपमानात्कर्तुः सुवन्तादाचारेऽर्थे क्यङ्क वा सान्तस्य कर्तुं वाचकस्य लोपो वा । क्यङ्क वेत्सुमतेः पक्षे वाक्यम् । (संनियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः) इति क्यङ्क सलोपयोः सहैव प्रवृत्तिः । लोपश्च व्यवस्थितः । (ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया) कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजायते । अप्सरायते । यथायते, यथास्यते । विद्यायते, विद्वस्यते । (आचारेऽवगल्भ-क्लीब-होडेभ्य क्विप्वा वक्तव्यः) वा ग्रहणाद् वाक्यमपि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः । क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्व चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीबते । होडते । भूतपूर्वाद्व्यनेकाच आम् (२) । एतद्वातिकारम्भसामर्थ्यात् । अवगल्भाञ्चक्रे । क्लीबाञ्चक्रे । होडाञ्चक्रे । उपसर्ग समानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पुथक् क्रियते । तेन गल्भ शब्दात् प्राक्, अट् । अवगल्भत । अवगल्भिष्ट ।

लोहितादिडाज्म्यः क्यष् ३।१।१३

वा क्यषः १।३।९०

क्यषन्तात्परस्मैपद वा । अलोहितो लोहितो भवति—लोहितायति लोहितायते । ननूच्चारणसा-
मर्थ्यात् काम्यञ्च इव क्यषोऽपि ककारः कुतो न श्रूयते, तस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् (३) । पटापटायति,

-
- (१) अन्तरङ्गत्वादीर्घस्ततो लघूपधत्वाऽभावात् गुणः, पथीनति ।
  - (२) अन्त्याऽकारस्येत्वेन लुप्तत्वात्, क्विप् धातूनामेकात्त्वेन कास्यनेकाच इत्यस्याऽप्रवृत्तेः ।
  - (३) उच्चारणसामर्थ्याद् यथा काम्यञ्चप्रत्ययस्य ककारो न लुप्यते तथा क्यषोऽपि ककारो न लुप्यते, किन्तु श्रूयते तदाहृतस्य भाष्येति । तस्य = क्यषः ककारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् यदि ककारश्चवर्णमिष्टमवविध्यत्तर्हि ककारं किमिति प्रत्याख्यास्यद्भाष्यकारः ।

पटपटायत (१) ।

कष्टाय क्रमणे ३।१।१४

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् । कष्टाय क्रमते—कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सते, इत्यर्थः ।
(सन्न-कल-कष्ट-कृच्छ-गहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम्) । कण्व=पाप चिकीर्षति । सत्रायते ।
कक्षायते ।

कर्मणो रोमन्थ-तपोभ्यां वर्ति-चरोः ३।१।१५

कर्मभूताभ्यां रोमन्थ-तपोभ्यां क्रमेण वर्तनाया चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति
=रोमन्थायते । (हनुचलन इति वाच्यम्) चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः ।
नेह-कीटो रोमन्थं वर्तयति । (तपसः परस्मैपदं च) तपश्चरति-तपस्यति ।

बाष्पोऽभ्यमामुदमने ३।१।१६

बाष्प मुदमति = बाष्पायते । ऊष्मायते । (फेनाच्छेति वक्तव्यम्) फेनायते ।

शब्द वर-कलहाभू-कण्व-मेघेभ्यः करणे ३।१।१७

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् । शब्दं करोति-शब्दायते । (सुदिनदुर्विननीहारेभ्यश्च)
सुदिनायते । दुदिनायते । नीहारायते (प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च) प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे
णिच्स्यात् 'इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुवद्भाव-रभाव-टिलोप-विन्मत्तुलोप-यणदिलोप-प्रस्यस्फा-
द्यादेश भसंज्ञास्तद्वर्णावर्षा स्युः । पटुमाचष्टे = पटयति । परत्वाद् वृद्धौ सत्या टिलोपः । अपीपटत्
(२) । णौ चङीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेलोपोबलीयानिति स्थितम् (३) । अपपटत् ।

पुच्छ-भाण्ड-चीवराणिङ् ३।१।२०

(पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ।) विविधं विरुद्ध चोत्क्षेपणं = व्यसनं । उत्पुच्छयते ।
परिपुच्छयते (भाण्डात्समाचयने) संभाण्डयते । समभाण्डयत । (चीवरावर्जने परिधाने च)
संचीवरयते भिङ्गुः ।

(१) पटच्छब्दाद् डाचि 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुल' मिति द्वित्वे 'नित्यमाग्रेडिते डाची' ति
पूर्वतकारस्य पररूपे द्वित्वादिलोपे च पटपटाशब्दाद्वाजन्तात्क्यपि रूपमिदम् ।

(२) पटुशब्दणिचि 'अचो ञ्छिति' इति वृद्धिरपि प्राप्ता-इष्टवद् भावाद्, टिलोपोऽपि, तत्र
परत्वात् वृद्धौ सत्या टेः = ओकारस्य लोपः, तेन नायमग्लोपी तस्माद्भवति सन्वद्भावो
दीर्घश्च (लृङि) अपीपटत् ।

(३) भाष्ये तु वृद्धेलोपोबलीया नित्युक्तत्वाद् णौ वृद्धि बाधित्वा टेः = उकारस्यैव लोपः,
तेनायं भवत्यग्लोपी, अतो न सन्वद्भावदीर्घो, अपपटत् ।

मुण्ड-मिश्र-इलक्षण-लवण-स्रत-वस्त्र-हल-कल-कृत-स्तूस्तेभ्यो णिच् ३।१।२१

कृजार्थे । मुण्डं करोति = मुण्डयति । (व्रताद्भोजन तन्निवृत्त्योः) पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । (वस्त्रात्समाध्यावने) संवस्तयति । (हल्याविभ्योऽग्रहणे) हलिकल्पोरदन्तत्वं च निपात्यते (हलि कलि वा गृह्णाति-हलयति (१), कलयति । महद्वलं = हलिः । कृतं गृह्णाति-कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं = केशा इत्येके । जटीभूता केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । (सत्यार्थवेदानामापुवक्तव्यः) सत्यापयति । अर्थापयति । वेदापयति । पापं विमुञ्चति-विपाशयति । रूपं पश्यति-रूपयति । वीणयोपगायति-उपवीणयति । तूलेनानूकुष्णाति-अनुतूलयति । तुणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकं हपस्तीति-उपश्लोकयति । सेनायभियाति-अभिवणयति । लोमान्यनुमाष्टि-अनुलोमयति । त्वच संवरणे । पचाद्यच् । त्वचं गृह्णाति-त्वचयति । वमंजा संनहति-संवमयति । वर्णं गृह्णाति-वर्णयति । चूर्णखड्गं मते-अवचूर्णयति ।

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. वाच्यति, इत्यस्य साधुत्वं दर्शयत

उ०- राजीयति, इत्यत्र अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमादायैव पदत्वाभ्रलोपे सिद्धे “नः क्ये” इति सूत्रस्य, “सिद्धे सति प्रारभ्यमाणो विधिनियमाय कल्पते” इति नियामकत्वात् नान्तस्यैव पदत्वम्, अन्यत्र पदत्वाभावः, तेन आत्मनीवाचमिच्छतीत्यर्थे “सुप आत्मनः क्यच्” इति क्यच्यनुबन्धलोपे सनाद्यन्तत्वेन धातुत्वात् ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोरेति सुपो लुकि लटि तिपि शपि परह्ये वाच्यति, इति रूपम्, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमादाय पदत्वाभावात् चोक्कुरिति कृत्वाभावः । वचिस्त्वपीति संप्रसारणन्तु न धातोः कार्यमुच्यमानं धातुविहितप्रत्यये एव इति नियमात् ।

प्रश्न २. पुत्रकाम्यता, इत्यस्य साधुत्वं वर्णयत

उ०- आत्मनः पुत्रमिषिता, इति विग्रहे पुत्र अम् सुवन्तात् “काम्यच्च” इति काम्यचि अनुबन्धलोपे सनाद्यन्तत्वेन धातुत्वात्सुपो लुकि धातुत्वाल्लुटि लस्य तिपि तिपोऽन्तत्वेऽनुबन्धलोपे तासि तासः प्रार्थधातुकतया इटि “अतो लोपः” इति काम्यचोऽकारस्य लोपे पुत्रकाम्यता, इति रूपम् ।

प्रश्न ३. सत्त्वो, इति प्रयोगं साधु साधयत

उ०- स्व इव आचचार, इत्यर्थे स्वशब्दात् ‘सर्वं प्रातिपदिकेभ्यः किवन्वा वक्तव्यः’ इति क्विपि सर्वापहारलोपे सनाद्यन्तत्वेन धातुत्वाल्लिटि लस्य तिपि तिपो णलि द्वित्वेऽभ्यासत्वेऽभ्या-

(१) हलिकल्पोरदन्तत्वं निपातनात् बृद्धेः पूर्वं पञ्चाढ्या टिलोपे (अलोपे-आलोपे वा) अगेव लुप्यत इति अग्लोपित्वान्न सन्वद्भावदीर्घो अजहलत् ।

सलोपे च स स्व भ इति स्थिते प्रचो जिहतीति वृद्धौ सत्त्वा अ इति जाते "आत ग्री णल"
इति ओत्वे वृद्धौ सस्वी, इति रूपम् ।

अध्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) पुत्रीयति, राजीयति, समिधिता, पथीयति, विद्यायते, लोहितायते, तपस्यति, वाष्पायते, अपीपटत्, विपुच्छयते, हलपति, सत्यापयति एते साधु साधनीयाः ।
- (२) निम्नादिकतप्रयोगेषु विशिष्टकार्यविधायकानि वार्तिकानि उत्सिख्य तेषां विशेषकार्यं च दर्शयत ।
(क) दधिस्स्यति । (ख) अश्वस्स्यति वडवा । (ग) स्वति । (घ) भोजायते । (ङ) सत्रायते ।
(च) तपस्यति । (छ) सचीवरयने भिक्षुः । (ज) । गूढाक्षं वृणयति ।
- (३) अधोऽदिकतेषु विशेषकार्यकारिणां सूत्राणामुल्लेखं विधाय तेषां कार्याणि च ब्रूत
(क) पुत्रकाम्यति । (ख) पुत्रीयति । (ग) इरामनि । (घ) वष्टायते । (ङ) रोमन्धायते ।
(च) सम्दायते । (छ) मुण्डयति ।
- (४) क्रियापदस्य अशुद्धिं शोधयत
(क) अपुत्रिणः सदा पुत्रीयन्ते ।
(ख) सर्वे आर्या द्विजान् सर्वान् विष्णुयन्ते स्तुवन्ति च ।
(ग) अप्सरोयन्ति युवतयः ।
(घ) घ्रीमन्तो विद्वष्येते ।
(ङ) हिमनद्यः शीते फेनायन्ति ।
- (५) अधोनिर्विष्टान् प्रयोगान् प्रयुज्य पृथक् पृथक् वाक्यानि विरचयत
(क) धनायति । (ख) विष्णूयति । (ग) राजानति । (घ) तपस्यति (ङ) सवम्त्रयति ।
- (६) कण्डूयति, कण्डूयते अनयो साधनप्रक्रियां सम्यग् दर्शयत ।
- (७) कण्डवादीनां धातुत्वं प्रातिपदिकत्वं च प्रतिपादयत ।

अथ कण्ड्वादिः

कण्ड्वादिभ्यो यक् ३।१।२७

एभ्यो धातुभ्यो (१) नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे ॥ कण्डूङ् गात्र विधर्षणे (२) । कण्डूयति ।
कण्डूयते । इत्यादि ।

अथात्मनेपदप्रक्रिया

कर्तरि कर्मव्यतिहारे १।३।१४

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतीलुनीते = अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः ।

न गति हिंसार्थेभ्यः (३) १।३।१५

व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति । (हरतेरप्रतिषेधः) । संहरन्ते राजानः ।

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १।३।१६

(परस्पररोपपदाच्चेति वक्ष्यम्) । इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिसृजन्ति ।

मेर्विज्ञः १।३।१७

निविशते ।

परिव्यवेभ्यः क्रियः १।३।१८

परिक्रीणीते । बिक्रीणीते । अवक्रीणीते ।

विपराम्यां जेः १।३।१९

विजयते । पराजयते ।

---

(१) धातुग्रहणं प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थम्— द्विविधा हि कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि च, तत्र-
धातुभ्य एव स्यादित्यर्थः । यकः कित्त्वेन धातवः (कण्ड्वादयः) इति ज्ञायते । कण्डूङ्—
इति दीर्घपाठेन प्रातिपदिकान्यपीति, यदि तु धातव एव स्युस्तर्हि ह्रस्वान्ते पठितेऽपि यकि
परे 'अकृतसार्वधातुकयोः' इति दीर्घेण 'कण्डूयते' इति सिद्धेः किं दीर्घं पाठेन ।

(२) जित्वादुभयपदी ।

(३) गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतिहारे पूर्वसूत्रप्राप्तमात्मनेपदस्य स्यादित्यर्थः ।

क्रीडोऽनु-सं-परिम्यदथ १।३।२१

चादाङ् । अनुक्रीडते । संक्रीडते । आक्रीडते । (समोऽकूजने) संक्रीडते । कूजने तु सक्रीडति चक्रम् । (आगमेः क्षमायाम्) प्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् = मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । (शिक्षेज्ज्ञासायाम्) (१) । अनुधि शिक्षते = अनुविषयज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ।

वृत्ति-सर्ग-तायनेषु क्रमः १।३।३८

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । सर्गः = उत्साहः । अध्ययनाथ क्रमते । तायनं = बुद्धिः । क्रमन्तेऽस्मिच्छास्त्राणि = स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ।

आङ् उद्गमने १।३।४०

आक्रमते सूर्यः (ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम्) नेह-आक्रमति धूमो (२) हर्म्यतलात् ।

वेः पादविहरणे १।३।४१

साधु विक्रमते बाजी ।

प्रोषाम्यां समर्थाभ्याम् (३) १।३।४२

प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थाभ्यां किम् ? प्रक्रमति = गच्छतीत्यर्थः । उपक्रमति = आगच्छतीत्यर्थः ।

अनुपसर्गाद्वा १।३।४३

कामति । क्रमते ।

अपह्नवे ऋः १।३।४४

शतमपजानीते = अपलपतीत्यर्थः ।

अकर्मकाञ्च १।३।४५

सर्पिषो जानीते = सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ।

(१) शक्तेः सन्नस्तस्य शिक्षेत्यनेन ग्रहणं, न तु शिक्षाविद्योपादाने इत्यस्य । सति भीमेतीस् अभ्यासलोपः - शिक्षते ।

(२) ज्योतिरुद्गमने इत्युक्तत्वाच्चेहोऽऽक्रमनेपदम्, नहि धूमो ज्योतिः ।

(३) समोऽर्थो ययो स्तौ समर्थो (शकन्त्वादित्वात्पररूपम्) तुल्यार्थावित्यर्थः । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता, तेन प्रारम्भार्थाभ्यां प्रोषाम्यां क्रमतेरात्मनेपदमित्यर्थः ।

समवप्रविभ्यः स्थः १।३।२२

संतिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते । (आहः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्) शब्दं नित्यमातिष्ठते ।

प्रकाशन(१)—स्थेयाख्ययोश्च १।३।२३

गोपी कृष्णाय तिष्ठते = आशय प्रकाशयतीत्यर्थः । 'सशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' = कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ।

उवोऽनूर्ध्वकर्मणि १।३।२४

मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् ? पीठादुत्तिष्ठति ।

उपान्मन्त्रकरणे १।३।२५

आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । (उपाद्देव-पूजा-संगतिकरण-मित्रकरण-पर्याष्वति वाच्यम्) आदित्यमुपतिष्ठते(२) । गङ्गा यमुना-मुपतिष्ठते (३) । रथिकानुपतिष्ठते — मित्रीरुगेतीत्यर्थः । पन्याः सुधन्मुपतिष्ठते = प्राप्नोति, इत्यर्थः । (वा लिप्तायाम्) । भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठति, उपतिष्ठते वा ।

उद्विभ्यां तपः १।३।२७

अकर्मकादित्येव । उत्तपते, वितपते = दीप्यते, इत्यर्थः । (स्वाह्यगकर्मकाज्जेति वक्तव्यम्) । (४)

आहो यमहन्ः(५) १।३।२८

आयच्छते । आहते । अकर्मकास्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह-परस्य शिर आहन्ति ।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् २।४।४४

हनो वधादेशो वा लुङि । आवधिष्ट, आवधिषाताम्, आवधिषत् ।

हनः सिच् १।२।१४

क्ति । अनुनासिकलोपः । आहत् । आहसाताम् । आहसत् ।

---

(१) प्रकाशन स्वाभिप्रायाविष्करणम् । स्थेयाख्या — विवाद निर्णेतुरभिधानम् । प्रकाशनाख्यायां स्थेयाख्यायाञ्च वर्तमानात्स्थाघातोरात्मनेपदमित्यर्थः ।

(२) स्तुत्यादिभिः पूजयतीत्यर्थः ।

(३) उपश्लिष्यतीत्यर्थः ।

(४) चकारेणाऽकर्मकस्यापि सकृद्ग्रहः ।

(५) आह पूर्वकाद् यम् घातोर्हन्तेश्चात्मनेपदमित्यर्थः ।

यसो गन्धने १।२।१५

सिच् कित् । गन्धनं = सूचनं = पद्मोपाविष्करणम् । उदायत् (१) । गन्धने किम् ? उदायस्त पादम् = आकुष्टवानित्यर्थः ।

समोगम्पुच्छिम्याम् १।३।२६

अकर्मकाभ्यामित्येष । संगच्छते ।

वा गमः १।२।१३

गमः परी ज्ञानादी लिङ् सिचो वा किनी स्तः । संगसीष्ट, संगंसीष्ट । समगत, समगस्त । समुच्छते । अकर्मकाभ्यां किम् ? ग्रामं संगच्छति । (विविप्रच्छिद्-स्वरतीनामुपसंख्यानम्) वेत्तेरेव ग्रहणम् । सवित्ते । संविदाते ।

वेत्तेविभाषा ७।१।७

वेत्तेः परस्य आदेशस्यातो रुडागमो वा । सविद्रते, संविदते । मंपच्छते । संस्वरते । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीना कथमकर्मकतेति चेत्, शृणु ।

(२) धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंगृहात्

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥१॥

वहति भारम् । नदी वहति — स्पन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा—मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा—'हितान्न यः मंशृणुते स किं प्रभुः' ।

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरण - ज्ञान - भृति - विगणन - व्ययेषु नियः १।३।३६

शास्त्रे नयते (३) । दण्डमुन्नयते = उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते (४) । तत्त्वं नयते । कर्मकरानुपनयते । करं विनयते = राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते =

(१) उदाङ् पूर्वकाद् यम् धातोरत्मानेपदे लुङि गन्धनार्थे निष् कित्वेऽनुनासिकलोपे ह्रस्वा-दङ्गाविति सिचो लोपे 'उदायत्' इति रूपम् । गन्धनभिन्नेऽर्थे तु कित्वाभावेनानुनासिकलो-पाभावे ह्रस्वात्परत्वाभावान्न सिचो लुक् उदायस्त ।

(२) धातोरर्थान्तरे = धातुपाठपठितादर्थान्तरार्थे वृत्ते = वर्तनात् क्रियाऽऽकर्मिका भवति, यथा—प्रापणार्थस्य वह्, धातोः भारं वहतीत्यादौ सकर्मकत्वेऽपि स्यन्दनरूपाभ्यान्तरप्रयोगे 'नदी वहतीत्यादौ' अकर्मकता ।

(३) शास्त्रस्य सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थस्तेन शिष्य संमाननं फलितम् ।

(४) विधिनाऽऽन्यमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयपूर्वकेणाध्यापनेनोपनेतरि — आचार्यत्वं क्रियते ।

धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । (उपसर्गादस्यत्पूद्योर्बेति भाष्यम्) बन्धान्निरस्यति, निरस्यते ।
समूहति, समूहते ।

उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ७।४।३२

यादौ किति । त्रह्य समुह्यात् । अग्निं समुह्य ।

निसमुपविभ्यो ह्रः १।३।३०

निह्वयते ।

स्पर्शायामाङ् १।३।३१

कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्शाय किम् ? पुत्रमाह्वयति ।

उदञ्चरः सकर्मकात् १।३।५३

धर्ममुञ्चरते = उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः ।

समस्तृतीया युक्तात् (१) २।३।५४

रणेन सम्चरते ।

दाणञ्चसा चेञ्चतुर्थ्यर्थे १।३।५५

समोदाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं (२) स्यात् तृतीया चेञ्चतुर्थ्यर्थे । दास्या
सयच्छते कामी ।

उपाद्यमः स्वकरणे १।३।५६

स्वकरणं = स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ।

विभाषोपयमने १।२।१६

यमः सिच् किद् वा विवाहेऽर्थे । रामः सीतामुपायत । उपायंस्त वा = उदबोद्धेत्यर्थः ।

ज्ञा-शु-स्मृ-दृशां सनः १।३।५७

सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् (३) । धर्मं जिज्ञामते । श्रुश्रूषते । सुस्मृषते । दिदृक्षते ।

नाऽनोर्नः (४) १।३।५८

पुत्रमनुजिज्ञासति ।

---

(१) संपूर्वकात् चरघातोः तृतीयान्तेनयोगे आत्मनेपदमित्यर्थः ।

(२) आत्मनेपदम् ।

(३) आत्मनेपदमित्यर्थः । 'पूर्वबत्सनः' इत्यस्यापवादोऽयम् ।

(४) अनुपूर्वकाज् ज्ञा घातोः सन्नन्तान्नात्मनेपदमित्यर्थः ।

प्रोपाभ्यां युजेरवज्ञपात्रेषु १।३।६४

प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । (स्वराद्यन्तोपसर्गाविति वाच्यम्) उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते ।
अयज्ञपात्रेषु किम् ? द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ।

समः ण्युवः १।३।६५

संक्रण्ते षस्त्रम् ।

गन्धनावक्षेपण-सेवन-साहसिक्य-प्रतियत्न प्रकथनो पयोगेषु कृञः १।३।३२

गन्धनं = हिंसा । उत्कुरुते = सूचयतीत्यर्थः । भवक्षेपणं = भर्त्सनम् । श्येनोवर्ति-
कामुदाकुरुते = भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुपकुरुते = सेवते । परदारान् प्रकुरुते = तेषु सहसा
प्रवर्तते । एघोदकस्योपस्कुरुते (१) = गुणमाधत्ते । कयाः प्रकुरुते = प्रकथयतीत्यर्थः । ज्ञतं
प्रकुरुते = धमार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् ? कटं करोति ।

॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. व्यतिलुनीते इत्यस्य साधुत्वप्रकारं दर्शयत

उ० वि + अति इति उपसर्गद्वयपूर्वकाल्लूञ् धातोर्लटि ततः 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इति
सूत्रेण कर्मव्यतिहारे द्योत्ये कर्तरि आत्मनेपदे कृते लस्य ते 'क्रादि भ्यः शना' इति सूत्रेण शनाप्रत्यये
उभयत्र सार्वधातुकमंज्ञायां 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति सूत्रेण लूञो ह्रस्वत्वे 'ई ह्रल्यघोः' इति सूत्रेण
शनाप्रत्यस्य आकारस्य ईत्वे तकारस्य एत्वे ततो यणि व्यतिलुनीते इति सिद्धयति ।

प्रश्न २. आहृत इत्यस्य सिद्धिपथं दर्शयत

उ० आहृपूर्वाद् हन्धातोर्लुङि 'आहो यमहनः' इति आत्मनेपदे वधादेशाभावपक्षे तङि
श्लो सिचि 'हनः सिच्' इति सिचः कित्वे 'अनदात्तोपदेश . . . . . इत्यादि सूत्रेण नलोपे
'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे अटि दीर्घे च आहृत इति ।

प्रश्न ३. जिज्ञासते इत्यस्य साधनप्रक्रियां दर्शयत

उ० जिघातोः सनि 'सन्त्यडोः' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे ह्रस्वे अभ्यासस्य चत्वे 'सन्त्यतः' इति
अभ्यासेत्वे ततो लटि 'जिघाभ्रस्मृदृशां सनः' इति आत्मनेपदे तङि षणि पररूपे च उक्तं रूपं सिद्धम् ।

(१) एघोदकस्योपस्कुरुते = एघश्चोदकञ्चेति समाहार द्वन्द्वः, एघः = इन्धनम्-उदकं =
जलम्, एघोदकम् उपस्कुरुते = 'उगात्प्रतियत्ने' इति सूट् (कृञः प्रतियत्ने' इति षष्ठी)
गुणमाधत्ते इत्यर्थः । एघस्य = काष्ठस्य ओषणादि गुणाधानम् । दकस्य = जलस्य तु
गन्धद्रव्य सम्पर्कजनित गन्धाधानम् ।

- (१) व्यतिलुनीते, निविशते, धिजयते, अनुक्रीडते, आक्रमते सूर्यः, सन्तिष्ठते, भुक्तावुत्तिष्ठते, उत्तपते, आवर्षिष्ट, आहत, शास्त्रे नयने, निह्वयते, कृष्णश्चाणूरमाह्वयते, वास्या संयच्छते कामी, राम, सीतामुपायत, हरिमुपकुस्ते, एते प्रयोगा साधु साधनीयाः ।
- (२) निम्नलिखितेषु प्रयोगेषु प्रवर्तमानानि वार्तिकानि उल्लिख्य तेषां कार्याणि च लिखत
 (क) धनुषि शिक्षते । (ख) जवदनित्यमानिष्ठते । (ग) आदित्यमुपतिष्ठते ।
 (घ) उत्तपते पाणिम् । (ङ) बन्धं निरस्यते ।
- (३) क्रियापदस्य अशुद्धिं परिहरत
 (क) भटाः परस्परं संप्रहरन्ति ।
 (ख) देवीप्रसाद उपानहौ विक्रीणाति ।
 (ग) बालकाः कन्दुकेन संक्रीडन्ति ।
 (घ) मुनयः सूर्यमुपतिष्ठन्ति ।
 (ङ) मल्लः क्रोधेन मल्लमाह्वयति ।
- (४) अधस्तनानां सूत्राणामुदाहरणानि देयानि
 (क) वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ।
 (ख) प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ।
 (ग) समवप्रविभ्यः स्थः ।
 (घ) समो वम्बुच्छिभ्याम् ।
 (ङ) वेत्तेविभाषा ।
 (च) उपसर्गाद्घ्रस्वस्व ऊहनेः ।
 (छ) समः ण्वुवः ।
- (५) धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपग्रहात् ।
 प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥
 पछमिदं सोदाहरणं स्पष्टं व्याख्यायताम्
- (६) विक्रमते, अपजानीते, संपृच्छते, नयते, प्रयुञ्जते, प्रकुस्ते, उपस्कृते एतानि क्रियापदानि प्रयुज्य पृथक् पृथक् वाक्यानि विरचयत ।

(७) कृपाणि विलिखत

- (क) आङ् पूर्वार्त् क्रमधातोर्लोडि मध्यमपुरुषे ।
- (ख) आङ्पूर्वार्द्धिनधातोर्लुङि उत्तमपुरुषे ।
- (ग) सम्पूर्वाद् गम्धानोविधिनिङि प्रथमपुरुषे ।
- (घ) सम्पूर्वाद् दाण्धातोर्लोडि मध्यमपुरुषे ।
- (ङ) श्रुधातोः सनि सटि प्रथमपुरुषे ।

अथ परस्मैपदप्रक्रिया

‘शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्’ । शिव-श्वयति ।

विभाषाश्वेः ६।१।३०

संप्रसारणं वा लिटि यङि च । शुधाव । शुकुवतुः । (श्वयतेर्लिटि, अभ्यास-सङ्गण प्रति-
शेषः) शिशवाय । शिशिवयतुः । शिशिवयुः । शूयात् । जृस्तम्भिवत्यङ् वा ।

श्वयतेरः ७।४।१८

अङि । अश्वत् । अश्वन् । विभाषेति चङ् । अशिशिवयत् । अश्वयीत् ।

अनुपराम्या कृञः १।३।७६

कर्तृगोपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति । पराकरोति ।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः (१) १।३।८०

क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ।

प्राद्वहः १।३।८१

प्रवहति ।

परैर्मृषः १।३।८२

परिमृष्यति ।

व्याङ् परिभ्यो रमः १।३।८३

विरमति । आरमति ।

उपाच्च १।३।८४

यज्ञदत्तमुपरमति, उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽयम् ।

विभाषाऽकर्मकात् १।३।८५

उपाद्भवेः परस्मैपदं वा स्यात् । उपरमति, उपरमते । निवर्तते इत्यर्थः ।

---

(१) क्षिप घातुर्हि स्वरितेत्त्वादुभयपदी, ततश्च कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदे प्राप्ते तत्रा-
पि परस्मैपदविधानायमिदं सूत्रम् । अभिप्रत्यतिभ्य उपमर्गेभ्यः परस्य क्षिपः परस्मैपद-
मेवेति सूत्रार्थः ।

बुध-गुध-नश-जनेह-प्र-हु-सुम्यो णेः १।३।८६

एभ्यो ष्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । निचश्चेत्यस्यापवादः । बोधयति-पदम् । बोधयति
काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जरयति सुखम् । प्रादयति = प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति ।
स्त्रावयति ।

क्रीडजीनां णौ ६।१।४८

आत्वं स्यात् । ग्रध्यापयति (१) ।

णौ च संज्ञकोः २।४।५१

सन्परे ऋ परे च णौ इहोमाह वा । ग्रध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । कापयति । जापयति ।

नगरणचलनार्थेभ्यश्च (२) १।३।८७

निगारयति । चलयति । (अदे प्रतिषेधः) (३) । आदयते देवदत्तेन ।

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् १।३।८८

ष्यन्तात्परस्मैपदम् शोने । कृष्णस्तं गोपो शाययति ।

न पा-वस्याङ्यमाङ्यस-परिमुह-वचि-नृति-वद-वसः १।३।८९

यभ्यो ष्यन्तेभ्यः परस्मैपदम् न । पाययते । दमयते । आधामयते । आयासयते । परिमोहयते ।
रोचयते । नतयते । वादयते । वासयते । (षेठ उपसंख्यानम्) । धापयते । अकर्त्तृभिप्राये शेषादिति
परस्मैपदं स्यादेव (४) । वस्तान्पाययति पयः ।

॥ इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥

(१) 'इह अध्ययने' इत्यस्मात् निचि क्रीडजीनामित्यात्वे पुकि च सति अधिपूर्वत्वे-ग्रध्यापयति ।

(२) निगरणं = मक्षणम्, चलनं = कम्पनम्-इत्येतदर्थकेभ्यो ष्यन्तेभ्यः परस्मैपदमित्यर्थः । निच-
श्चेत्यस्यापवादः ।

(३) निगरणार्थत्वेन प्राप्तं निषिद्ध्यते । अदेर्ष्यन्तात्परस्मैपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । आदयते
देवदत्तेन, "आदिखाद्योने" इति कर्मत्वनिषेधात् नृनीया ।

(४) "अनन्तरम्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा" इति न्यायेन पूर्वमूत्रद्वयप्राप्त्यस्यैव परस्मैपदस्यायं निषेधो
न तु शेषात्कर्तरि, इति प्राप्तस्यापीतिभावः । तेन "दमयन्ती कमनीयतामदम्" इत्यादि
सिद्धम् ।

अभ्यासः

प्रश्न १. अश्वत् इत्यस्य निष्पत्तिप्रक्रियां दर्शयत

उ०— गतिवृद्धयर्थकात् शिवधातोर्लुङि 'शेषान् कर्तरिपरस्मैपदम्' इति परस्मैपदे ततो लस्य तिपि 'इतश्च' इति हलोपे क्लो 'जुस्तम्भ-भुचु-म्लक्ष-युचु-म्लुचु-म्लुञ्च शिवभ्यश्च' इति वैकल्पिके अङि 'श्वयतेरः' इत्यत्वे ततोऽटि 'अश्वत्' इति रूपम् । अङभावे 'विभाषा घेट्श्वयो.' इति विभाषयो चङि द्वित्वे हलो लोपे अटि इयङि अशिश्चयत् इति सिध्यति । यदा चङपि न, तदा सिचि इडागमे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तस्य ईडागमे 'इट ईटि' इति सलोपे गुणेऽयादेशे ह्म्यन्तेति वृद्धिनि-शेषेऽटि अश्वयीत् इति च सिद्ध्यति ।

प्रश्न २. बोधयति इति कथं सिध्यति ?

उ०— अवगमनार्थकाद् बुधधातोर्णौ लघूपधगुणे धातुत्वे लटि 'बुध-युध-नशजनेङ-प्र-दु-स्रुभ्यो णेः' इति परस्मैपदे ततो लस्य तिपि सपि गुणेऽयादेशे च उक्तं रूपं सिद्धम् ।

प्रश्न ३. शाययति इति कथं सिद्ध्यति ?

उ०— शीङ् स्वप्ने इति धातोर्णौ वृद्धौ धातुत्वे लटि ततः 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृ-कात्' इति परस्मैपदे लस्य तिपि णपि गुणे अयादेशे 'शाययति' इति जायते ।

प्रश्न ४. पाययते इत्यस्य साधनप्रक्रियां विलिखत

उ०— पा पाने इत्यरमाद्धातोर्णौ 'आतो युक् चिष्कृतो' इति युकि धातुत्वे लटि प्राप्तस्य परस्मैपदस्य 'न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुह्रचिन्तवदवस' इति निषेधात् आत्मनेपदे सङि टेरेत्वे णपि गुणेऽयादेशे पाययते इति ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) अनुकरोति, परिमृष्यति, विरमति, बोधयति, अध्यजीगप्त् शाययति, धापयते, एते प्रयोगाः साधु साधनीयाः ।
- (२) अधस्तनेषु प्रयोगेषु विशेषकार्यविधायकानां सूत्राणामर्थान् विलिख्य तेषां कार्याणि च सुस्पष्टयत ।
अशिश्चयत्, उपरमति, अध्यापयति, निगारयति, रोचयते ।
- (३) क्रियापदस्य अशुद्धिं परिहरत
(क) पुत्रः पितरमनुकुर्वते ।

- (ख) वाग्बती 'वाग्द्वारात्' प्रवहते ।
- (ग) आर्त्तानामश्रूणि समेषां हृदयानि द्रावयन्ते ।
- (घ) गुरवप्रच्छात्रान् स्नेहेनाध्यापयन्ते ।
- (ङ) नटा वीणां वादयन्ति ।

(४) अधोनिर्विष्टान् प्रयोगान् प्रयुज्य पृथक् पृथक् वाक्यानि विरचयत
पराकरोति, नाशयति, चलयति, अभिक्षिपति शाययति, जनयन्ति, आरमाभ ।

(५) निम्नांकितानां सूत्राणामर्थान् स्पष्टीकृत्य तेषामेकेकमुदाहरणञ्च वत

- (क) उपाच्च ।
- (ख) विभाषाऽकर्मकात् ।
- (ग) णौ च संश्चङोः ।
- (घ) न पादम्याङ्गयमाङ्गयसपरिमुहुरुचिनीतिवदवसः ।
- (ङ) परेर्मुषः ।

(६) कृपाणि विलिखत

- (क) शिवघातोर्लटि उत्तमपुरुषे ।
- (ख) बुधघातोर्णौ लटि मध्यमपुरुषे ।
- (ग) अधिपूर्वाद् इङ्घातोर्णौ लुङि प्रथमपुरुषे ।
- (घ) विपूर्वाद् रमतेर्लटि उत्तमपुरुषे ।
- (ङ) पाघातोर्णौ लटि प्रथमपुरुषे ।

अथ भावकर्मप्रक्रिया

भावकर्मणोः (१) १।३।१३

लस्यात्मनेपदम् ।

सार्वधातुके यक् ३।१।६७

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके धातोर्यक् स्यात् । भावः क्रिया । सा च भावार्थक लकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमः पुष्पः । सिद्धवाच्य क्रियाया अद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादिकम् किन्तु एकवचनमेवोत्सर्गतः, त्वया मया अन्यैश्च भूयते । बभूवे ।

स्य-सिच्-सोयुट्-तासिष्-भावकर्मणोरुपवेशोऽज्जन-ग्रह-वृशां-चिष्वदिट् च ६।४।६२

उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्कार्यं वा स्यात्स्यादिषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । चिष्वद्भावपक्षे (२) - अयमिट्, चिष्वद्भावाद् वृद्धिः । भाविता । भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयत । भाविषीष्ट, भविषीष्ट ।

चिष्भावकर्मणोः ३।१।६६

प्लेशिचण् स्याद् भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत, अभविष्यत । अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मक (३) - अनुभूयते आनन्दश्चर्वत्रेण त्वया मया च । अनुभूयते । अनुभूयन्ते । स्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते (४) । भावयाञ्चक्रे । भावयाम्बभूवे । भावयाभासे । चिष्वदिट् । आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः । भाविष्यते, (४) भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत, भाव्येत । भावयिषीष्ट,

-
- (१) भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः । ल. कर्मणीति सूत्रे सप्तमंकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च, सकर्मकेभ्यस्तु भावे कर्तरि च लकारा विहितास्तेषु कर्तरि लकारा निरूपिताः (दशगण्याम्) अयेदानीं भावकर्मणोर्लकारा निरूप्यन्ते ।
- (२) 'सन्नियोगशिष्टानां सहैव प्रवृत्तिः सहैव निवृत्तिरिति' न्यायेन चिष्वद्भाव सन्नियोगशिष्टोऽयमिट् चिष्वद्भावाभावपक्षे न भवति । सेड धातूनां वलादिलक्षणस्त्विट्स्यादेवेति भावः ।
- (३) यद्यप्ययं भूधातुरकर्मकस्तथाप्युपसर्गवशादर्थान्तरवृत्तेर्भवति सकर्मकः, तेन कर्मणि लकारः । अनुभूयते आनन्दश्चर्वत्रेण त्वया मया च । कर्मणोऽनुक्तत्वाभावात्न द्वितीया, किन्तु प्रातिपदिकार्थभावे प्रथमा, कर्तुश्चानुक्तत्वात्तृतीया ।
- (४) चिष्वदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वाद् भवति णिलोपः ।

भावविषीष्ट । अभाव । अभावविषाताम्, अभावविषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रे । बुभूषिषा ।
बुभूषिष्यते । बोभूयते । अकृत्सावंघातुक्रमोर्दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । स्ताविता, स्तोता । स्ताविष्यते,
स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । अस्तोषाताम् । गुणोर्तीति गुणः— अर्थते । स्मर्यते ।
ऋच्छत्युतामिति गुणः । घारे । सस्मरे । उपदेश । ग्रहणाच्चिष्वदिद् आरिता । अर्ता ।
स्मारिता । स्मर्ता । नलोपः । स्रस्यते । स्रस्रे । इदितस्तु नन्वते । इज्यते ।

तनोतेर्यकि ६।४।४४

आदन्तादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते ।

तपोऽनुतापे च ३।१।६५

प्लेशिचण् न कर्म कर्तरि अनुतापे च । अन्वतप्तपायेन । घुमास्थेतीत्वम् । दीयते । धीयते ।
वदे । दधे ।

आतो युक् चिण्कृतोः ७।३।३३

आदन्तानां युगागमश्चिणि ङिति कृति च । दायिता । दाता । दायिषीष्ट, दासीष्ट ।
अदायि । अदायिषाताम् । शम्यते मोहो मुकुन्देन (१) ।

चिण्मुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् (२) ६।४।६३

चिण् परे णमुत्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा । शामिता (३), शमिता, शमयिता ।
शामिष्यते, शमिष्यते, शमयिष्यते । प्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ७।३।३४

उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ङिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्येति
किम् ? अगामि । मान्तस्येति किम् ? अवादि । अनाचमेति किम् ? आचामि । (अनाचमि-
कमि-वमिनमिति वक्तव्यम्) अकामि (४) । अवामि ।

(१) शम् धातोर्हेतुमण्णो-उपधावृद्धौ-अमन्तत्वेन मित्वाद् ह्रस्वे शमीत्यस्मात्कर्मणि लकारो
यक् णिलोपः ।

(२) लुटि तासि शमि इता, इति स्थितेऽमन्तत्वेनमित्वाभित्यमुपधाह्रस्वे प्राप्ते दीर्घोऽनेन विकल्प्यते ।

(३) चिष्वदिति-आशीयत्वेन तस्यासिद्धत्वाद् णिलोपे दीर्घे विकल्पे च शामिता' शमिता,
चिष्वत्त्वाभावे बलादिलक्षणे इति णिलोपाभावे रूपं 'शमयिता' ।

(४) चिणि 'आयादय आर्धधातुके वा' इति णिङ्भावे रूपमिदम् ।

भञ्जेच्च चिणि ६।४।३३

नलोपो वा । अभाजि (१), अभञ्जि । लभ्यते ।

विभाषा चिण्णमुलोः ७।१।६६

लभेर्नुम् वा । अलम्भि, अलाभि ।

॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

अभ्यासः

प्रश्न १ भाविता इत्यस्य साधुत्वप्रकारो निर्देश्यः

उ०—भू धातारकर्मकतया ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । इति भावे अनद्यतने भविष्यति लुटि तस्यात्मनेपदसङ्गते ने सार्वधातुकत्वे तास् प्रत्यये आर्धधातुकत्वे 'स्य-सिच्-सीयुट्-तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रह-दृशा वा चिण्वदिट् च" इति पाक्षिके चिण्वद्भावे इति च अचो ङिति" इति वृद्धौ आवादशे भावितास् त तस्यशब्देऽनुबन्धलोपे डित्वादित्वांसे भाविता पक्षे चिण्वद्भाव सन्निधौगङ्गिष्ठोऽयमित् चिण्वद्भावाभावपक्षे न भवति, तस्मिन् पक्षे आर्ध-धातुकत्वे इति सार्वधातुकसमाप्रयुक्ते गुणे भविता इति रूपद्वयम् ।

प्रश्न २, बुभूष्यते, इति प्रयोगं साधयत

उ०—बुभूय, इत्यस्य सम्मन्तनया समाद्यन्तेति धातुत्वाद् भावे लटि तस्यात्मनेपदसङ्गते तादेशे सार्वधातुकत्वे "सार्वधातुके यक्" इति यक्यनुबन्धलोपे आर्धतुकत्वे "अतो लोपः" इति अलोपे टेरित्वे च बुभूष्यते, इति रूपम् ।

प्रश्न ३, दायिता इति कया रीत्या निष्पद्यते ?

उ०—दाधानो कर्मणि लुटि लुट्स्ते तासि तस्य डान्वे डित्वमाध्यात् तासष्टेर्लोपे "स्यसिच्-सीयुट्" इति पाक्षिके चिण्वद्भावे इति च कृते चिण्वद्भावात् भातो युक् विष्कृतोः" इति युगागमेऽनुबन्धलोपे दायिता इति रूपम् ।

प्रश्न ४, अलम्भि इत्यस्य साधुत्वं वर्णयत

उ०—लभ् धातो कर्मणि लुङि लस्य भावकर्मणोः" इति ते सार्वधातुकत्वे "सार्वधातुके यक्" इति यकि प्राप्ते न प्रब्रूय चनौ क्लेः सिचि प्राप्ते तं बाधित्वा "चिण् भावकर्मणो रिति क्लेषिचिणि अनुबन्धलोपेऽटिविभाषा चिण्णमुलोः" इति पाक्षिके नुमि अनुस्वारे परसवर्णे च अलम्भि इति रूपम्, पक्षे उपधावृद्धौ अलाभि, इति रूपद्वयम् ।

(१) नलोपपक्षे—उपधावृद्धिः ।

भाववाच्ये कर्मवाच्ये च वाक्यरचना

सकर्मकधातुभ्यो यदा कर्मणि प्रत्ययो विधीयते तदा कर्मण उक्ततया कर्मणि प्रथमा, कर्मणि कृतेन प्रत्ययेन कर्तुरनुक्ततया अनुक्तकर्तरि तृतीया भवति, कर्तृक्रिययोः सामानाधिकरण्यं तु कर्तव्यमेव । यथा गम्धानोः कर्मणि यङि लटि ते च गम्यते इति भवति । अस्याः क्रियायाः प्रयोगे पूर्वोक्तवाक्यनिर्माणव्यवस्थया छात्रेण विद्यालयो गम्यते । एतादृशी वाक्यरचना जायते ।

अकर्मकधातुभ्यो यदा भावे प्रत्ययो विधीयते तदा भावे विहितप्रत्ययेन कर्तुरनुक्ततया अनुक्तकर्तरि तृतीया भवति । भावप्रत्ययान्तरायां क्रियायां सर्वदा एकवचनं च निश्चितम् । भावे कृदन्तप्रत्ययान्तस्य धातोरेकवचनं क्लीबत्वञ्च संपद्यते । यथा ह्री धातो भावे लटि ते यकि च ह्रीयते इति जायते । अस्याः क्रियायाः प्रयोगे पूर्वोक्त वाक्यनिर्माणविधिना—वध्वा ह्रीयते वा वधूभिर्ह्रीयते एतादृशी वाक्यरचना जायते । निम्नस्थया तालिकयाऽपि एतत् स्पष्टं भवति—

तालिका

धातुः

सकर्मकः

कर्मणि प्रत्ययः

↓	↓	↓
कर्ता	कर्म	क्रिया
तृतीया	प्रथमा	कर्मानुसारिणी
वाक्यम्—	छात्रेण विद्यालयो गम्यते ।	

अकर्मकः

भावे प्रत्ययः

↓	↓
कर्ता	क्रिया
तृतीया	सर्वदा एक-
	वचनम्
	कृदन्ते
	क्लीबत्वञ्च

वाक्यम्— (१) वध्वा ह्रीयते ।

(२) वधूभिर्ह्रीयते ।

द्विकर्मकधातूनां क्रियापदेषु वाक्यरचना

दुह्, याच्, पच्, दण्ड्, रुध्, प्रच्छ्, चि, ब्रू, शास्, जि, मध्, मुष्, नी, ह्, कृष्, बह् एते द्विकर्मका धातवः। एषां कर्तरि प्रयोगे कर्तृवृत्तत्वेन कर्तरि प्रथमा भवति। अत्र अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कर्मत्वेन विवक्षित कारकं सच्च कर्मसंज्ञकं तत्र मुख्यकर्मणि च द्वितीया भवति। क्रिया तु कर्तृनुसारिणी। यथा दुह् धातुर्द्विकर्मकः। अस्य कर्तरि लटि त्रिपि 'दोग्धि' इति जायते। अस्य प्रयोगे अपादानादिविशेषैरविवक्षिताद् गोणकर्मत्वेन विवक्षिताद् गोशब्दात् तथा मुख्यकर्मकाद् दुग्धशब्दाच्च कर्मणि द्वितीया जाता। क्रिया तु कर्तृनुसारिणी। एतेन गोपालो गा दुग्धं दोग्धि एतादृशं वाक्यानिर्माणं जातम्।

दुह्यादिभ्यो द्वादशभ्यो धातुभ्यः कर्मणि प्रत्यये कृते कर्तुरनुव्रततया कर्तरि तृतीया, कर्मण उक्ततया च 'गोणकर्मणि प्रथमा, मुख्यकर्मणि तु द्वितीया भवति। क्रिया च कर्मानुसारिणी। यथा- गोपालेन गौदुग्धं दुह्यते इति।

यथा च नीप्रभृतिभ्यश्चतुर्भ्यो धातुभ्यः कर्मणि प्रत्ययो विधीयते तदा तु कर्तुरनुव्रत-
तया कर्तरि तृतीया कर्मण उक्ततया प्रधानकर्मणि प्रथमा गोणकर्मणि च द्वितीया भवति।
क्रिया तु कर्मानुसारिणी। यथा-कृषकेण ग्रामं वृषो नीयते।

बुद्धिभक्षार्थशब्दकर्मकधातुभ्यः कर्मणि प्रत्यये कृते तु निजरेच्छया एकस्मिन् कर्मणि
प्रथमा, अन्यस्मिन् कर्मणि द्वितीया भवति। अन्यत् सर्वं पूर्तकामेव भवति उक्तञ्च-

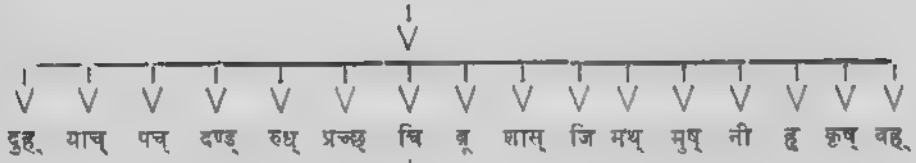
गोणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजरेच्छया ॥१॥

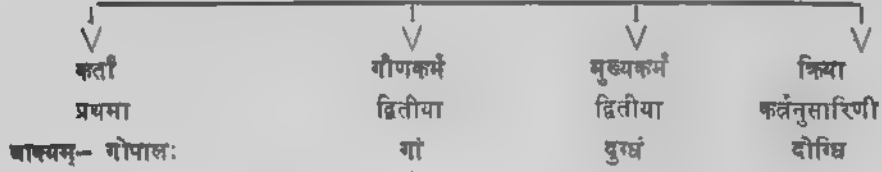
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां प्यन्तानां लादयो मताः।

अधोनिर्दिष्टया तालिकयाऽपि उपर्युक्तं कथनं स्पष्टं भवति-

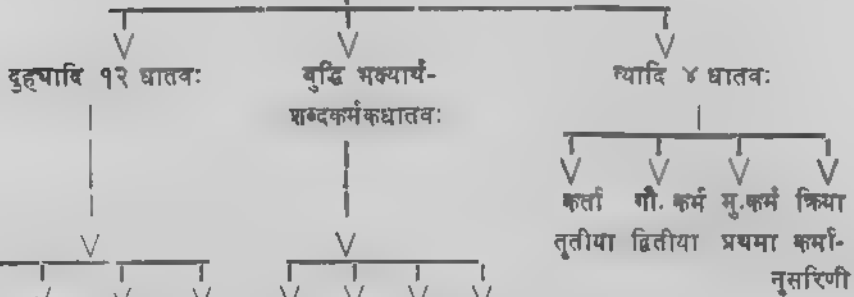
द्विकर्मकधातवः

कर्तरि प्रत्यये

कर्मणि प्रत्यये

कर्ता गौ.कर्म मु.कर्म क्रिया कर्ता गौ.कर्म मु.कर्म क्रिया कर्ता गौ.कर्म मु.कर्म क्रिया

तृतीया प्रथमा द्वितीया कर्मानु- तृतीया प्रथमा द्वितीया कर्मानुसारिणी

सारिणी " वा वा "

वाक्यम्- (१) गोपालेन गौर्दुग्धं (२) पित्रा पुत्रं मोदका भोज्यन्ते । (३) कृषकेण ग्राम वृषो

दुह्यते । जयवा नीयते ।

पित्रा पुत्रो मोदकान् भोज्यते ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) भूयते, अभावि, तायते, अदायि, क्षामिता, अकामि, अभाजि, अलम्भि, एते साधु साधनीयाः ।
- (२) निम्नाङ्कितानां प्रयोगानां निष्पादने विनिष्टकार्यकारीणि सूत्राणि विलिख्य तेषां विशेषकार्यं च दर्शयत

प्राविता, अन्वतप्त पापेन, दायिता, अशमि, अकामि ।

- (३) अर्पान् विलिखत

- (क) सार्वधातुके यक् ।
- (ख) चिप् भावकर्मणोः ।
- (ग) चिच्—णमुलो दीर्घोऽन्यतरस्याम् ।
- (घ) भञ्जेश्च चिणि ।
- (ङ) विभाषा चिष्णुमूलोः ।

- (४) क्रियापदस्य अशुद्धिं परिहरत

- (क) अस्माभिर्धनिकैर्भयन्ते ।
- (ख) मया त्वमनुभूयते ।
- (ग) भक्तैः पुण्यक्षेत्रे देवा इज्यन्ति ।
- (घ) कर्णेन दानवीरेण किन्नदायी महात्मने ।
- (ङ) सुशीलैश्च विनीतैश्च ज्ञानानि लभ्यत सदा ।

- ५ निम्नाङ्कितान् प्रयोगान् प्रयुज्य पृथक् पृथक् वाक्यानि रचयत
भूयताम्, स्तूयते, दीयते, अशमि, अलामि ।

- (६) कृपाणि विलिखत

- (क) दाधतोः कर्मणि लटि प्रथमपुरुषे ।
- (ख) लभ्धातोः कर्मणि लटि उत्तमपुरुषे ।
- (ग) शम्धातोः कर्मणि लृटि मध्यमपुरुषे ।
- (घ) अनुपूर्वकतपधातोः कर्मणि लुङि प्रथमपुरुषे ।
- (ङ) स्तुधातोः कर्मणि लुङि प्रथमपुरुषे ।
- (च) भूधातोः भावे प्रथमपुरुषे ।

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया

यदा (१) कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितं तदा सकर्मकाणामपि अकर्मकत्वात्कर्तरिभावे च लकारः ।

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ३।१।८७

कार्यातिदेशोऽयम् (२) । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । तेन यगा-
त्मनेपदं चिण् चि'वदिट् च स्युः । पच्यते फलम् । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । भावेतु
भिद्यते काष्ठेन । (भूषावाचिनी किरादीनी सन्नन्तानां च यक् चिणी चिण्वदिट् च नेति वचत-
व्यम्) अलङ्कुरुते कन्या । प्रनमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीष्ट । अवाकरिष्ट । गिरते ।
अगीष्ट । अगिरिष्ट, अगरीष्ट । आद्रियते । आदृत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः,
अचिकीर्षिष्ट ।

तपस्तपः कर्मकस्यैव ३।१।८८

कर्ता कर्मवत् । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । अतप्त । तपः कर्मकस्यैवेति किम् ?
उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । (सकर्मकाणां प्रतिषेधो वचतव्यः) । अजां ग्रामं नयति ।
(बुहिपक्ष्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्)

न बुह-स्तु-नमां यक्चिणी ३।१।८९

एषां कर्मकर्तरि यक्चिणी न ह्य् । तस्य तुक् । गौः पयो दुग्धे ।

अथः कर्मकर्तरि ३।१।९२

अजन्ताप्लेक्षिचण् वा कर्मकर्तरि तशब्दे परे । अकारि । अकृत ।

(१) यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्षितः तदा कारकान्तराण्यपि स्वव्यापारे
स्वतन्त्रत्वात्कर्तृसंज्ञां लभन्ते इति सिद्धान्ते यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितं स्यात् तदा
कर्माभावात्मकर्मका अपि घातबोऽकर्मका एव भवन्ति । एतेभ्यः कर्तरि भावे च
लकारः ।

(२) शास्त्रातिदेशः कार्यातिदेशश्चेति पक्षद्वयम् । कर्मणि यानि शास्त्राणि प्रवर्तन्ते तानि
तुल्यक्रिये कर्तर्यपि प्रवर्तन्तीति शास्त्रातिदेशपक्षोऽर्थः कार्यातिदेशपक्षे च कर्मणि यानि
कार्याणि भवन्ति तद्वत् तानि कर्तर्यपि स्युरित्यर्थः । द्वयोपक्षयोः कार्यातिदेशपक्षो मुख्यः,
शास्त्रस्यापि कार्यार्थत्वादतः स एवात्राऽऽश्रितः ।

बुद्धश्च ३।१।६३

तथा । अदोहि, अदुग्ध । नृग्वेति कस्य लुक्प्रसङ्गः । अधुना । उदुम्बरः फलं पच्यते ।

कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ३।१।६०

अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किन्तु श्यन् परस्मैपदं च । आत्मनेपदपवादः— कुप्यति, कुप्यते वा पादः । रज्यति, रज्यते वा वस्त्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रंषीष्ट ।

॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. पच्यते फलम्, इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः

उ०— कालः फलं पचति, इत्यत्र यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कर्मण एव कर्तृत्वान् पच घातुरकर्मकः । तस्माद् “लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः” इति कर्तृरूपेऽर्थे वर्तमानक्रियायां “वर्तमाने लट्” इति कर्तरि लटि “कर्मवत्कर्मणात्त्यक्रियः” इति कर्मवद्भावात् लस्यात्मनेपदमङ्गके तादेशे सार्वधातुकत्वे यञि अनुबन्धलोपे टेरेत्वे च पच्यते, कर्तरि लकारे कर्तृत्वतत्वात् कर्तृवाचकफलशब्दात् प्रथमात्वेन फलं पच्यते, इति रूपम् । एवमेव भिद्यते काष्ठम् ।

प्रश्न २. भिद्यते काष्ठेन इत्यस्य सिद्धिप्रकारो दर्शनीयः

उ०— कर्तृव्यापारस्याविवक्षायां भिदोऽकर्मकत्वात्, भिद. “लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः” इति भावे “वर्तमाने लट्” इति लटि ल स्थाने “भाव कर्मणोः” इति आत्मनेपदे ते सार्वधातुकत्वे “सार्वधातुके यक्” इति यक्यनुबन्धलोपे कित्वात्मके लघूपधगुणस्य “किञ्चिच्च” इति निषेधे टेरेत्वे च कृते भिद्यते, इति रूपम् । अत्र कर्तुरनभिहितत्वात् कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तृतीया भिद्यते काष्ठेन, इति रूपम् ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) पच्यते फलम्, अभेदि, आवाकषीष्टं, तप्यते तपस्तापसः, अजा धामं नयति, गौः पयो दुग्धे, अकारि, कुप्यति पादः, एतेषां सिद्धिपथं दर्शयत ।
- (२) निम्नाङ्कितानां वार्तिकानां सूत्राणाञ्च सोदाहरणमर्थं विलिखत
  - (क) भूवावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानाञ्च . . . . .
  - (ख) तपस्तपः कर्मकस्यैव ।

(ग) सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(घ) अचः कर्मकर्तरि ।

(ङ) दुह्यथ ।

(च) कृषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदञ्च

(३) अधस्तनवाक्यानां क्रियापदानि शोधनीयानि

(क) वनेषु काष्ठानि भिद्यन्ति ।

(ख) मुनयस्तपस्तप्यन्ति ।

(ग) गृहमेधित्वा अतिथीन् आद्रीयन्ते ।

(घ) महिषी पयो दोग्धे ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया

अभिज्ञावचने (१) लट् ३।२।११२

स्मृति बोधिन्युपपदे भूतानद्यतने घातोर्लट् । लटोऽपवादः । वस निवासे । स्मरसि कृष्ण ! गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादि प्रयोगेऽपि ।

न यदि ३।२।११३

यद्योगे उक्तं न । अभिज्ञानानामि यद्वने प्रमुञ्जमहि (२) ।

विभाषा साकाङ्क्षे ३।२।११४

उक्त विषये लृट् वा, लक्ष्य लक्षणभावेन साकाङ्क्षशब्देऽात्वर्थः । स्मरसि कृष्ण ! वने वत्स्यामस्तत्र, गार्ग्यचारयिष्यामः । वासो लक्षणं (३) चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लृट् । 'परोक्षे लिट्' । चकार । उत्तमपुरुषे (४) चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विललाप । (अत्यन्तापन्हवे लिङ् वक्तव्यः) कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम ।

प्रश्ने चासन्नकाले ३।२।११७

पूच्छयमानेऽर्थे लिङ्विषये लङ्लिटौ स्त आसन्नकाले । अगच्छत् किम् ? । जगाम किम् ? ।

लट् स्मे ३।२।११८

लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ।

अपरोक्षे च ३।२।११९

भूतानद्यतने लट् स्यात् स्म योगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ।

ननौ पृष्ठप्रतिवचने ३।२।१२०

भूते लट् । अकार्षीः किम् ? ननु करोमि भोः ।

(१) अभिज्ञा=स्मृति, सा उच्यतेऽनेनेत्यभिज्ञावचनम्, तस्मिन् अर्थात् स्मृति-बोधके पदे समीपे प्रमुञ्जमाने सति ।

(२) प्राप्तस्य लृटो 'न यदि' इति प्रतिषेधादुत्तमर्गो लङ् प्रवर्ततेऽर्थः पूर्ववदेव ।

(३) वासो हि गोचारणस्य लक्षणं=ज्ञापकम् गोचारणं च लक्ष्यम्=ज्ञाप्यम् ।

(४) अहमर्थस्य प्रत्यक्षत्वात्परोक्षत्वाभावेन लिट् उत्तमपुरुषप्रयोगः कथं स्यादित्यत आह-
उत्तम पुरुष इति ।

नन्वोविभाषा ३।२।१२१

प्रकार्षी- किम् ? न करोमि, नाकार्षम् । ग्रहं नु करोमि, ग्रहं न्वकार्षम् ।

पुरि लुङ् चास्मे ३।२।१२२

पुरा योगे भूतानद्यत्ने वा लुङ्, चाल्लट् न तु स्म योगे । पक्षे यथा प्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । प्रवात्सु । प्रवसन् । उपूर्वा । अस्मे इति किम् ? यजति स्म पुरा । भविष्यतीत्यन्वर्तमाने-

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ३।३।४

यावद् भुङ्क्ते । निपातयोः किम् ? यावद्वास्यते तावद् भोक्ष्यते । करभूतया पुरा यास्यति (१) ।

विभाषा कदाकर्होः ३।३।५

लट् वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते । भोक्ष्यते भोक्ता वा ।

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वा ३।३।१३१

वर्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामि । आगमं वा । कदा गमिष्यसि- एष गच्छामि, एष गमिष्यामि वा ।

आशंसायां (२) भूतवच्च ३।३।१३२

भविष्यत्काले भूतवद् वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षोद् वर्षति बर्षिष्यति वा, घान्यमवाप्सम, वषामः, वप्स्यामो वा ।

क्षिप्रवचने लृट् (३) ३।३।१३३

क्षिप्रं पययि उपपदे पूर्वविषये लृट् । वृष्टिश्चेत् क्षिप्रं त्वारत वा प्रायास्यति शीघ्रं वप्स्यामः ।

आशंसावचने लिङ् ३।३।१३४

आशंसावचिन्मुपपदे भविष्यति लिङ् स्यात्, न भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसे प्रघ्नीयीय ।

हेतुहेतुमतोर्लिङ् (४) ३।३।१५६

वा स्यात् । कृष्णं नमश्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति । भविष्यत्येवेष्ट्यते । नेह । हन्तीति पलायते ।

(१) रेफान्तस्य नगरीवाचकस्य पुरशब्दस्य तृतीयान्तमिदं रूपम्, तद्वाधयितुमेव करणभूतयेत्याह ।

(२) अप्राप्तस्य प्रियस्य प्राप्तीत्या- आशंसा । सा च भविष्यद् विषयैव, भूतेच्छाविरहात् ।

(३) वचनं ग्रहणात् क्षिप्रपययि-इति लभ्यते ।

(४) कार्यकारणभावे द्योत्ये वा लिङित्यर्थः ।

इच्छार्थेषु लिङ्लोटो ३।३।१५७

इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्ताम्, वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये । (कामप्रवेदन(१) इति वक्तव्यम्) । नेह । इच्छन्करोति ।

लिङ् च ३।३।१५६

समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु । भुञ्जीयेतीच्छति । विधिनिमन्त्रणेतिलिङ् । विधिः = प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टय प्रवर्तनम्, यजेत । निमन्त्रणं = नियोगकरणम्, आवश्यकं भ्रातृभोजनादौ दीहि-
न्नादेः प्रवर्तनम्, इह भुञ्जीत । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा, इह भाषीत । अधीष्टः = सत्कार-
पूर्वको व्यापारः, पुत्रमध्यापयेद् भवान् । संप्रश्नः = संप्रधारणम्, किं भो वेदमधीयीत उत
तर्कम् । प्रार्थनं = याचना, भो भोजनं लभेय ? एवं लोट् ।

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ३।३।१६३

प्रैषो = विधिः । प्रतिसर्गः = कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । चाल्लोटोऽनुकर्षणं
प्राप्तकालार्थम् । भवान् यजताम् ।

अर्हे कृत्यतृचश्च ३।३।१६६

चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ।

शकि लिङ् च ३।३।१७२

शक्तो लिङ् स्यात् चाल्लुट्याः । त्वं भारं वहेः ।

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ३।४।१

धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः (२)
प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन्ददर्श । भूते लट् । अतीत-
वासकतृकत्वं दर्शनमित्यर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कतृकं
भवनम् ।

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वी वा च तद्धमोः ३।४।२

पौनः पुन्ये भूषार्थे च शोत्ये धातोलोट् तस्य च हिस्वी स्तः । तिङामपवादः । लौ च हिस्वी
क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ च । तद्धमोर्विषये तु हिस्वी वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे नानयोरेति

(१) परम्प्रतिस्वाभिप्रायाविष्करणम् = कामप्रवेदनम् ।

(२) वसन् ददर्श इत्यादौ तिङन्तवाच्या दर्शनादिक्रिया प्रधाना, वासादिक्रिया तु दर्शनादिक्रिया-
र्थत्वान्, गुणभूता, अतः प्रधानभूतदर्शनादिक्रियानुसारेण गुणभूतवासादिक्रियावाचिभ्य एवेह
कालान्तरेषु प्रत्यया विधीयन्ते ।

दिश्येते । हिस्व विधानं सामर्थ्यात् (१) । तेन सकलपुरुषवचन विषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि, आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ।

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ३।४।३

अनेकक्रियासमुच्चये, चोत्पे प्रागुक्तं वा स्यात् ।

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ३।४।४

घाद्ये लोट् विधाने लोट् प्रकृति भूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ।

समुच्चये सामान्यवचनस्य ३।४।५

समुच्चये लोट् विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्ययर्थं लडादयस्तिबाध-यश्च । ततः सङ्ख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः (क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये) याहि याहीति याति । पुनः पुनरनिशयेन वा यानं ह्यन्तत्स्यार्थः । एक कर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य । इति शब्दस्तु भ्रमेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः (२) । यान्ति । याथः । याथ । यात यातेति यूयं याथ । याहि याहि, इति, अयासीत् । यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते ध्वं विषयेतु-पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये-सक्तून् पिब, घानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व, दाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरते । तं ध्वमोस्तु पिबत खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्गध्वमास्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे तु हिस्वो । अन्नं समुच्चीयमानं विशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येन भेदान्वयः । पक्षे सक्तून् पिबति । घानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकमास्वादते । एतेन-

‘पुरीमवस्कन्द’ (३) तुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषाबली य इत्थमस्वास्थ्यं महद्विषं दिवः ।

(माघ सर्ग ८-श्लोक ५१)

(१) यदि हि मध्यमपुरुषत्वम् एकवचनत्वञ्चातिदिश्यत्वेन विवक्षितमभविष्यत्तर्हि सर्ववचनेषु हिस्वविधानं व्यर्थमभविष्यत्-अर्थान्-युष्मत्सामानाधिकरण्ये-एकत्वे च सत्येव लोटो हिस्वो म्यानामन्यत्र तु यथायथं तिबाद्यादेशाः स्युः, तथा सति लोटो हिस्वविधानस्यानर्थक्यं स्फुटमेव । अतो न पुरुषवचनातिदेशः ।

(२) याहि याहि इति यातः । याहि याहि-इति यान्ति । याहि याहि-इति यासि । याहि याहि-इति यामि-इत्यादयः ।

(३) ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ ‘समुच्चये सामान्य वचनस्य’ इति सूत्रद्वयेन तदुदाहरणप्रदर्शनेन च पुरीमवस्कन्देत्यादि माघकाव्यस्थं व्याख्यातमित्यर्थः । बली = रावणः नमुचिद्विषा = इन्द्रेणमहः, विगृह्य = विरोधं प्राप्य, पुथ्याः = अमरावत्याः अवस्कन्दनम् = पीडनं नन्दनवनस्य लवनं = कर्त्तनं रत्नानां मोषणममराङ्गनानां हरणमित्येवम्प्रकारेणाऽहदिवम् = अहन्यहनि दिवः = स्वर्गस्य अस्वास्थ्यञ्चक्रे = कृतवानित्यर्थः । तथैव फलितमाह = अवस्कन्दनं लवनादिरूपतेति ॥

इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दन सवनादिरूपा भूतानद्यतन परोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्य क्रियेत्यर्थात् । इह पुनः पुनश्चकन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासम-
भिहारे इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडन्तस्थ द्वित्वापत्तेश्च । पुरीभवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचन-
मित्यपि केषाञ्चित् भ्रम एव । पुरुष वचनसङ्गे इह नेत्युक्तत्वात् ॥

॥ इति तिङन्तप्रकरणं समाप्तम् ॥

अभ्यासः

प्रश्न १. अभिजानासि कृष्ण ! यद्वने अभुञ्जमहि, इत्यस्य सिद्धये प्रवर्तमानं सूत्रं लिखत
उ०— अभिजानासि यद्वने अभुञ्जमहि, इत्यत्र “अभिज्ञावचने लृट्” इति प्राप्तस्य लृट्
अपवादसूत्रं “न यदि” इति लृटं प्रबाध्य लङि इति ।

प्रश्न २ स्मरसि कृष्ण ! वने वत्स्यामस्तत्र, गाश्चारयिष्यामः, इत्यत्र प्रवर्तमानं सूत्रं दर्शयत
उ०— अभिज्ञावचने लृट् इति नित्ये लृटि प्राप्ते “विभाषा साकाङ्क्षे” इति पाक्षिके लृटि
स्मरसि कृष्ण ! वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । पक्षे लङि ।

प्रश्न ३. यजति स्म युधिष्ठिरः, इत्यत्र प्रवर्तमानं सूत्रं दर्शयत
उ०— यजति स्म युधिष्ठिरः, इत्यत्र प्राप्तं लिट् लकारं प्रबाध्य “लट् स्मे” इति सूत्रेण लटि
मति यजति स्म युधिष्ठिरः, इति । स्म शब्दो भूतकाल द्योतकः ।

प्रश्न ४. यावद्भुङ्क्ते, इति कया रीत्या सिध्यति ?
उ०— यावदिति निपातयोगे “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” इति लटि यावद्भुङ्क्ते इति ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) स्मरसि कृष्ण ! गोकुले वत्स्यामः । अगच्छत् किम् ? यजति स्म युधिष्ठिरः । वसन्तीह पुरा छात्राः । गुरुश्चेदुपेयाद् आशंसे अधीयीय । इच्छामि भुञ्जीत भवान् । त्वं कन्या बहेः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता एषु वाक्येषु प्रयुक्तलकाराणां सूत्रोल्लेखनपुरःसरं साधुत्वं प्रतिपादयत ।
- (२) अधस्तनेषु वाक्येषु केन सूत्रेण को लकारः प्रतिपादितः इति स्पष्टं विलिखत
  - (क) अभिजानासि कृष्ण ! यद्वने अभुञ्जमहि ।
  - (ख) अकार्षीः किम् ? ननु करोमि भोः ।
  - (ग) कदा आगतोऽसि ? अयमागच्छामि ।
  - (घ) कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायात् ।
  - (ङ) त्वं भारं बहेः ।

(३) संगोप्यन्तामघस्तनवाक्यानां क्रियापदानि

- (क) रामराज्ये प्रजाः सदाचारिण्यः वभूवुः स्म ।
- (ख) स्मरसि सखे ! छात्रावासे अवसाम ।
- (ग) त्वं पुस्तकमचूचुरः ? ताहं कदापि पुस्तकमचूचुरम् ।
- (घ) त्वमपठोः किम् ? ननु पठिष्यामि भो ।

(४) सोबाहरणं सूत्राज्ज्ञायं प्रकटयत

- (क) न यदि ।
- (ख) अपराधे च ।
- (ग) आशंसायां भूतवच्च ।
- (घ) वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ।
- (ङ) हेतुहेतुमतोर्लिङ् ।
- (च) प्रेषातिसर्गं प्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।
- (छ) शक्ति लिङ् च ।

(५) अघस्तनं पद्यं व्याकरणदृष्ट्या विश्लेष्य व्याख्यायताम्

पूरीमवस्कन्दं सुनीहि नन्दनं
मुषाण रत्नानि हरामराज्जनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली
य इत्थमस्वास्थ्यमर्हदिवं दिवः ।

अथ कृदन्तप्रकरणम्

तत्रादौ कृत्यप्रक्रिया

धातोः ३।१।६१

आतृतीयाध्यायान्तं ये प्रत्यया स्ते धातोः परे स्युः । कृदतिङ्गिति कृत्संज्ञा (१)।

बाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ३।१।६४

अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादः प्रत्यय उत्सर्गस्य वा बाधकः स्त्र्यधिकारोक्तं विना ।

कृत्याः ३।१।६५

प्वस्तृचावित्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः ।

कर्तरि कृत् ३।४।६७

कृत्यप्रत्ययः कर्तरि स्यात् । इति प्राप्ते

तयोरेव कृत्य-क्त-स्तर्याः ३।४।७०

एते भावकर्मणोरेव स्युः ।

तव्यत्तव्यानीयरः (२) ३।१।६६

धातोरेते स्युः । एधितव्यम्, एघनीय त्वया । भावे औत्सर्गिक
मेकवचन वलीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा घर्मस्त्वया (३) । (केलिमर उपसंख्यानम् (४) ।

(१) तेन सर्वेऽपिकृत्यप्रत्यया. धातोः परे भवन्ति, इति निष्पन्नम् ।

(२) तव्यत्, तव्यः, अनीयर् इति प्रत्ययत्रयम् । तव्यत्तव्ययोः समानरूपत्वेऽपि 'तित्स्वरित' मिति स्वरे भेदः । तेन 'पूरण गुण' इति सूत्रे तव्यप्रत्ययान्तस्य समासनिषेधः, यथा— ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यत्प्रत्ययान्तस्य तु समासो भवत्येव, यथा— स्वकर्तव्यम् ।

(३) अन्ये प्रयोगाः यथा— त्वया व्याकरणं पठितव्यम् । उदीयमानः सूर्यो न दर्शनीयः । राज्ञा कटकं सेना स्थापनीया । षडङ्गो वेदोऽध्येतव्यः । मात्रा पुत्रो रक्षणीयः । राज्ञा प्रजाः पुत्रव-
त्पालनीयाः । गन्तव्योऽध्वा दीर्घोऽस्ति । प्रातस्तृषाय विष्णुस्तोतव्यः । दिवा नशयितव्यम् ।
क्षत्रियैः स्वाभिमानिभिर्भवितव्यम् इत्यादि ।

(४) भावकर्मणोरर्थयोर्धातोः केलिमरप्रत्ययोऽपि वक्तव्य इत्यर्थः, ककारो रेफश्चात्र इत्संज्ञकः ।

पचेलिमा भाषाः, पक्तव्या इत्यर्थः । भिदेलिमाः (१) सरलाः । कर्मणि प्रत्ययः ।
(वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्ञञ्) वसतीति वास्तव्यः ।

कृत्यचः ८।४।३०

उपसर्गस्थाभिभितात्परस्याच्च उत्तरस्य कृत्यस्य नस्य णत्व स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः
किम् ? प्रमनः (२) । (निविष्मस्योपसंह्यानम्)

णोविभाषाः ८।४।३०

प्राग्वत् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् ।

हलश्चेजुपधात् ८।४।३१

हलादेरिजुपधाद्धातोः परस्य कृष्णस्याच्चः परस्य णो वा । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् ।
हलः किम् ? प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् ? प्रवपणीयम् (३) ।

इजादेः सनुमः ८।४।३२

सनुमश्चेद् भवति इजादेर्हलन्ताद्विहितो य कृत् तत्स्यस्यैव । 'इलि गतो' इति धातोः—
प्रेक्षणीयम् । इजादेः किम् ? 'मणि सर्पणे' प्रमङ्गनीयम् ।

वा निस-निक्ष-निन्दाम् ८।४।३३

एषां नस्य णो वा कृति । प्रणिसितव्यम्, प्रनिक्षितव्यम् ।

(४) न भा-भू-पू-कमि-गमि-प्यायी-वेपाम् ८।४।३४

एभ्यः कृष्णस्य णो न । प्रमानीयम् । प्रभवनीयम् । (प्यन्तभावीनामुपसंह्यानम्)
प्रभापनीयम् ।

(१) कित्वाभ्योपधागुणः ।

(२) अचः परत्वाभावाच्चस्य णत्वं न ।

(३) नात्र धातुः इजुपध इति न णत्वविकल्पः किन्तु कृत्यच इति नित्यं णत्वम् ।

(४) 'कृत्यचः' इति प्राप्ते निषेधोऽयम् ।

कृत्यल्युटो बहुलम् ३।३।११३

क्वचित्प्रवृत्तिः (१) क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

स्नान्त्यनेन स्नानीयं (२) चूर्णम् । दीयतेऽस्मै (३) । दानीयो विप्रः ।

ऋदुपधाक्वाक्लृपिचृतेः ३।१।११०

क्यप् स्यात् । कृत्- वृत्यम् (४) । वृष्-वृध्यम् । क्लृपि चित्योस्तु कल्प्यम् (५) । चर्त्यम् ।

अद्यो यत् ३।१।१६७

अजन्ताद् घातोयत् स्यात् । जेयम् (६) । जेयम् ।

ईद्यति ६।४।६५

यति परे भ्रात ईत् । गुण । देयम् । स्नेयम् (७) ।

पोरदुपधात् ३।१।१६८

पवर्गान्ताददुपधाबत् । ण्यतोऽपवादः । ऋप्यम् । लभ्यम् ।

आङो यि ७।१।६५

आङः परस्य लभेर्नुम् यादौ प्रत्यये । आलभ्यो गो ।

(१) क्वचित्प्रवृत्तिः=अप्राप्तस्यापीति शेषः । यथा- स्नानीयं चूर्णम् इत्यत्र करणेऽप्राप्तस्यापि अनीयर् प्रत्ययस्य प्रवृत्तिः । क्वचिदप्रवृत्तिः=प्राप्तस्यापीति शेषः, यथा- अग्रसरः इत्यत्र पूर्वपदस्यैवन्तत्वाप्रवृत्तिर्बाहुलकात् । क्वचिद्विभाषा=विकल्पः, यथा- 'मघवा बहुलम्' इति विकल्पः । क्वचिदन्यदेव=विकल्पप्राप्तस्यापि नित्यत्वादिकम्, यथा- उन्मत्तगङ्गम् इत्यत्र नित्यमभावः । तृतीयासप्तम्योर्बाहुलमिति बहुल ग्रहणात् ।

(२) कारणे अनीयर् ।

(३) सम्प्रदाने अनीयर् ।

(४) क्तिवाभ्योपधागुणः ।

(५) 'ऋह्रलोर्ण्यत्' इति व्यत्प्रत्ययः, उपधागुणः ।

(६) सावंधातुकार्षध्धातुकयोः' इति गुणः ।

(७) आदेच उपदेशेऽसिति' इति आत्वे, इत्वे गुणः ।

उपात्प्रशंसायाम् (१) ७।१।६६

उपलभ्यः साधुः । स्तुतौ किम् ? उपलब्धुं शक्यः— उपलभ्यः ।

शक्ति-सहोच्च (२) ३।१।६६

शक्यम् । सह्यम् ।

गद-मद-चर-यमश्चानुपसर्गे (३) ३।१।१००

गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । (चरैरादि चागुरी) आचर्यो देशः । अगुरी किम् ? आचर्यो गुरुः । गम्यम् ।

अवद्य-पण्य-वर्या-गह्यं-पणितव्यानिरोधेषु (४) ३।१।१०१

अवद्यं पापम् । पण्यं विक्रेयम् । शतेन वर्या कन्या ।

बह्यं करणम् ३।१।१०२

बहन्त्यनेनेति बह्यं शकटम् । बाह्यमन्यत् ।

अर्यः स्वामिर्बैश्ययोः ३।१।१०३

अनयोः किम् ? आर्यो ब्राह्मणः ।

उपसर्गा काल्या प्रजने ३।१।१०४

गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्गा गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तु योग्यत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् ? उपसर्गा काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः ।

अजर्यं संगतम् ३।१।१०५

विशेष्यं चेत् । न जीर्येतीत्यजर्यम् = सतां संगतम् ।

बहः सुपि क्यप् च ३।१।१०६

बाह्यत् । बह्योद्यम् । बह्यवद्यम् ।

(१) उपपूर्वाद् लभेर्नुम् स्यात् प्रशंसायामित्यर्थः ।

(२) प्यतोऽपवादो यत् इत्यर्थः ।

(३) उपसर्गरहितेष्वो गवादिभ्योप्यतोऽपवादो यत् इत्यर्थः ।

(४) गह्यं पणितव्या निरोधेष्वर्थेषु क्रमेण अवद्य पण्य वर्या निपात्यन्ते इत्यर्थः ।

भूवो भावे ३।१।१०७

क्यप् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् (१) ।

हन स्त च ३।१।१०८

चात्क्यप् । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या ।

एति-स्तु-शास्वृ-दृ-जुषः क्यप् ३।१।१०९

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६।१।७१

इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृङ् । वृत्य । वृङ्स्तु वार्या ऋतिवजः ।
भ्रातृत्य । जुष्यः । पुनः । क्यङ्कितः परस्यापि ण्यतो वाचनार्था । अवश्यस्तुत्यः ।

मृजेविभावा ३।१।११३

मृजेः क्यन्वा । मृज्यः ।

ऋहलोर्ण्यत् ३।१।१२४

ऋवर्णान्तादलन्ताच्च ण्यत् ।

चजोः कृधिष्यतोः ७।३।५२

चजोः कुत्वं चिति ण्यति च । (निष्ठायाः भनिट इति वक्तव्यम्) तेनेह न-गर्ज्यम् ।
मार्ग्यः (२) ।

ओरावश्यके ३।१।१२५

ण्यत् । पाव्यम् ।

लुम्पे दवश्यमः (३) कृत्ये तु काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मासस्य पचियुङ्घजोः ॥

अवश्यलाव्यम् ।

(१) कित्वाद्गुणाभावः ।

(२) क्यपोऽभावपक्षे ण्यत्प्रत्ययः, 'मृजेवृद्धिः' वृद्धौ कुत्वे रूपम्-मार्ग्यः = शोधनीयः ।

(३) अवश्यम् शब्दस्य मकारो लुम्पेन् कृत्ये, यथा-अवश्यलाव्यम् । तुम् इत्यस्य मकारो लुम्पेत् कामशब्दे मनशब्दे च परे, यथा-कर्तुं कामः गन्तुमनाः इत्यादि । तथा हितशब्दे ततशब्दे च परे सम् शब्दस्य मकारो वा लुम्पेत्, यथा-संहितम्-संहितम् । सततं-सन्ततम् । तथा युट्प्रत्ययान्ते घञ्प्रत्ययान्ते च पच् घातौ परे मास शब्दस्य मकारो लुम्पेत्, यथा-मास्यवन्ती । मास्पाकः ।

भव्य-गेय-प्रवचनीयोपस्थापनीय-जन्याप्लाध्यापात्या वा ३।४।६८

एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा ।

भोज्यं भक्ष्ये ७।३।६६

भोग्यमन्यत् ।

राजसूय-सूर्य-मृषोद्य-रुच्य-कूप्य-कृष्टपच्याऽव्यभ्याः ३।१।११४

एते सप्त क्यबन्ताः निपात्यन्ते ।

भिद्योध्यौ नवे ३।१।११५

नवे किम्? भेत्ता । उज्जिता ।

पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ३।१।११६

अधिकरणे क्यब् निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन् सिध्यः ।

विपूय - विनीय - जित्या-मुञ्ज - कल्क - हलिषु ३।१।११७

विपूयो मुञ्जः । विनीयः कल्कः । जित्यो हलिः ।

प्रत्यपि भ्यां गृहेः २।१।११६

(छन्दसीति वक्तव्यम्) प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ।

पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च (१) ३।१।११६

अवगृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी=परतन्त्रः । गृह्यकाः शुक्ताः । ग्रामगृह्या सेना ।

प्रायैगृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ।

विभाषा कृवृषोः (२) ३।१।१२०

कृत्यम् । वृष्यम् । कार्यम् । वष्यम् ।

---

(१) पद- अस्वैरि-बाह्यापक्ष्येष्वर्थेषु ग्रह्घातोः क्यप्, क्यपि सम्प्रसारणम् ।

(२) कृञ् ऋदन्तत्वात् नित्यं ण्यति प्राप्ते, वृष् घातोऽर्द्धपक्षत्वात् नित्यं क्यपि प्राप्ते च क्यन्विकल्पोऽयम् ।

युग्यं च पत्रे ३।१।१२१

पत्रं बाहुनम् । योग्यमन्यत् ।

अमावस्य (१) वन्यतरस्याम् ३।१।१२२

अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्का वित्यमावस्या, अमावास्या वा ।

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहधाः ३।१।१३१

अग्नावेते साधवः ।

कृतौ कुण्डपाय्य - संचाय्यौ ३।१।१३०

चित्वाग्निचित्ये च ३।१।१३२

चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या (२) ।

॥ इति कृत्यप्रत्ययाः ॥

अभ्यासः

(१) श्वुल्लूचावित्यतः प्राग् ये प्रत्यया विहिता स्ते कृत्यमञ्जका भवन्ति ।

(२) कृत्य-कत-क्षमर्चाः प्रत्यया भ्रावकर्मणोरर्थयोर्भवन्ति ।

(३) केलिम् प्रत्यये उदाहरणद्वयं यथा- पबेलिमा माषाः । भिदेलिमाः सरलाः ।

(४) वास्तव्य इत्यत्र वसतीति विग्रहे वसुधातो 'वसेस्तव्यत्कर्तरि निष्के' ति वार्तिकेन कर्तरि तभ्यत्प्रत्यये णित्वे च 'अत उपाधायाः' इति वृद्धी रूपं साधु ।

(५) ब्रह्महत्या इत्यत्र ब्रह्मणो हननमिति विग्रहे ब्रह्मन्पूर्वकं हन् धातोः 'हन स्त च' इति सूत्रेण भावे क्यप् प्रत्यये तकारान्तादेशे च स्त्रीत्वविवक्षायां टाप् प्रत्यये ब्रह्महत्या इत्यस्य प्रातिपदिकसन्नायां स्वादिकार्ये उक्तरूपं सिद्धम् ।

(६) अ कुप् धातोरनीयर् प्रत्यये -- प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् ।

अ इत्त धातो " -- प्रेक्षणीयम् ।

अ भू धातो " -- प्रभवनीयम् ।

इत्यादि ।

(१) ओपपदाद् असेरधिकरणे श्यत्, वृद्धी सत्यां पाधिको ह्रस्वश्च निपात्यते इत्यर्थः ।

(२) अग्निपूर्वात् चिघातोऽर्थत् तुक् च । स्त्रीत्वं लोकात् ।

अध्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) के प्रत्ययाः कृत्यसंज्ञकाः ।
- (२) कृत्य-कृत-खलर्याः प्रत्ययाः कस्मिन्नर्थे भवन्ति ?
- (३) केलिभरप्रत्यये उदाहरणद्वयं देयम् ।
- (४) वास्तव्य इति प्रयोगः साध्यताम् ।
- (५) प्रयापणीयम् इत्यत्र णत्वविधायकसूत्रं प्रदर्शयताम् ।
- (६) प्रभाणीयम् इत्यत्र ससूत्रनिर्देशं णत्वप्रतिषेधः कार्यः ।
- (७) कृत्यच इति सूत्रस्यार्थं प्रदर्शय, उदाहरणं च देयम् ।
- (८) चतुर्विधं बाहुलकं प्रदर्शयताम् ।
- (९) चेतव्यो धर्मः, वृत्त्यम्, चेत्यम् एते प्रयोगाः ससूत्रनिर्देशं साध्याः ।
- (१०) शप्यम्, शक्यम्, गद्यम् एते ससूत्रं साध्याः ।
- (११) ब्रह्महत्या, स्तुत्यः, मृज्यः एते प्रत्ययनिर्देशपुरःसरं साधनीयाः ।
- (१२) भव्य गेय इति, राजसूय-सूर्य इति च सूत्रद्वयं पूरयत ।
- (१३) अद्यस्तन इलोकश्यापो लेख्यः

सुम्येदवश्यमः कृत्ये तु कामभनसोरपि

समो वा हितततयोर्मासस्य पचि युद्धजोः ॥

- (१४) विभाषा कुवृधोः- इत्यस्यार्थं विलिख्योदाहरणं देयम् ।
- (१५) प्रपूर्वकं कृप्-इह-भू धातुभ्योजीवर प्रत्यये रूपाणि दर्शयन्ताम् ।

अथ कृत्प्रक्रिया (पूर्वकृदन्तम्)

प्वुल्लृचौ ३।१।१३३

घातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति कर्तर्ये ।

युवोरनाकौ ७।१।१

यु वु एतयोरनुनामिकयोरेतौ स्तः । करोतीति कारकः । कर्ता (१) ।

नन्दि-ग्रहि- पचाविभ्यो ल्युणिन्य चः ३।१।१३४

नन्दादेर्ल्युग्रंहघादेर्णिनि पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनार्दनः । लवणः । गणेनिपातनाणत्वम् । ग्राही । स्थायी । मन्त्री । पचः । आकृतिगणोऽयम् ।

इगुपच-ज्ञा-प्री- किरः कः ३।१।१३५

एभ्यः कः स्यात् । ज्ञिपः । बुधः । कृशः । ज्ञः (२) । प्रियः । किरः (३) ।

आतश्चोपसर्गे (४) ३।१।१३६

प्रज्ञः । सुग्नः ।

पा-घ्रा-ध्मा-घेट्-दृशःशः ३।१।१३७

एभ्यः शः स्यात् । पिबः । जिघ्रः । घमः । घयः । पश्यः ।

अनुपसर्गात्लिम्प - विन्द - धारि - पारि - वेद्युदेजि - चेति - साति-
साहिभ्यश्च (५) ३।१।१३८

लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातयः । साहयः ।
अनुपसर्गात्किम् ? प्रलिपः । (गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् (६)) गोविन्दः । धारविन्दम् ।

(१) एवं भावकः, भविता । रोधकः, रोद्धा । घातकः, हन्ता । चोरकः, चोरयिता, चोरित्ता
इत्यादि ज्ञेयम् ।

(२) 'घातो लोप इटि च' इत्यालोपः ।

(३) कृ विश्लेषे इत्यस्मात्कप्रत्ययः 'श्रुत इडातोर्'इति इत्वं रपरत्वम् ।

(४) मोपसर्गात् आदन्ताद्धातोः कप्रत्ययः स्यात् इत्यर्थः ।

(५) उपसर्गरहिनेभ्यः सूत्रोक्तेभ्यो घातुभ्यः शप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

(६) गवादिषूपपदेषु विन्देः शप्रत्ययो वाच्यः, संज्ञायामिति नियमः । 'कर्मण्यन्' इत्यस्यापवा-
दोऽयम् ।

वदाति-दधात्योविभाषा ३।१।१३६

ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः (१) ।

ज्वलिति-कसन्तेभ्यो णः ३।१।१४०

वा स्यात् । ज्वालः (२) । ज्वलः । चालः । चलः ।

श्याद्व्यधात्सु-संस्वृतीणवसाऽबह-लिह-श्लिष-श्वसश्च (३) ३।१।१४१

अवधायः । आत्-दायः । धायः । व्याघः । घ्रात्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः ।
लेहः । श्लेषः । श्वासः ।

विभाषा ग्रहः ३।१।१४३

व्यवस्थित विभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः ज्योतिषि ग्रहः ।

गेहे कः ३।१।१४४

गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् (४) ।

शिल्पिनि ष्वुन् ३।१।१४५

क्रियाकोशलं = शिल्पम् । तद्वत्कर्तरि ष्वुन् स्यात् ।

षः प्रत्ययस्य १।३।६

आदिरित् । (नृति-खनि-रञ्जिभ्य एव) नर्तकः । खनकः । (असि अकेऽनेच ररञ्जेर्नलोपो
वाच्यः) रजकः ।

गः स्थकन् ३।१।१४६

गायते स्थकन् । गायकः ।

व्युट् च ३।१।१४७

गायनः ।

प्रु-सु-स्वः समभिहारे वुन् ३।१।१४६

समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः (५) । सरकः । सवकः ।

(१) 'श्याद् व्यध' . . . . . इत्यादि सूत्रेणेति भावः ।

(२) णप्रत्यये उपधावृद्धिः ज्वालः । पक्षेऽच ज्वलः ।

(३) अनुपसर्गेभ्यः सूत्रोक्तधातुभ्यो नित्यं णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

(४) ग्रहिष्येति संप्रसारणम् ।

(५) साधु प्रवते इति विग्रहे, वुन्, प्रकः, गुणः प्रवादेशः ।

आशिषि च ३।१।१५०

घृन् स्यात् । जीवतात्-जीवकः ।

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ३।१।१६२

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत् कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् ।

कर्मण्यण् ३।२।१

कर्मण्युपपदे घातोरण् । कुम्भं करोतीति- कुम्भकारः (१)।

आतोऽनुपसर्गः कः ३।३।३

कर्मण्युपपदे आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कः स्यान्नाऽण् । अणोऽपवादः । गोदः । कम्बलदः । अनुपसर्गे किम् ? गोसंदायः (२) । (मूलविभुजादिभ्यः कः) मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रयः । आकृतिगणोऽयम् । महीधरः । कुघ्नः ।

सुपिस्थः ३।२।४

कः स्यात् । समस्थः । विधमस्थः । सुपितियोग विभागादन्यस्मादपि । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः ।

अम्बाम्ब-गो-भूमि-सव्याप-द्वि-त्रि-कुशे-कु-शं-क्वङ्ग-सञ्जि-पुञ्जि-परमे-बहिर्विष्यग्नि-
म्यः स्थः ३।३।६७

एभ्यःस्थस्य सस्य षः स्यात् । द्विष्टः । त्रिष्टः ।

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ३।२।५

तुन्दशोकयोः कर्मणोऽपपदयोराम्भ्यां कः । (आलस्य सुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्) तुन्द-परिमृजोऽस्यसः । शोकापनुदः = सुखस्याहर्ता ।

प्रे बाभः ३।२।६

कः स्यात् । सर्वप्रदः । पथिप्रभः ।

(१) कुम्भं करोतीति लौकिकविग्रहः । अलौकिक विग्रहस्तु कुम्भ+अस् कार इति । सुदुत्पत्तेः प्रागेव कारणवदेन समासः ।

(२) गो संददातीति विग्रहे उपसर्गपूर्वकत्वात् कप्रत्ययः किन्तु 'कर्मण्यणि'ति अप्रत्ययः । 'आतो युक्' इति युगागमः ।

समि स्यः ३।२।७

गोसंख्यः (१) ।

गापोष्टब् ३।२।८

कर्मण्युपपदे । सामगः । (पिबतेः सुराशीष्वोरिति बाध्यम्) सुरापी । शीघ्रपी ।

हरते रनुद्यमनेऽब् ३।२।९

अंशहरः । अनुद्यमने किम् ? भारहारः । (शक्तिसाङ्गलाङ्गकुशतोमर-घण्टि-घट-घटी-
धनुष्य ग्रहः (२) शक्तिग्रहः ।

वयसि च (३) ३।२।१०

उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः = कुमारः ।

आडि ताच्छील्ये ३।२।११

पुष्पाप्याहरति तच्छीमः पुष्पाहरः ।

अहं ३।२।१२

अहंतेरब् स्यात् कर्मण्युपपदे । पूजार्हा ब्राम्हणी ।

स्तम्बकर्णयोरमिजपोः ३।२।१३

(हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्) स्तम्बरमो हस्ती । कर्णेजपः सूचकः ।

अधिकरणे शोतेः (४) ३।२।१४

खे शोते खशयः । (पार्श्वविषूपसंस्थानम्) पार्श्वीभ्यां शोते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरशयः ।

चरेष्टः ३।२।१५

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः ।

(१) गाःसञ्चष्टे इति सम्पूर्वकात् चक्षिष्ठः ख्याज्जादेशे रूपम् । कप्रत्यये 'घातो लोपः' ।

(२) शक्त्यादिषूपपदेष् ग्रहघातोरच् स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । अत्रवार्तिके घटग्रहणेनैव सिद्धे
पुनर्वटी शब्दस्य पृथग् ग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् ।

(३) कर्मण्युपपदे वयसि गम्ये ह्रज् घातोरच्प्रत्ययः स्यात् ।

(४) सुबन्तेऽधिकरणवाचिन्युपपदे शीरुघातोरच्प्रत्ययः स्यात् ।

एषु शोतेषु कुञ्जष्टः ।

भिक्षा-सेनादायेषु च ३।२।१७

भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः ।

कृञो हेतु - ताच्छील्यानुलोम्येषु ३।२।२०

एषु षोत्येषु कृञाष्टः ।

अतः कृ-कमि-कंस-कुम्भ-पात्र-कुशा-कर्णोष्वनव्ययस्य ८।३।४६

अत उत्तरस्याऽनव्ययविमर्गस्य समासे नित्यं सादेशः करोत्यादिषु । यत्स्करो विद्या ।
श्राद्धकरः । वचनकरः ।

विद्या-विभा-निशा-प्रभा-भास्करान्तानन्तादि बहु-नान्दो-कि-लिपि-लिबि-बलि-
भक्ति-कर्तृ-चित्र-क्षेत्र-संख्या-जङ्घा-बाह्वहयंतद्वनुररुष्ण ३।२।२१

एषु कृञाष्टोऽहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कक्षादित्वात्सः-
भास्करः । बहुकरः । एककरः । द्विकरः । ग्रहस्करः । धनुष्करः (१) । अरुष्करः ।

न शब्द-श्लोक-कलह-गाथा-वैर-चाटु-सूत्र-मन्त्र-पदेषु च ३।२।२३

एषु कृञाष्टो न । शब्दकारः ।

स्तम्बशक्तोरिन् ३।२।२४

(ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्) स्तम्बकरि ब्रीहिः । शक्तकरिवत्सः ।

हरतेवृत्तिनाथयोः पशौ ३।२।२५

दृतिहरिः । नाथं=नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः पशुः ।

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ३।२।२६

एतौ निपात्येते । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेटुः । ज्योत्स्नाकरम्भ-
मुदरम्भरयश्चकोराः' इति मुरारिः (२) ।

एजेः लश् ३।२।२८

प्यन्तात् ।

अरुद्विषदजन्तस्य मुम् ६।३।६७

अरुदो द्विषतोऽजन्तस्य मुम् छिदन्ते नत्वव्ययस्य । शित्वाच्छबादि । जनमेजयतीति जनमेजयः ।
(वात-शुनी - तिल-शर्द्धोष्णज-षेट्-तुब-अहातिभ्यः लश्) वातमजा मृगाः ।

(१) 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इति विसर्गस्य षत्वम् ।

(२) अनर्घराघवनाटके मुरारिकविरित्यर्थः ।

स्त्रित्यनव्ययस्य ६।३।६६

ह्रस्व । श्रुतिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्दञ्जहा माषाः ।

नासिकास्तनयोध्मा घेटोः ३।२।२६

(स्तने घेटो नासिकायां ध्मश्चेति व्यक्तव्यम्) स्तनन्धयः । टित्वात् स्तनन्धयी ।

नाडीमुष्टघोश्च ३।२।३०

ध्माघेटोः खश् । नाडीन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ।

उदि कूले रुजिवहोः ३।२।३१

कूलमुद्रुजः । कूलमुद्रुहः ।

बहाध्रे लिहः ३।२।३२

वहः = स्कन्धः तं लेढीति वहं लिहो गी । अघ्रं लिहो वायुः ।

परिमाणे पचः (१) ३।३।३३

प्रस्थम्पचा स्थाली । चारिम्पचः कटाहः ।

मित-नखे च (२) ३।३।३४

मितम्पचा ब्राम्हणी । नखम्पचा यवाणूः ।

विध्वरुषोस्तुदः (३) ३।२।३५

विध्वन्तुदः । अरुन्तुदः ।

असूर्यललाटयोर्वृशितपोः ३।२।३६

असूर्यमित्यसमर्थसमागः । वृशिना नञः सम्बन्धात् । असूर्यम्पस्या राजदागः । ललाट-
न्तपः सूर्यः ।

(१) परिमाणे कर्मण्युपपदे पचः खश् इत्यर्थः ।

(२) मिते नखे च कर्मण्युपपदे पचः खश् ।

(३) विध्वः अरुस् अनयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदः खश् ।

प्रियवशो वदः खच् (१) ३।२।३८

प्रियंवदः । वशंवदः । (गमेः सुप्ति बाध्यः (२)) मितङ्गमो हस्ती । (विहायसो विहच, खच्च विहा बाध्यः) विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः । भुजङ्गः ।

द्विषत्परयो स्तापेः ३।२।३९

खच् ।

खचि ह्रस्वः ६।४।९४

खचि परे णी उपधाया ह्रस्वः । द्विषन्तं परं वा तापयति द्विषन्तपः । परन्तपः ।

वाचि यमो वृते (३) ३।२।४०

खच् ।

वाचंयम-पुरन्वरौ च ६।३।६९

वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो = मौनव्रती । व्रते किम् ? अशक्त्यादिना वाचं यच्छति वाक्यामः (४) ।

पूः सर्वयोर्वारिसहोः ३।२।४१

खच् । पुरंदारयतीति पुरन्वरः । सर्वंसहः । कथं तर्हि भगं पारयतीति भगन्वरः ? बाहुलकात् ।

सर्व-कूलाभ-करीषेषु कचः ३।२।४२

सर्वकूषः = खलः । कूलकूषा = नदी । अभ्रकूषो = वायुः ।
करीषकूषा = वात्या ।

मेघति भयेषु कृजः ३।२।४३

मेघकूरः । ऋतिकूरः । भयकूरः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयकूरः ।

शेम-प्रिय-मद्रेऽण् च ३।२।४४

एषु कृजोऽण् चात्खच् । शेमकूरः । शेमकारः । प्रियकूरः । प्रियकारः । मदकूरः । मदकारः । कथं तर्हि अस्परम्भाः शेमकरा इति । कर्मणः शोषस्वविवक्षायां पचाद्यच् । एवं गङ्गाधर भूधरादयः ।

(१) प्रिये वशे च कर्मण्युपपदे वद् घातोः खच् ।

(२) सुबन्ते कर्मण्युपपदे गमेः खच् । असञ्ज्ञार्यमिदम् ।

(३) वाक् शब्दे उपपदे व्रते शम्ये यमेः खच् ।

(४) कर्मण्यण्, उपधावृद्धिः ।

आशिते भुवः करणभावयोः ३।२।४५

खच् । आशितो भवत्यनेन—आशितम्भव श्रौदनः । अशितस्य भवनम् आशितम्भवः ।

संज्ञायां भू-तृ-बृ-जि-घारि-सहि-तपि-दमः ३।२।४६

खच् । विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । रथन्तरं=साम । जनुञ्जयो हस्ती । युगन्धरः
=पर्वतः । शवुः सहः । शवुन्तपः । घरिन्दमः ।

गमश्च (१) ३।२।४७

सुतङ्गमः ।

अन्तात्यन्ताध्व-वूर-पार-सर्वान्तेषु डः ३।२।४८

गमेः । अन्तगः । (सर्वत्र-पन्नयोरिति बाध्यम्) सर्ववगः । पन्नं=पतितं गच्छतीति
पन्नगः । (उरसो लोपश्च (२) उरसा गच्छतीति उरगः (३) । (सुबुरोरधिकरणे) सुखेन
गच्छतीत्यत्र सुगः । दुर्गः । (अन्यत्रापि दूयत इति बाध्यम्) ग्रामनः ।

(डे च विहायसो विहावेशो बाध्यः) विहगः ।

आशिषि हनः (४) ३।२।४९

शवुं बध्मात् शवुहः । आशिषि किम् ? अनुघातः (५) । (द्वारा बाहनोज्ज्वलस्य च टः
संज्ञायाम्) दारुशब्दे उपपदे आङ्मूवादिन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वाघाटः ।
(घारो वा) चार्वाघाटः । चार्वाघाटः ।

अपेक्षलेशतमसोः ३।२।५०

अपपूर्वादिन्तेर्हः । अनाशीरर्षमिवम् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः ।

कुमार-शीर्षयोर्णिनिः ३।२।५१

कुमारघाती । शिरसः शीर्षं भावो निपात्यते । शीर्षघाती ।

लक्षणं जायापत्योष्टक् ३।२।५२

हन्तेष्टक् लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ना । पतिष्णी स्त्री ।

(१) संज्ञायां खच् इति शेषः ।

(२) उरस् शब्दे उपपदे गमेर्हः, उरस् शब्दान्तस्य (सस्य) लोपश्चेति
वक्तव्यमित्यर्थः ।

(३) हित्वात् टिलोपः ।

(४) कर्मण्युपपदे हन्तेर्हः स्यादाशिषि गम्यायामित्यर्थः ।

(५) कर्मण्यण्, होहन्तेरिति हस्य घत्वम्, हनस्त इति नस्य लकारः, उपघावृद्धिः ।

अमनुष्यकर्तृके च ३।२।५३

जायाधनस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति किम् ? आसुघातः शूद्रः । अथ कथं बलमद्रः प्रलम्बघ्नः कुतघ्न इत्यादि । मूलविभुजादित्वात् सिद्धम् । चौरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादण् ।

शक्तौ हस्ति-कपाटयोः ३।२।५४

हन्तेष्टक् । मनुष्यकर्तृ कार्यमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चौरः । कषाटेति पाठान्तरम् ।

पाणिघ(१)-ताडघौ शिल्पिनि ३।२।५५

शिल्पिनि किम् ? पाणिघातः । (राजघ उपसंख्यानम्) राजानं हन्ति राजघः (२) ।

आढघ-सुभग-स्थूल-पलित-नगान्ध-प्रियेषु ऋध्यर्धे । ष्वचवौ कृञः करणे ऋयुन् ३।२।५६

एषु ऋयर्थेष्वच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ऋयुन् । अनाढयमाढयं कुर्वन्त्यनया आढयङ्कुरणी । ष्वचवौ किम् ? अढयो कुर्वन्त्यनेन ।

कर्तरि भुवः स्त्रिणुच्-लुक्ऊौ ३।२।५७

आढघादिषु ऋयर्थेष्वच्यन्तेषु भवतं रेतो स्तः । अनाढय आढयो भवति आढयम्भविष्णुः । आढयम्भावृक् ।

सत्सू-द्विष-द्रुह-पुज-विद-भिद-च्छिद-जि-नी-राजामुपसर्गेऽपि क्विप् ३।२।६१

एभ्यः क्विप्स्पादुपसर्गे सत्यसति च सुप्पुपपदे । द्रुसत् । सदिरप्रतेरिति षः । उपनिषत् । अन्धसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रघुट् । प्रघुट् । गोधृक् । प्रधृक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निवित् । (अथ-ग्रामाभ्यां नयतेर्गो वाच्यः) अग्रणीः । ग्रामणीः ।

भजो ण्विः (३) ३।२।६२

अंशभाक् । प्रभाक् ।

अदोजन्ने ३।२।६८

विट् स्यात् । ग्राम मत्तीति ग्रामात् । सस्यात् (४) । अनन्ने किम् ? अन्नादः (५) ।

(१) पाणिताडयोस्वपदयोः हन्तेष्टक् टिलोपो घृत्वं च निपात्यते शिल्पिनि गम्ये इत्यर्थः । पाणि पाणिना वा हन्तीति पाणिघः । ताडनं=ताडः, तेन तं वा हन्तीति ताडघः=मत्तादिः ।

(२) हन्ते. टक् टिलोपः, घृत्वं च निपातितम् ।

(३) सुपि उपसर्गे चोपपदे भज् घातोण्विप्रत्ययः ।

(४) सस्य मत्तीति विग्रहः ।

(५) 'कर्मण्यण्' इत्यण् ।

कथ्ये च ३।२।६६

अदेर्विट् । पूर्वोणसिद्धे वचनं आसरूपेति प्राप्ताण्वाघनार्थम् । कव्यात् = आभर्मास भक्षकः ।

बुहः कप् घञ्च ३।२।७०

कामदुषा ।

अन्येभ्योऽपिदृश्यते ३।२।७५

ननिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ।

नेड्वशि कृति ७।२।८

वशादेः कृतं हण् । सुशर्मा (१) । प्रातरित्वा (२) ।

विड्वनो रनुनासिकस्यात् (३) ६।४।४१

विजायन् इति विजावा (४) । ओङ् अपनयने । अवावा । रोट् । रेट् । सुगण् ।

विक्वप् च ३।२।७३

अयमपि दृश्यते । उखास्रत् । पण्डवत् । बाहध्रद् ।

अन्तः ८।४।२०

पदान्तस्यानितेनेस्य णत्व स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् (५) (आघ्रासः क्वावुपभाया इत्वं वाच्यम्) आशीः (६) । इत्वोत्वे । गीः (७) । पूः । 'मोनो धातोः' प्रतान् । प्रशान् ।

गमः क्वौ ६।४।४०

अनुनासिकलोपः । अङ्गत् । (गमादीनामिति वक्तव्यम्) परीतत् । संयत् । (ऊङ्ग गमादीनामिति वक्तव्यम्, लोपश्च) गूः । भूः ।

(१) सुष्ठु शृणातीति शृधातोर्मनिन् ।

(२) प्रातरेतीति (प्रातर् इ + क्वनिप् । ह्रस्वस्येति तुक् ।

(३) विड्वनोः परतोऽनुनासिक स्यात् ।

(४) वि-जन् + वनिप्, नकारस्याकारः, सवर्णदीर्घः । विजावन् शब्दस्य प्रथमैकवचने रूपम् ।

(५) प्रपूर्वाद् अन् धातोः । विवबन्तात्संबोधनैक वचने हल्ङ्घादिलोपः, नस्य णत्वम्, नलोपस्तु न 'न ङि सम्बुद्धौ, इति निवेधात् । प्राणितीति विग्रहः ।

(६) इत्वे ऊत्वेर्वीरिति दीर्घः ।

(७) गीः, पूः इत्यत्र गू प् धातोः । विक्वप्, पूर्वत्र 'ऋत इति' इत्वे रपरत्वे, उत्तरत्र 'उदोष्ठ्यपूर्वस्येति' ऋत उत्वे रपरत्वे उभयत्र सुलोपे उपधादीर्घे रूपद्वयम् ।

स्थः क च ३।२।७७

चात्विक् । संस्थः (१) । संस्थाः ।

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्ये ३।२।७८

अजात्यर्थे सुपि घातौ णिनिस्ताच्छीत्ये शीत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी ।

मनः ३।२।८२

सुपि मन्यते णिनिः । दर्शनीयमानी ।

आत्ममाने खश् च ३।२।७७

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् चाणिनिः । पण्डितमात्मान मन्यते पण्डितम्मन्यः । पण्डितमानी ।

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ६।३।६८

इजन्तादेकाचोऽस्यात् स च स्वाद्यम्बत् बिदन्ते परे ।

‘औतोम्प्रसोः’ गाम्मन्यः । ‘वाऽम्प्रसोः’ स्त्रियम्मन्यः । स्त्रीम्मन्यः । नू-नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । त्रियमात्मानं मन्यते त्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारप्रयोगाच्छीतन्दस्य ह्रस्वो सुममोरभावश्च ।

भूते ३।२।८४

अधिकारोऽयं वर्तमाने लङिति यावत् ।

करणे यजः ३।२।८५

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेणिनिः कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी ।

कर्मणि हनः ३।२।८५

पितृव्यधाती ।

ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रेषु क्विप् ३।२।८७

ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । क्विप् चेत्येव सिद्धे ब्रह्मादिष्वेव क्विजेवेति द्विविध नियमार्थ-मिदम् । एवमग्रेऽपि ।

सु-कर्म-पाप-मन्त्र-पुण्येषु कृञः ३।२।८६

सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् ।

(१) संपूर्वकात् स्थाघातो क प्रत्यये आतो लोपः, संस्थः । क्विप् प्रत्यये संस्थाः = सुखं स्थापयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्या घातुः । संस्था इति भाष्यप्रयोगाद् घुमा-स्येति ईत्वं न ।

सोमे सुञः ३।२।६०

सोमसुत् ।

अग्नौ चैः ३।२।६१

अग्निचिद् ।

कर्मण्यन्याख्यायाम् ३।२।६२

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारते चिन्तते विवृप् । अन्यथाग्र म्यत्र विशेषस्याख्यायाम् ।
श्येत् इव चितः श्येन चित् ।

कर्मणीनिर्विक्रियः ३।२।६३

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रोणातेरिति । (कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्) सामविक्रयी । वर्ताविक्रयी ।

वृधोः क्वनिप् ३।२।६४

कर्मणि भूते । पारदृष्टवान् पारदृशवा ।

राजनि युधि कृञः ३।२।६५

क्वनिप् । युधिरन्तर्भावितव्यर्थः । राजान योधितवान्—राजयुधवा । राजकृ

सहे च ३।२।६६

सहयुधवा । सहकृत्वा ।

सप्तम्यां जनेर्ङः ३।३।६७

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६।३।१४

ङेरलुक् । सरसिजम् । सरोजम् ।

उपसर्गे च संज्ञायाम् ३।२।६६

प्रजाः (१) ।

अनौ कर्मणि ३।२।१००

अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे ङः । पुमांसमनन्ध्यजाना प्रमत्तजा (२) ।

अन्येष्वपि (३) बृहयते ३।२।१०१

अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः, तेन ध्रान्वन्तरादपि
कारकान्तरेष्वपि क्वचित् । परितः खाना परिखा ।

(१) प्रजायन्तेस्म इति प्रजा । 'प्रजास्यात् सन्तती जने' इत्यमरः । इप्रत्यये टिलोपे मिद्धि ।

(२) (पुम्—अनु—जन्— + ङ) पूर्वपदे मकारस्य संयोगान्तत्वेन लोपः स्त्रीत्वे टाप् ।

(३) अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्ङ प्रत्यय म्यादित्यर्थः ।

पञ्चम्यामजातो ३।२।६८

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्हेः । संस्कारजः । अदृष्टजः ।

क्त-क्तवत् निष्ठा १।१।६६

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

निष्ठा ३।२।१०२

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया (१) विष्णुः (२) । विश्वं कृतवान् (३) ।

अदो जग्धित्यपि कृति २।४।३६

त्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । जग्धम् ।

निष्ठायामप्यर्थे ६।४।६०

प्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ।

क्षियो दीर्घात् ८।२।४६

निष्ठातस्य नः । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु-क्षितः कामो मया । (ऊर्णतेर्णुवद्भावो बाध्यः) तेन एकाचत्वात्नेद । ऊर्णतः ।

रदाम्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८।२।४२

रदाम्यां परस्य निष्ठा तस्य नो निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च । झ-शीर्णः । भिन्नः । छिन्नः ।

संयोगादेरातो धातोर्ध्वतः ८।२।४३

यणवत्संयोगादेरादन्तानिष्ठा तस्य नः । द्राणः । ग्लानः ।

(१) भावे प्रत्यये कर्तुरनुक्तत्वान्मयेति तृतीया । सकर्मकाद् धातोर्भावे क्तप्रत्ययस्तदन्तस्य चोत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च ।

(२) सकर्मकाद् धातोर् कर्मणि क्तप्रत्ययः । कर्मणोऽनुक्तत्वाभावाच्च द्वितीया, किन्तु प्रातिपदिकार्यमात्रे प्रथमा, कर्तुश्च तृतीया । क्तप्रत्यये उदाहरणान्तराणि यथा-कृष्णेन नन्दगृहे स्थितम् । बालकेन शय्यायां शयितम् । त्वया चिरकालं वाश्यामुषितम् । रामेण बाली हतः । त्वया सुष्ठु कार्यं कृतम् । वानरेण जम्बूफलं भक्षितम् । त्वया विमर्षितम् ? मया व्याकरणमधीतम् ।

(३) कर्तरि क्तवतुप्रत्ययो भवति । सकर्मकाद् कर्तरि क्तवतुप्रत्यये कर्ता प्रथमान्तः, कर्म द्वितीयान्तम्, क्रियापदं कर्तानुसारि भवति यथा-रामो बालिनं हतवान् । पुत्री मातरं दृष्टवती इत्यादि ।

त्वादिभ्यः ८।२।४४

एकविंशतेर्लूजादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या—ग्रहि ज्या ।

हलः ६।४।२

प्रज्ञावयवाद्बलं परं यत्सम्प्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः । जीनः । (दुग्धोर्दीर्घश्च)
दु गती । दूनः । गु पुरीषोत्सर्गं । गूनः । (पूङ्गो विनाशे ।) पूना यवा । विनष्टा
इत्यर्थः । पूतमन्यत् । (सिनोतेर्घासिकर्मकर्तृकस्य) सिनो ग्रामः । ग्रासेति किम् ? सिता पाशेन
सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् ? सितो ग्रासो देवदत्तेन ।

ओदितश्च ८।२।४५

प्राग्वत् । भुजो—भुग्मः । टुओडिब—शूनः ।

द्रवमूर्तिस्पर्शयोः इयः ६।१।२४

द्रवस्य मूर्तो—काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङ्गः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

इयोऽस्पृशे ८।२।४७

श्यैङ्गे निष्ठातस्य नःस्या दस्पर्शोऽर्थे । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् ? शीतं जलम् । द्रवमूर्ति-
स्पर्शयोरिति किम् ? संश्रयानो वृश्चिकः । शीतात्सकृचित इत्यर्थः ।

प्रतेश्च ६।१।२५

प्रतेश्च परस्य श्यैङ्गः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ।

विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ६।१।२६

अभ्यवपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात् । अभिश्रयान घृतम् । अभिशीनम् । अवश्रयानः,
अवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थित विभाषेयम् । तेनेह न—समवश्रयानः ।

अञ्चोऽनपादाने ८।२।४८

निष्ठातस्य नः ।

यस्य विभाषा ७।२।१५

यस्य क्वचि द्विभाषयेद् विहितं स्ततो निष्ठायामिण । उदितोवेति क्त्वायां वेट्त्वा दिह
नेट् । समकनः (१) । अनपादाने किम् ? उदकतमुदकं कूपात् ।

(१) सम्पूर्वादिञ्चनेः क्ते 'यस्य विभाषा' इतीप्तिषेधे, अनिदिनामिति नलोपः, मत्वम्, तस्या-
सिद्धत्वात्कुत्वम् । संगत इत्यर्थः ।

द्विदोऽविजिगीषायाम् (१) ८।२।४६

युनः (२) । विजिगीषायां तु- घृतम् ।

निर्वाणोऽवाते ८।२।५०

अवान इतिच्छेद निपूर्वाद्वातेनिष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा
(३) वाते तु निर्वातो वातः ।

शुषः कः ८।२।५१

निष्ठातस्य कः । शुष्कः ।

पचो वः ८।२।५२

पक्वः ।

क्षायो मः ८।२।५३

क्षामः ।

स्त्यःप्रपूर्वस्य ६।१।२३

प्रास्त्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ८।२।५४

निष्ठातस्य मो वा । प्रस्तीम् । प्रस्तीत । प्रान्तिम् । स्तवान् ।

अनुपसर्गात्फुल्ल-क्षीब-कृशोत्लाघाः ८।२।५५

एते निपात्यन्ते । अफला=फुल्लः । निष्ठा तस्य लन्व निपात्यन्ते । क्तवन्त्वेकदेशस्यापीदं
निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । अनुपसर्गात्किम् ?

आवितश्च ७।२।१६

आकारेतो निष्ठाया इण् ।

ति घ ७।४।८६

नरफलोस्त उन् तादी किति । प्रकुल । प्रक्षीविन । प्रकृजिन । प्रोल्लाघितः ।
(उत्फुल्ल - संफुल्लयोरुपसंख्यानम्)

व-विदोन्व-त्रा-घा-ह्रीम्योऽन्यतरस्याम् ८।३।५६

निष्ठातस्य नी वा स्यात् । नून । नत् । विन्न । वित । उन्दी

(१) द्विद परम्य निष्ठातस्य न स्यादविजिगीषायाम्- इति वनि ।

(२) 'च्छ्वो'र' स्पृह ।

(३) निर्वाणोऽग्निः - विनष्ट । निर्वाणो मुनि = मृत इत्यर्थः ।

श्वीदितो निष्ठायाम् ७।२।१४

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् । उन्नः । उत्तः । इत्यादि ।

न ध्या-ख्या-प-मूर्च्छि-मदाम् ८।२।५७

एभ्यो निष्ठान्तस्य नो न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः ।

रात्लोपः ६।४।२१

राच्छ्वोलोपः स्यान् कवी, ज्ञानादावनुनामिकादौ च प्रत्यये । मूर्त्तः । मतः ।

वित्तो-भोगप्रत्यययोः ८।२।५८

विन्दतेनिष्ठान्तस्य निपाताज्यं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्त(१) धनम् । वित्तः (२) पुरुषः । अनयोः किम् ? वित्तः ।

भित्तं शकलम् (३) ८।२।५९

भिन्नमन्यत् ।

ऋणमाधमर्ण्ये (४) ८।२।६०

ऋतमन्यत् ।

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ६।१।२२

स्फीतः (५) ।

इज्जिष्ठायाम् ७।२।४७

निरः कुषो(६) निष्ठाया इट् । यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ।

वसतिक्षुधोरिट् ७।२।५२

ग्राम्याः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् । उषितः । क्षुधितः ।

(१) भोग्यमित्यर्थः ।

(२) प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

(३) शकले = खण्डे वाच्ये भिदेः क्तस्य नत्वाभावो निपात्यत इत्यर्थः ।

(४) ऋणेऽधमः = अधमर्ण । यद्वा अधमं दुःखप्रदं ऋणं यस्य सोऽधमर्णः, तस्य भावः ।
आधमर्ण्यम् = व्यवहारविशेषस्तस्मिन्निषये ऋणातोः क्तप्रत्यये ऋणमिति निपात्यते
(अप्राप्तस्य नत्वस्य निपातनम् ।)

(५) स्फायी वृद्धौ इत्यस्मान् क्तप्रत्यये 'श्वीदित', इतीज्जिष्ठे स्फीत इति रूपम् ।

(६) निरः कुष इत्यनुवर्तते ।

अच्छेः पूजायाम् ७।२।५३

क्त्वानिष्ठयोरिट् । अञ्चितः । गतो तु अकन ।

लुभोऽविमोहने (१) ७।१।५४

क्त्वानिष्ठयोरिट् नतु माध्यं । नृभितः । माध्यंतु लुब्धः (२) ।

किलशः क्त्वानिष्ठयोः (३) ७।२।५०

इङ्वा । विनशितः । क्लिष्टः ।

पूङ्क्ष्व (४) ७।२।५१

क्त्वानिष्ठयो रिङ् वा ।

पूङ्ः क्त्वाच्च १।२।२२

निष्ठाया सेट् क्लिप्तं स्यात् । पवितः । पूतः । क्त्वाग्रहणं मुत्तरार्धम् (५) । नोपघादित्यत्र हि क्त्वेन सम्बध्यते ।

निष्ठा शीङ् -स्विदि-मिदि-क्षिदि-धृषः १।२।१६

सेट् क्लिप्तं । णयितः । (आदिकर्मणि (६) निष्ठा वक्तव्या)

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ३।४।७१

वाङ्मूलाधकर्मणोः ।

विभाषा भावादिकर्मणोः ७।२।१७

आवितो निष्ठाया इङ् वा । प्रस्वेदितं श्वैलः (७) । प्रस्वेदितं तेन । आश्विदेति स्वादि रत्न

(१) तीक्ष्णहलुभेति विकल्पात् निष्ठाया यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते वचनमिदम् ।

(२) इङ्भावे, णयस्त्वयोरिति तकारस्य धत्वे जस्त्वम् ।

(३) 'स्वरति सूति' इत्यतो वेत्यनुवर्तते । किलश उपतापे इत्यस्य नित्यं प्राप्ते, किलशू विबाधने इत्यस्य ऊदित्वाद् विकल्पे निष्ठाया यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते विकल्पाथोऽयमारम्भः ।

(४) श्युकः किति' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ।

(५) नोपघादित्यत्र सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

(६) यत्र दीर्घकालव्यापिनी क्रिया तत्रा खेषु क्रियाक्षणेषु भूतेष्वपि सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वा भावाद् भूते विहिता निष्ठा न प्राप्नोतीति तदर्थं मिदमारभ्यते ।

(७) श्वैलं कर्तुं का आरभ्यमाणं प्रस्वेदनं क्रियेत्यर्थः ।

गृह्यते । जीर्णः साहचर्यात् । स्विद्यते स्तु—स्विदित इत्येव । जिमिदा जिमिदा दिवादी
भ्वादी च । प्रमेदितः प्रस्वेदितः । प्रघषितः । घाषितं तेन ।

सेट् किम् ? प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ।

मृषः स्तितिकायाम् १।२।२०

सेण् निष्ठा क्तिन् । मषितः । क्षमायां किम् ? अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ।

उदुपघाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् १।२।२१

उदुपघात्परा भावादिकर्मणोः सेण् निष्ठा वा क्तिन् । द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम्,
मोदितं साधुना । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपघात्किम् ?
विदितम् । भावेत्यादि किम् ? क्वचित् कार्षापणम् । सेट् किम् ? कृष्टम् । क्वचित्करणे भ्य
एवेष्प्यते । नेह गुह्यतेर्गुह्यतम् ।

निष्ठायां सेटि ६।४।५२

भेलोपः । भावितः । भावितवान् ।

वृडः स्थूलबलयोः (१) ७।२।२०

स्थूल्ये बलवति च निपात्यते ।

वधातेहि ७।४।४२

तादौ किति । हितम् ।

बोवद्धोः ७।४।४६

बुसंज्ञस्य दा इत्यस्य दय् तादौ किति । च्त्वंम् । दत्तः ।

गतर्याकर्मक-इलष-शीङ्-स्थास-वस-जन-रह जीर्यतिभ्यश्च ३।४।७२

एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्यो हरिः ।
शेष मघिगमितः ।

अति-स्यति-मास्था मिसि किति ७।४।४०

एषामितस्यात्तादौ किति । वैकृष्टमघिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः (२)
राममनुजातः । गरुडमारुढः (३) विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ।

(१) बलशब्दः अशंखाद्यजन्तो बलवत्परः । 'वृहद्दृहि वृद्धौ' इत्याभ्यां क्त प्रत्ययः, इडभावः
निष्ठातस्य ढत्वं, हकारस्य लोपश्च निपात्यते । इदितो नलोपश्चापि—दृडः ।

(२) उपोषितः— वसतेः क्त प्रत्यये यजादित्वान्संप्रसारणम् । 'वसति क्षुधोरिद्' । शासिषसीति षः ।
हरिदिने स भुक्त्वानित्यर्थः ।

(३) उपर्याकान्तवानित्यर्थः । अरुह् + क्तः, हस्यढत्वं, तकारस्य घत्वे, ढत्वे, ढलोपे, दीर्घः—आरुढः

क्तोऽधिकरणे च धौव्य-गति-प्रत्यवसानार्थस्यः ३।४।७६

एभ्योऽधिकरणे क्तः । चाद्यथाप्तम् ।

(१) मुकुन्दस्यासितमिदमिवं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्द । आसित तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च- रमापतिरिवं यातः ।

तेनेदं यातम् । भुजे कर्मणि- अनन्तेनेदं भुक्तम् । वर्तमाने इत्याधिकृत्य ।

जीतः क्तः (२) ३।२।१८७

विवरणः ।

मति-बुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च (३) ३।२।१८८

राज्ञां मतः । इष्टः (४) । बद्ध । त्रिवितः । पूजित । अर्चित । चकारोऽनुक्त समुच्चयाय । 'शीमितः, रक्षितः, शान्तः, आकृष्टो जृष्ट इत्यपि (५) ' इत्यादि ।

नपुंसके भावे क्तः ३।३।११४

कलीबत्वविशेषे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जीन्यतम् । हसितम् ।

सुयजोर्ध्वनिप् ३।२।१०३

भूते । सुत्वा । यज्या ।

जीर्यते रतन् ३।२।१०४

जरन् । जरन्तो । वामरुपन्यायेन नि'ठापि । जीर्ण । जीर्णवान् ।

(१) इदम् = पुरोदृश्यमान मुकुन्दस्य = भगवत श्रीकृष्णचन्द्रस्य आसितम् = आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनस्थानमित्यर्थः । धौव्यादाहरणमिदम् । इदं च रमापतेः = श्रीकृष्णस्य यातम् - यायते गम्यतेऽवेति यातम् = मार्गः, गत्यर्थोदाहरणमिदम् । एतन् अनन्तस्य = श्रीकृष्णस्य भुक्तम् = भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तम् = भोजनस्थानमित्यर्थः । प्रत्यवसानो (भक्षणम्) दाहरणमिदम् । दिदृक्षवः = दर्शनाभिलाषिण्योऽन्वेपभाषा गोप्य इति - पूर्वोक्तम् ऊचुः इति ।

(२) 'जि' इत् यस्य तस्माद् वर्तमानक्रियावृत्तेर्घातो क्तप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । यथा जिह्विवा इत्यस्य क्विप् । आदितश्चेति नेट् । रदाभ्यामिति तकारस्य दकारस्य च नत्वे, गत्वम् ।

(३) वर्तमाने क्त इतिशेषः । मतिरिहेच्छा । बुद्धे पृथगुपादानात् ।

(४) तीषसहेति वेदकत्वाद् यस्य विभाषेति इष्णिपेष्, ष्ट्वम्- इष्ट ।

(५) भाष्यश्लोकोऽयम् ।

छन्दसि लिट् ३।२।१०५

लिटः कानञ्वा ३।२।१०६

क्वसुश्च ३।२।१०७

भूतसामान्ये छन्दसि लिट्, तस्य कानञ्वसू वा स्तः । तन्नावात्मनेपदम् ।
चक्राणः (१) । 'म्बोश्च' । जगन्वान् (२) । कवयस्तु बाहुलकाल्लोकेऽपि प्रयुज्यते ।
'तं (३) तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' । 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुष (४) स्ते' इत्यादि ।

वस्वेकाजाद्धसाम् ७।२।६७

कृतद्विवचनानामेकाचामादन्तानां वसेश्च वसो रिटस्यासान्वेषाम् । प्रादिवान् ।
भारिवान् । वदिवान् । जक्षिवान् । एषां किम् ? बभूवान् ।

भाषायां सद-वस-भुवः ३।२।१०८

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिट् वा स्यात् तस्य च नित्यं क्वसुः । 'निषेदुषी
भासनबन्ध घोरः' । 'अध्युषुषस्तामभवज्जनस्य' शुश्रुवान् ।

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ३।२।१०९

एते निपात्यन्ते । उपादिणो लिङ्वा तस्य क्वसुः, इट् । उपेयिवान् । नात्रोपसर्गं स्तन्त्रम् ।
ईयिवान् । गञ्जोऽश्नतेः क्वसोरिङ्भावश्च, अनाश्वान् । अनोर्वचः कर्तरि कानञ्, वेदस्या
नुवचनं कृतवा ननूचानः (५) ।

लटः शतृशानच्चावप्रथमासमानाधिकरणे ३।२।१२४

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये लट् एती वा स्तः । शवादिः । पचन्तं चेतं पश्य ।

-
- (१) कृधातोर्लिटः कानञ्, द्वित्वेऽभ्यासकार्ये यणि- चक्राणः ।
(२) गम्धातोर्लिटः क्वसुः, द्वित्वे म्बोश्चेति मस्य नत्वे जगन्वस् शब्दस्य प्रथमायां नुमि दीर्घं
जगन्वान् ।
(३) स्था धातोर्लिटः क्वसुः, द्वित्वादी 'वस्वेकाजाद्धसा'मितिवसोरिट् । तस्थिवस् शब्दस्य
प्रथमायां नुमादौ तस्थिवान्, तस्थिवांसौ, तस्थिवांसः इत्यादि । शशि-वसोः 'इति सम्प्र-
सारणे तस्थुषः इति ।
(४) अधिपूर्वकाद् गम् धातोर्लिटः क्वसुः अधिजगन्वान् इत्यादि । शसि ऊक्षि च अधिजग्मुषः,
गमहन्त्युपधालोपः, वसोः सम्प्रसारणे पूर्वरूपम्, पत्वम् ।
(५) अनुवच् + कानञ्, कित्वात्सम्प्रसारणम्, पूर्वरूपम्, सवर्णदीर्घः अनुचानः ।

आने मुक् ७।२।८२

अङ्गस्यातः । पचमानं चैवं पश्य । लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ् ग्रहणात् प्रथमासामाना-
धिकरण्येऽपि क्वचित् । सन् द्विजः ।

ईदासः ७।२।८३

आनस्य । 'आदेः परस्य' । आसीनः ।

विदेः शतुर्वसुः ७।१।३६

वेतेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा । विद्वान् (१) । विदन् ।

तो सत् ३।२।१२७

तो शतुशानचौसत्संज्ञौ स्तः ।

लृटः सट्ठा ३।३।१४

करिष्यन्तं करिष्यमाणं वा पश्य ।

ताच्छील्य-वयोवचन-शक्तिषु चानश् ३।२।१२६

अग्नी जुह्वानः । कवचं विघ्नाणः । शत्रुं निघ्नानः । (२)

आकवे स्तच्छील-तद्धर्म-तत्साधुकारिषु ३।२।१३४

क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणा स्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः ।

तून् (३) ३।२।१३५

कर्ता कटान् ।

(१) विद्वान् इत्यत्र 'विद् ज्ञाने' इत्यस्मात् लटः 'शतृ' आदेशे तस्य विकल्पेन 'वसु' प्रत्यये विद्वस् शब्दः सिध्यति । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः उगित्वाभुम्, 'सान्तमहत्' इति दीर्घः, संयोगान्तत्वेन सलोपः विद्वान्, विद्वामी इत्यादि । शसि, वसोः सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे विदुषः । भ्यामादौ 'वसु-संस्विति, दत्वम् । पक्षे शत्रन्तत्वे विदन् विदन्तौ इत्यादि' उगित्वान्नुम्, तकारस्य संयोगान्तलोपः ।

(२) चानशो ल्यादेशत्वाभावान्नात्मनेपदत्वम्, तेन परस्मैपदिभ्यो ऽपि धातुभ्यो भवति चानश् तथोदाहरति-निघ्नानः (नि-हन् + चानश्) शचावितौ, भदादित्वेन शपोलुक्, सार्व-धातुकमपि दिति द्वित्वेन गमहनेत्युपधालोपे, होहन्ते रिति हस्य घत्वे रूपम् । 'भान' इत्यस्याऽतः परत्वा भावान्न मुक्, निहन्तुं शक्त इत्यर्थः ।

(३) धातोः तून् प्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिषु कर्तृषु इत्यर्थः । करोति तच्छीलः कर्ता । कटान् इति कर्म, तत्र कर्तृ कर्मणोरिति प्राप्ता षष्ठी नलोकेति निषिध्यते ।

स्पृहि-पृहि-पति-वयि-निद्रा-तन्द्रा-धृद्धाम्य आलुच् ३।२।१५८

ग्राद्या स्तय श्चुरादा वदन्ता । स्पृह्यालुः (शीतो वाण्यः) शयालुः ।

अलंकृञ्-निराकृञ्-प्रजनोत्पचोत्पतोन्मव - रुच्यपत्रप - वृत् - वृधु - सह-चर

इष्णुच् ३।२।१३६

अलङ्कुरिष्णुः ।

ग्ला-जि-स्थश्च ग्लुः ३।२।१३९

गिदयं नतु कित् । तेन स्थ ईत्व न । ग्लास्तु । गित्वान्न ग्ण । जिष्णुः स्थास्तु ।
चाङ्ग वः । ऋक्कः कितीत्यत्र गकारप्रश्लेषा न्नेट् । भूष्णुः ।

असि-गृधि-धृषि-क्षिपेः न्कुः ३।२।१४०

वस्तुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ।

शमित्यष्टाम्यो घिनुण् ३।२।१४१

उकार उच्चारणार्थं इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा शमिनी-
तरे स्थल उगितश्चेति ह्रस्वविकल्प । न चैवं शमी शमिना वित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । अस्मद्ग्रहण
मपकृष्य अलन्तानामेव तद्विधानात् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमीत्यादि ।

संपृचा नुरुधाड्य माड्यस-परिसू-संसृज-परिवेवि-संज्वर-परिक्षिप-परिरट-
परिवव-परिवह-परिमुह-वृष-द्विष-द्रुह-दुह-युजाक्रीड-विविच - त्यज - रज-
भजातिचरापचरामुषा म्याहन इच ३।२।१४२

घिनुण् स्यात् । सम्प्रकीर्त्यादि ।

वौ कष-लस-कथ-स्रम्मः ३।२।१४३

विकापी ।

अपे च लषः ३।२।१४४

वाढी । अपलापी । विलापी ।

चलनशब्दार्था अकर्मका द्युच् ३।२।१४८

चलनार्था ञ्छब्दार्था च्च (अकर्मकात्) युच् स्यात् । चलनः (१) : । चोपन (२) : ।
कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात् किम् ? पठिता विद्याम् ।

(१) चल कम्पने (अकर्मकात्) इत्यस्मात् युच्-चलनः ।

(२) शुप् मन्दायां गतौ, चोपति तच्छील. चोपनः ।

अनुदात्तेतश्च हलादेः ३।२।१४६

अकर्मका लुच् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् ? भविता । हलादेः किम् ? एधिता ।
अकर्मकात् किम् ? वसिता वस्त्रम् ।

निन्द- हिंस- विलश-खाद- विनाश- परिक्षिप- परिरट- परिवावि-व्याभाषा
सूञ्जोवुञ् ३।२।१४६

एभ्यो वुञ् । निन्दकः । हिंसक इत्यादि ।

देविकुशोश्चोपसर्गे ३।२।१४७

आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् ? देवयिता । क्रोष्टा ।

लष-पत-पद-स्था-भू-वृष-हन-कम-गम-शुभ्य उकञ् ३।२।१४४

साधकः । पातुकः ।

जल्प-भिक्ष-कुट्ट-लुण्ट-वृङः षाकन् ३।२।१४५

जल्पाकः ।

सनाऽऽशंस-भिक्ष उः ३।२।१६८

चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ।

स्थेश-भास-पिस-कसो वरच् ३।२।१७५

स्थावरः । इत्यादि ।

यश्च यङः ३।२।१७६

यातेर्यङन्ताद्वरच् । अतो लोपः । तस्या चः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते ।

न पदान्त-द्विवचन-वरेयलोप-स्वर-सवर्णानुस्वार-दीर्घ- अश्चविधिषु १।१।५८

पदस्य चरभावयवे द्विवचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । इति यलोपं
प्रति स्थानिवत्त्व निषेधाल्लोपो व्योर्वलीति यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्याल्लोपे प्राप्ते
(वरे लुप्तं न स्थानिवत्) यायावरः ।

भ्राज-भास-धुवि-द्युतोर्जि-प-जु- प्रावस्तुवः विवप् ३।२।१७७

विघ्राट् । भाः । धूः । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । दुग्धि ग्रहणस्यापकर्षणाज्जवतेर्दीर्घः ।
जूः । प्रावस्तुत् । (विष्वन्वि- प्रच्छयायतस्तु - कटप्र-वु-क्षीणा दीर्घाऽसम्प्रसारणं च) वक्तीति
वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तोतीति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जू वक्तः । अयति
ह्रि धीः । व्यायतेः सम्प्रसारणं च । धीः ।

बाम्नी-शस-यु-युज-स्तु-तुव-सि-सिच-मिह-पत-वश-नहः करणे ३।२।१८२
दाबादेः ष्टन् करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ।

ति-तु-त्र-त-य-सि-सु-सर-कसेषु च ७।२।१८

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिच्च । शस्त्रम् । योक्त्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् ।
सेक्त्रम् । मेक्त्रम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । नद्धी ।

हलसूकरयोः पुवः ३।२।१८३

पूङ्पूङ्गोः करणे ष्टन् । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रं
मुष्मिन्त्यर्थः ।

अति-सू-धू-सू-सन-सह-चर इत्रः ३।२।१८४

अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ।

पुवः संज्ञायाम् ३।२।१८५

पवित्रम् ।

॥ इति पूर्वकृवन्ताः ॥

अभ्यासः

- (१) नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्युणिन्यच्- नन्दादेर्ल्युः, ग्रहादेर्णिनिः, पचादेरच् स्यात् ।
उदाहरणं यथा ल्युप्रत्यये- नन्दयतीति नन्दन- (नन्दि + ल्यु + अन) एवं जनार्दनः, सवण
इत्यादि । णिनिप्रत्यये यथा गृह्णतीति ग्रह् घातोर्णिनिप्रत्यये उपधाबुद्धौ ग्राही, एवं स्थायी,
भन्त्री इत्यादि । अच्प्रत्यये यथा पचतीति पच् घातोर्च्प्रत्यये पचः, इति रूपं ज्ञेयम् ।
- (२) ददः इत्यत्र ददातीति विग्रहे दा घातोः 'ददातिदधात्योर्विभाषा' इति वैकल्पिकशप्रत्यये
शप- जुहोत्यादिभ्यः श्लो इति श्लौ 'श्लौ' इति द्वित्वेऽभ्यासादिकार्ये घातो लोप इत्याकारलोपे
ददः, इति रूपं सिध्यति । शप्रत्ययाभावे दा घातोः 'श्याद् व्यञ्छाद्यु... इत्यादिमूत्रेण णप्रत्यये
युगागमे दायः, इति रूपं सिध्यति ।
- (३) महीं धरतीति महीधूः इत्यत्र "मूल विभुजादिभ्यः कः" इति वार्तिकेन कप्रत्ययः, किंत्वाद्
गुणाभावे मणि रूपं सिध्यति ।
- (४) मुकुन्दस्यासितमिदमिति श्लोके आसितमिदमत्र आस्यतेऽस्मिन्निति विग्रहे 'क्तोऽङ्घिकरणे च
घोष्यगति-प्रत्यवसानार्थेभ्यः' इति सूत्रेण आस् घातोर्घौ व्येऽर्थे क्तप्रत्यये आसितम् = आसन-
स्थानम् । यातमित्यत्र यायते गम्यतेऽङ्घेति विग्रहे याघातोर्गत्यर्थे पूर्वोक्तसूत्रेण क्तप्रत्यये
रूपम्, यातम् = मार्ग इत्यर्थः । भुक्तमित्यत्र भुज्यतेऽस्मिन्निति विग्रहे भुज्घातोर्कृतसूत्रेण
प्रत्यवसानार्थे (प्रत्यवसानम् = भक्षणम्) क्तप्रत्यये रूपम्, भुक्तम् = भोजनस्थानमित्यर्थः ।

- (५) विहायस्-गम् + डः = विहागः । काम- दुह् + कप् = कामदुघा । सुष्ठु कृतवानिति स्-कृ + क्विप् = सुकृन् । गम् + क्वत्सु = जग्मवान् इत्यादि ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

- (१) "नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्युणिन्यचः" इत्यस्यार्थं प्रदर्शयित्वादाहरणानि देयानि ।
 (२) दधः, ग्राहः, इत्यत्र सूत्रोल्लेखपुरःसरं धातुप्रत्ययौ निर्दिश्य वैकल्पिक पक्ष — श्चोल्लेखनीयः ।
 (३) अधोर्निर्दिष्ट प्रयोगः ससूत्रं प्रत्ययप्रवर्तनेन साध्याः
 जः, पश्य, कुम्भकार, मामग, कवचहरः कुमारः ।
 (४) महीं धरतीति महीध इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययो भवति ?
 (५) दिवा-विभेति सूत्रं पूरयित्वा, उदाहरणद्वयं देयम् ।
 (६) "नृति स्त्रि रञ्जिभ्य एव" इति वार्तिकस्यार्थोदाहरणे लेख्ये ।
 (७) नखम्पचा यवागू इति प्रयोगः कस्योदाहरणमिति प्रदर्शयताम् ।
 (८) उरमा गच्छन्ति— उरगः इति प्रयोगः सूत्रवार्तिकनिर्देशपूर्वकं साध्यताम् ।
 (९) मेघङ्कुरः, धेमङ्कुरः इति प्रयोगी साध्यौ ।
 (१०) "सुप्यजानी णिनिस्ताच्छीत्ये" इत्यस्योदाहरणं दर्शयत ।
 (११) पण्डितम्मन्यः इति प्रयोगः सविग्रहं साध्य ।
 (१२) दृणे, क्वनिप् इत्यस्यार्थं विलिख्योदाहरणं च देयम् ।
 (१३) संस्कारजः इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययो भवति ?
 (१४) कर्मणि क्तप्रत्यये रूपद्वयं प्रदर्श्य वाक्ये प्रयुज्यताम् ।
 (१५) भिन्नमित्यत्र केन निष्ठातस्य नरव विधीयते ?
 (१६) भज् धातोः, पच् धातोश्च क्तप्रत्यये रूपं दर्शयत ।
 (१७) उपितः, क्लिशितः इति रूपद्वयं धातुप्रत्ययनिर्देशनपूर्वकं ससूत्रं साध्यताम् ।
 (१८) दौढदर्शोरित्यस्योदाहरणं प्रदर्शयताम् ।
 (१९) कर्तरि क्तप्रत्ययो भवति न वा ? भवति चेत्सूत्रं प्रदर्श्य उदाहरण द्वयं वाक्ये प्रयुज्यताम् ।
 (२०) मुकुटस्यासितमिदमिदं धातं रमापते ।
 भुक्तमेतद्वनगतस्येत्युच्योर्गोप्यो दिवृक्षवः ॥
 श्लोकोऽस्मिन् आसितं, धातं, भुक्तमित्यत्र कस्मिन्नर्थे क्तप्रत्ययः ? मसूत्रं विग्रहश्च

प्रदर्शयताम् ।

(२१) मसूत्रके याव

क्तः इत्यस्योदाहरणं दीयताम् ।

- (२२) अनूचानः इत्यस्य साधुत्वं प्रदर्शयत ।
 (२३) विद्वान् इति धातुप्रत्ययौ प्रदर्श्य ससूत्रं साध्यताम् ।
 (२४) शत्रुं निघ्नानः इत्यत्र निघ्नान इति कथं सिध्यति ?
 (२५) “अलंकृञ्- निराकृञ्” इत्यादि सूत्रं समग्रं लिख्यताम् ।
 (२६) निन्दकः इत्यत्र ससूत्रं प्रकृतिप्रत्ययौ दर्शनीयौ ।
 (२७) केन सूत्रेण सनन्ताद्धातोः ‘ञ’ प्रत्ययो विधीयते, उच्यताम् ।
 (२८) पवित्रम् इत्यत्र सविग्रहं ससूत्रं धातुप्रत्ययौ दर्शनीयौ ।
 (२९) अधोनिर्दिष्ट धातुभ्यो निर्दिष्टप्रत्यये कृते रूपानि लिख्यन्ताम्

विहायस् गम् + ङः । काम दुह् + कप् । मुष्टु कृतवानिति सुकृ + क्विप् । स्तै + क्तः ।
 शुष् + क्तः । नुद् + क्तः । गम् + क्वमुः । आस् + शानच् । यायाय् + वरच् ।

- (३०) अधो लिखितपदेषु धातुप्रत्ययौ दर्शनीयौ

बुधः, गृहम्, ग्रंशहरः, खशयः, स्तम्बकरित्रीहि, परन्तपः, उपनिषत्, आशीः, सरसिजम्,
 राजयुध्वा, निर्वाणोऽग्निः । भित्तं शकलम्, बुद्धः, शयालु, भिक्षुः, नेत्रम् ।

- (३१) अधोलिखितपदेषु श्रुद्धानि पदानि उद्धृत्य लिखत

पण्डितमानी, शब्दकरः, पुरन्दरः, द्रातः, स्फातः, हितम् ।

अथोत्तरकृदन्तम्

उणादयो बहुलम् (१) ३।३।१

एते वर्तमाने संज्ञायां बहुलं स्युः । केचिदविहिता (२) अप्यूह्याः ।

“सञ्ज्ञामु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे (१२) ।

कार्या द्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्र मुणादिषु” ॥

दाशगोघ्नो सम्प्रदाने ३।४।७३

एतौ निपात्येते । दशन्ति अस्मै दाशः । गां हन्ति अस्मै गोघ्नः (४) = अतिविः ।

तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ३।३।१०

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदेभविष्यदर्शे घातो रेतौ स्तः । मान्तत्वा दध्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति ।

कालसमय—वेलासु (५) तुमुन् ३।३।१६७

कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ।

(१) ‘वर्तमाने लट्’ इत्यतः वर्तमाने, ‘पुवः संज्ञायाम्’ इति सूत्रात् संज्ञायामित्यनुवर्तते ।

(२) बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह—केचिदविहिता अप्यूह्या इति । तेन शङ्कुला इत्यत्र शङ्कु धातोरविहितोऽपि ङुस्चप्रत्ययो भवति ।

(३) बाहुलकात्त्वमेव विशदयति—सञ्ज्ञासु इति श्लोकेन । भाष्यस्थोऽयं श्लोकः । सञ्ज्ञासु=वायु-
दाह—गवादिशब्देषु द्वित्व इवित्यादिषु च यानि यानि धातुरूपाणि सम्भवन्ति, ते ते धातवः,
ऊहनीयाः कल्पनीया इति शेषः । ततः परे=धातुभ्यः परे प्रत्ययाः=उण् जुण् डो इत्यादयः
कल्पनीयाः । तेषु च कार्यात्=कार्यान्तरूपमित्यर्थः । गुणवृद्धिदिलोपसम्प्रसारणादिकार्यानुसार-
मिति यावत् । अनूबन्धम्=णकारककारडकारादिकं विद्यात् जानीयात्, कल्पयेत् इति
यावत् । बहुलग्रहणेनैव पाणिनिना शाकटायनप्रणीतानि उणादिसूत्राणि सङ्गृहीतानीति
भावः ।

(४) गां=वाधम्=‘आगम्यताम्, आस्यताम्, स्वागतं वः’, इत्यादि रूपां हन्ति=उच्चारयति
गृहस्थोऽस्मै—इति गोघ्नः=अतिविः । ‘हन्ति’ उच्चारणार्थः=शब्दार्थः—प्रसिद्ध एव,
यथा ‘मेर्य आह्वयन्ते’ इति ।

भावे(१) ३।३।१८

सिद्धावस्थापक्षे घात्वर्थे वाच्ये घातोर्वञ् । पाकः ।

अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् ३।३।१९

कर्तृभिन्ने कारके चञ् ।

घञि च भावकरणयोः ६।४।२७

रञ्जेर्नलोपः । रागः । जनयोः किम् ? रञ्ज्यस्यस्मिन्निति रङ्गः ।

निवास-चिति-शरीरोपसमाधानेऽवादेशच कः ३।४।४१

एषु विनोतेर्घञादेशच कः । उपसमाधानं = राशीकरणम् । निकायः । आकायः । कायः ।
गोमयनिकायः ।

एरच् ३।३।५६

इवर्षन्तादच् । वयः ।

ऋवो रप् ३।३।५७

ऋदन्तादुवर्णन्ता यप् । करः । गरः । शरः । यवः । स्तवः । पवः । (धञार्थे
कविधानम्) प्रस्थः । विघ्नः ।

द्वितः(२) विघ्नः ३।३।८८

भावे स्वभावात् ।

क्त्रेर्मन् नित्यम् ४।४।२०

क्त्रिप्रत्ययान्तान्मन् निर्वृत्तेऽर्थे । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । द्रुवप् -उपक्त्रिमम् ।

द्वित्वोऽथुच् ३।३।८९

अयमपि भावे । द्रुवेयु कम्पने - वेपयुः । श्वययुः ।

(१) काल समयेति पर्याय ग्रहणम् अर्थोपलक्षणार्थम् तथा वायमर्थः कालार्थेष् पपदेषु घातोः
तुमुन्निति । भावो = घात्वर्थः, च द्विविधः साध्यावस्थापक्षः सिद्धावस्थापक्षश्च । तत्र तिङ्वाच्यो
सिङ्गसङ्ख्याद्यन्वयाऽयोग्यः साध्यावस्थापक्षः । कृद्वाच्यस्तु 'कृदभिहितो भावो इव्यवत्
प्रकाशते, इति सिङ्गसङ्ख्याद्यन्वययोग्यः सिद्धावस्थापक्षः, तस्मिन् सिद्धावस्थापक्षे भावे =
घात्वर्थे वाच्ये चञ् स्यादिति भावः । पदरुजेति सूत्रात् चञानुवर्तते ।

(२) यस्य घातोः 'द्रु' इत्यात् तस्माद् घातोः 'क्त्रि' प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

यज-याच-यत-विच्छ-प्रच्छ-रक्षो नञ् ३।३।६०

यजः(१) । याच्ञा (२) । यत्नः । विघ्नः(३) । प्रघ्नः(४) । रक्षणः ।

स्वपो नन् ३।३।६१

स्वप्नः ।

उपसर्गे घोः किः ३।३।६२

प्रधिः । उपधिः(५) ।

स्त्रियां क्तिन् ३।३।६४

स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् । चञोऽपवादः । कृतिः । स्तुतिः । (श्रुत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठा-
बहुवचनभ्यः) तेन नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । घूनिः । लूनिः । पूनिः(६) । (सम्प्रदादिभ्यः
क्विप्) सम्पत् । विपत् । प्रापत् । क्तिन्नपीष्यते । सम्पत्तिः । विपत्तिः । प्रापत्तिः ।

ऊति(७)-यूति-जूति-साति-हेति-कीर्तयश्च ३।३।६७

एते निपात्याः ।

कृञः ३।३।६६

क्यप् । कृत्या ।

श च ३।३।१००

कृञः शः । चात् क्तिन् । प्रकरणम्=प्रक्रिया । कृतिः ।

इच्छा ३।३।१०१

इषेनिपातोऽयम् ।

अ प्रत्ययात् ३।३।१०२

प्रत्ययास्तेभ्यः स्त्रिया मकारप्रत्ययः । चिकीर्षा । पुत्रकाम्या ।

(१) नस्य इचुत्वेन कः, चञोर्ज्ञः ।

(२) नस्य इचुत्वेन ज्ञः ।

(३) “च्यवोः शूडनुनासिके च” इति शास्त्रम्, विघ्नः=प्रतापः ।

(४) नञो ङित्वेऽपि ‘प्रघ्ने चासन्नकाले, इति निर्देशात् ‘ग्रहिज्ये’ति सम्प्रसारणं न ।

(५) एवं व्याधिः, आधिः, समाधिः । विधिः इत्यादि क्तिप्रत्ययान्ताः पुंलिङ्गाः ।

(६) पूनिर्विनाशः । पवित्रतायान्तु पूतिः । ‘पूञो विनाशे’ इति विनाश एव नस्व विधानात् ।

(७) भवतेः क्तिन्, ज्वरज्वरेति उपधावकारयोः कृत्, उदात्तस्वरो निपातनप्रयोजनम्-ऊतिः=अव-
नम् । यूतिः, जूतिः इत्यनदीर्घनिपातनम् । सातिः इत्यत्र षटि स्यति’ इति ईत्वे प्राप्ते तदभावो
निपात्यते । हेति-हन्+क्तिन्, अनुवासेति नलोपः, मकारस्य एत्वं च निपात्यते ।
कीर्तिः इत्यत्र व्यासग्रन्थेति युच् प्राप्तेः क्तिन् निपात्यते ।

गुरोश्च हलः ३।३।१०३

गुरोमतो हलन्तात् स्त्रियामप्रत्ययः । ईहा । ऊहा ।

षिद्भिवाविभ्योऽङ् ३।३।१०४

जृष् 'ऋदृशोऽङि' गुणः । जरा । जपूष्— त्रपा । भिदा । विदारण एवाथम् ।
भित्तिरन्या । छिदा । मृजा । (कपे सम्प्रसारणं च) कृपा ।

आतश्चोपगो ३।३।१०६

अङ् स्यात् । उपदा । अन्तर्घा (१) ।

प्यासश्चन्यो युच् ३।३।१०७

अस्यापवादः । कारणा ।

रोगाख्यायां ष्वल् बहुलम् ३।३।१०८

प्रच्छदिका (२) । प्रवाहिका । विचर्चिका । क्वचिन्न । शिरोतिः । (धात्वर्थनिर्देशे
ष्वल्बलव्यः) आसिका (इक् स्तिषौ घातु निर्देशे) पचिः । पर्चातः । (वर्णात् कारः) निर्देश
इत्येव । अकारः । ककारः । (रादि कः) रेफः ।

नपुंसके भावे क्तः ३।३।११४

ल्युट् च ३।३।११५

हसितम् । हसनम् ।

करणाधिकरणयोश्च ३।३।११७

ल्युट् । अनुमानः । अनुमानी ।

पुंसि संज्ञायां घः (३) प्रायेण ३।३।११८

छादेर्घेऽव्युपसर्गस्य ३।४।६६

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो घे । दन्तच्छदः (४) । आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः ।

अवे त्स्त्रोर्घञ् ३।३।१२०

अवतारः । अवस्तारः=जवनिका ।

(१) अदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिः, इति अन्तर् शब्दस्य उपसर्गत्वेन अङ् । तथा च वातिकम्
'अन्तश्शब्दस्याङ् किं विधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्' इति ।

(२) प्रच्छदिका=वमनरोगः । प्रवाहिका=ग्रहणी । विचर्चिका=पामा ।

(३) करणाधिकरणयोरित्येव पूर्वसूत्रापवादः ।

(४) दन्ताः छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः=ग्रोष्ठः ।

हलश्च ३।३।१२१

हमन्ताद् घञ् । घापवादः (१) । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः (२) । अपमुज्य-
तेऽनेन व्याख्यादिकमित्यपामार्गः (३) ।

ईषद् दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु खल् ३।३।१२६

एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे-मुष्करः कटो
भवता । अकृच्छ्रे-ईषत्करः । सुकरः ।

आतो युच् ३।३।१२८

खलोऽपवादः । ईषत्मानः सोमो भवता । दुष्मानः । सुपानः ।

आवश्यकाधर्मण्योर्णिनिः ३।३।१७०

अवश्यङ्कारी । जतंदायी ।

कृत्याश्च ३।३।१३१

तथा घातोः । अवश्यं सेव्यो हरिः । जतं देयम् ।

क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम् ३।३।१७४

आशिषि । वातिः = वायुः । शिबो देया देनं शिवदत्तः ।

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ३।४।१८

प्राचामिति पूजार्थम् । प्रतिषेधयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा । 'दोदधौ' । अलं क्त्वा ।
'बुमास्ये' तीत्वम् । पीत्वा खल् । अलंखल्वोः किम्? माकार्षीः । प्रतिषेधयोः किम्? अलङ्कारः (४) ।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।२।२१

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद् घातोः क्त्वा । 'अव्ययकृतो भावे' (५) ।
भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् (६) । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ।

(१) पुंसि संज्ञायामिति विहितस्य चप्रत्ययस्यापवाद इत्यर्थः ।

(२) अधिकरणे घञ् रामः=परमात्मा तदवतारो दामरबिम्बः ।

(३) अप-मृज् घातोः घञि, उपसर्गस्य घञ्यमनुष्य इति दीर्घः, मृजेर्द्विः, 'वजो कुः' इति
कुत्वम्-अपामार्गः=औषध विशेषः ।

(४) भूषणार्थोऽद्यात्तं शब्दः, घञिरूपम् ।

(५) इत्यनेन भावे क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः ।

(६) सूत्रे समानकर्तृकयोरिति द्वित्वमविवक्षितमित्यर्थः । तेन अधिकयोगेऽपि, पूर्व-काले विद्य-
मानेभ्यः सर्वेभ्योऽपि (द्विभ्यां लिभ्यो वा) भवतीति यावत् ।

न क्त्वा सेट् १।२।१८

सेट् क्त्वा किम् । शमित्वा । सेट् किम्? कृत्वा ।

रलो व्युपधादलावेः संज्ञ १।२।२६

इवर्णोवर्णोपधादलादेरलन्तात्परी क्त्वासनी सेटौ वा किती स्तः । द्युतिस्त्वा, द्योतिस्त्वा ।
लिखित्वा, लेखित्वा । व्युपधात्किम् ? वर्तित्वा । रलः किम् ? सेवित्वा । हलादेः किम् ? ण्वित्वा ।
सेट् किम् ? भुक्त्वा ।

उवितो वा ७।२।४६

उवितः परस्य क्त्व इद् वा । शमित्वा । शान्त्वा (१) । देवित्वा । 'ज्ज्वोः शूज्जुना-
सिके चे' ति ऊद् । द्युत्वा । दधातेहिः । हित्वा ।

अहातेश्च कित्वा ७।४।४३

हित्वा । हाञ्स्तु हात्वा ।

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ७।१।३७

अव्ययपूर्वपदेऽनञ् समासे क्त्वोत्यवादेशः । तुक् । प्रकृत्य । अनञ् किम् ? अकृत्वा । अव्यय
पूर्वपदात्किम् ? परमकृत्वा ।

वा ल्यपि ६।४।३१

अनुदासोपदेश—वनति—तनोत्यादीनां—मनुनासिक—लोपः । स च व्यवस्थितः । भान्तामिटा वा ।
(भान्तामिटां नित्यम्) । आगम्य, आपत्य । प्रहृत्य । अदो जग्मिः । प्रजग्म्य ।

न ल्यपि ३।४।६६

भुमास्वेतीत्यम् । प्रदाय । प्रमायेत्यादि ।

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ३।४।२२

पीनः पुन्ये द्योत्ये क्त्वा—विषये णमुल् क्त्वा च ।

नित्यबीप्सायोः ८।१।४

आभीक्ष्ण्ये बीप्सायां च द्योत्ये पक्षस्य द्वित्वं स्यात् । आभीक्ष्ण्ये तिङन्ते पञ्चम्यसंज्ञक
कृदन्तेषु च । पचति पचति । स्मारं स्मारं नमति गुरुम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । पायम् २ । भोजम् २ ।
भावम् २ ।

(१) ममु घातुः, इडभावे 'अनुनासिकस्य किंव' इति दीर्घः, अनुस्वारपरसवर्णौ—भान्त्वा ।

अन्यथेवं— कथमित्थं सु सिद्धा प्रयोगश्चेत् ३।४।२७

एषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एव भूतश्चेत्कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्हं इत्यर्थः । अन्यथाकारम्—एवङ्कारम्— कथङ्कारम्— इत्थङ्कारं भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । सिद्धेति किम् ? शिरोऽन्यथाकृत्वा भुङ्क्ते ।

यावति विन्वजीवोः ३।४।३०

यावद्वेद भुङ्क्ते । यावत्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ।

निमूलसमूलयोः कषः ३।४।३४

कर्मण्युपपदे ।

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ३।४।४६

यस्माष्णमुलुक्ताः स एवानुप्रयोक्तव्यः । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं—समूलं कषतीत्यर्थः ।

शुष्कचूर्णं रुक्षेषु पिषः ३।४।३५

एषु कर्मसु पिषेर्णमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रुक्षपेषम् ।

समूलाकृत-जीवेषु हन्कृञ्प्रहः ३।४।३६

कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवप्राहे गृह्णाति । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ।

करणे हनः ३।४।३७

पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः ।

स्नेहने पिषः ३।४।३८

स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल् । उदपेषं (१) पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।

हस्ते वर्ति—ग्रहोः ३।४।३९

हस्तार्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्त—प्राहं गृह्णाति । करप्राहम् । पाणिप्राहम् ।

(१) 'उदकस्योद' इत्यनुवृत्तौ 'पेषं—वास—वाहन—घिषु च' इति सूत्रेणोदकस्योदादेशः ।

स्वे पुषः ३।४।४०

करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च नमुल् । स्वपोष पुष्पाति । धनपोषः । गोपोषम् ।

समासतो ३।४।४०

तृतीयासप्तम्योर्णमुल् खन्निकर्षे । केषप्राहं युध्यन्ते । हस्तप्राहं युध्यन्ते ।

स्वाङ्गे तस्यप्रत्यये कृम्बोः ३।४।६१

कृत्वाणमुत्तो स्तः । मुखतःकृत्य मुखतः कृत्वा । मुखतः कारम् । मुखतो भूय । मुखतो भूत्वा । मुखतो भावम् ।

॥ इति कृदन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

अभ्यासः

(१) संज्ञासु धातुरूपाणि—इति श्लोकस्याभिप्रायः

संज्ञासु=यदृच्छाशब्देषु वायु-दारु-गवादि-शब्देषु कृत्स्न कृदित्यादिषु च सम्भवन्तो धातवः प्रत्ययाः उण् जुण् ङ इत्यादयश्च कल्पनीयाः, गुणवृद्धि सम्प्रसारणादिकार्यानुसारेण णकार-ककार-ङकारादिकमनूबन्धं च कल्पयेदित्येवोणादिशास्त्रम् । पाणिनिमते शाकटायनोक्ताना मुणादिमूलाणां 'उणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणादेव मतार्थत्वमिति भावः ।

(२) कृष्णं दर्शको याति—इत्यत्र दृष्टधातोः 'तुमुष्वसौ क्रियायां क्रियार्थायामिति ण्वुल्प्रत्यये दर्शक इति रूपं सम्पद्यते । कृष्णमित्यत्र तु 'नलोकाव्यये' ति षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया ।

(३) लिख् धातोः कृत्वाप्रत्यये इडागमे 'रलो व्युपधादसादेः संशचे' ति वैकल्पिककृत्वात् कृत्वापक्षे गुणमयेधे लिखित्वा इति, कृत्वाभावपक्षे गुणे लेखित्वा इति रूपद्वयं सम्पद्यते इत्यादि ।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

(१) संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्या द्विसावनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

अस्याः कारिकाया अभिप्रायो लिख्यताम् ।

(२) कृष्णं दर्शको याति—इत्यत्र दर्शक इत्यस्य साधुत्वं प्रदर्शय, कृष्णमित्यत्र द्वितीयान्तरश्च समर्थ्यताम् ।

(३) अथस्तनप्रयोगा चातुप्रत्यय निर्वेशपूर्वकं ससूत्रनिर्वेशं साध्याः

रागः, धयः, यवः, वेपथुः, स्वप्नः, उपधिः, स्तुतिः, सम्पत्, त्रपा उपदा, सुत्वा, आगन्ता
अवतारः, दन्तच्छदः, स्मारं स्मारं नमति गुहम् ।

(४) हलश्चेति सूत्रस्यार्थं विलिख्य, उदाहरणं देयम् ।

(५) शुष्कपेषं पिनष्टि-इत्यत्र णमुन् विधायकसूत्रं लिख्यताम् ।

(६) "अप्रत्ययात्" इति सूत्रस्योदाहरणद्वयं देयम् ।

(७) मिष् घातोः क्त्वा प्रत्यये असूत्रं रूपद्वयं लेख्यम् ।

॥ इति कृदन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

(बांकी भाग दुईमापदनुहोला)

समूह गायनमा गाउने राष्ट्रिय गीत

हटने होइन डटी लडने नेपालीको बानी हुन्छ
 कहिले नझुक्ने शिर उभैको स्वामिमानी नेपाली हुन्छ
 विश्वको कुना काप्चामा खोज, नेपालीको मुटुमा खोज
 त्यहाँ सिङ्गो नेपाल हुन्छ, त्यहाँ राजा रानी हुन्छ... २
 श्रीपेचको नवै रङ्ग डाँफे चरीले बोकेर उड्छ
 एकता अनि बीरताको गाथा सारङ्गीले गाउँदै हिड्छ
 खुकुरीको डोढभित्र बीरहरूको पाइला हुन्छ
 पर्वतराज हिमालमुनि गुराँस त फुलेको हुन्छ
 गुराँसको रङ्ग हेर, त्यो पनि त रातो हुन्छ
 हाँफ्ने मुटुको रगत हेर, त्यो पनि त रातो हुन्छ
 रातो रङ्ग सिम्रीकको रङ्ग, चन्द्र सूर्य झण्डाको रङ्ग, त्यो पनि त रातो हुन्छ
 त्यहाँ सिङ्गो नेपाल हुन्छ, त्यहाँ राजा रानी हुन्छ... २
 हाँफ्ने मादल शान्तिको लागि मरुभूमिमा परेड खेल्छ
 स्वयम्भूको दुइटा आँखाले न्याय अन्याय छुट्याई हेर्छ
 बाँच र बचाऊ भन्ने छानिभित्र कुँदिएको हुन्छ
 ठेना उठेको हातमा हेर, पसीना त बगेको हुन्छ
 पसीनाको नदी हेर, त्यो पनि त नीलो हुन्छ
 हामी माथिको आकाश हेर, त्यो पनि त नीलो हुन्छ
 नीलो रङ्ग शान्तिको रङ्ग, हाँफ्ने झण्डाको किनारको रङ्ग, त्यो पनि त नीलो हुन्छ
 त्यहाँ सिङ्गो नेपाल हुन्छ, त्यहाँ राजा रानी हुन्छ
 त्यहाँ सिङ्गो नेपाल हुन्छ, त्यहाँ राजा रानी हुन्छ

संस्कृत व्याकरणम् (इ.) कक्षा ९।१०

